

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2013
4(66)

липень-серпень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10.2009р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: Левенець Ю.А. – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний редактор: *Михальченко М.І.* – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

Номер підготовлено у відділі теорії та історії політичної науки

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Протокол № 7 від 21 листопада 2013 р.

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013

ЗМІСТ

I. ВЛАДА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МОЖЛИВІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДІАЛОГУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Майборода Олександр. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні.....	4
Кочубей Лариса. «Мовчазний спротив» проти влади: особиста відповідальність українців за стан справ у суспільстві.....	14
Чорний Олександр. Маркетингова комунікаційна політика в політичних комунікаціях: конвергенція і розрив двох теорій і практик.....	25
Піляєв Ігор. Особливості взаємодії демократичної держави і громадянського суспільства у сфері захисту національних меншин: досвід країн Вишеградської групи та Балтії.....	34
Бевз Тетяна. «Образ» громадянського суспільства у документах політичних партій і його взаємодія з опозицією.....	45
Андрійчук Тетяна. Урядові рішення як складова розвитку громадянського суспільства.....	60

II. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Михальченко Микола. Суспільний вплив на діяльність державних інституцій.....	72
Кучеренко Ірина. Особливості формування інституту держави крізь призму політичних процесів в Україні.....	83
Павко Анатолій. Дослідження теоретико-методологічних і прикладних проблем функціонування політичних режимів у новітній російській політичній думці.....	92
Рябчук Микола. Специфічна сила «слабкої держави»: інституалізація авторитаризму у пострадянській Україні.....	105
Шевченко Олексій. «Смерть політики» та її прояви в інституціональному аспекті сучасних пострадянських країн.....	126

Рафальський Ігор. Суб'єкти права на самовизначення.....	136
Мироненко Петро. Визначальні проблеми і перспективи розвитку форми правління України	147
Пробийголова Наталія. Технології деміфологізації українського виборчого процесу.....	157
Балабан Ростислав. Прозорість бюджетного процесу 2012–2013 рр. (Киргизстан, Україна, Казахстан)	174

III. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Акаймова Анжела. Символічне втілення інтертекстуальності рекламних повідомлень та вплив ментальних особливостей реципієнтів на їх сприйняття.....	181
Мандебура Олеся. Конструювання концепту опозиції в українському медіа-просторі (на матеріалах електронних ЗМІ).....	192
Полянська Вікторія. Комунікативні аспекти політичної естетики: теорія та практика	201
Ковалевський Владислав. Порядок денний: теорія і метод структурування політичної реальності.....	211

IV. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Подольський Анатолій. Історія Голокосту в Україні: історія, свідчення, увічнення. Спроба осмислення сучасної історіографії питання	225
Козерод Олег. Сучасна єврейська громада Європи: основні проблеми та виклики (на прикладі Великої Британії)	232
Горелов Микола. Глухий кут Переяславського процесу.....	244
Шпак Віктор. Особливості малого підприємництва в Україні та за кордоном у 1990–2000 рр.....	250
Ткаченко Ігор. Історична ретроспектива взаємин України з Чеською Республікою.....	260
Палько Олена. Історичний досвід реалізації принципу національно-культурної автономії в Естонії.....	271
Відомості про авторів.	283

І. ВЛАДА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МОЖЛИВІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДІАЛОГУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Олександр Майборода

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті пропонується типологізація націй за двома окремими ознаками – політичною та етнічною. В Україні діє тенденція еволюції від моноетнічної квазідержавної нації до поліетнічної державної. В той же час, є чинники, які гальмують таку еволюцію. Головний з них – ігнорування етнічного ядра у державній стратегії конструювання нації.

Ключові слова: *типологізація націй, націоконструювання, етнічне ядро.*

Olexandr Mayboroda. Problems and Perspectives of National Constructing in Modern Ukraine. *The article proposes the typology of nations by two different characteristics – political and ethnic those. In Ukraine the tendency of evolution from mono-ethnic quasi-state nation to poly-ethnic state nation is in action. At the same time the factors exist, that put the brake on such an evolution. The principle one – the skipping of ethnic core in state strategy of nation-constructing.*

Key words: *nation typology, nation-constructing, ethnic core.*

Дослідження процесу еволюції національної ідентичності сучасного соціуму на території України від самого початку стикається з питанням про тип нації, яка має стати продуктом цього процесу. Обговорення цього питання у наукових колах відбувається навколо двох типів нації – «етнічної» і «політичної». Названа типологізація стала настільки популярною і незаперечною, що ні в кого із тих, хто її застосовує, не виникає сумніву ані у її відповідності правилам класифікації, ані семантичній коректності. У цій беззастережній

переконаності ігнорується, зокрема, типологізація, запропонована англійським дослідником Я.Крейчі та його бельгійським колегою В.Велімські. У їхній типологізації визнається, що нація може бути водночас і «етнічною», і «політичною» (у їхній термінології – «повномасштабною») [6, с. 75–77].

Інша вада поділу націй тільки на «етнічні» та «політичні» – вибудовування типологічного ряду із явищ, виділених, по-перше, тільки за однією критеріальною ознакою, по-друге, за ознакою, не аналогічною тій, за якою виділено інші явища в цьому ряду, по-третє, шляхом надання тільки одному із явищ («політичній нації») ознаки, яка є загальною для усіх інших. Адже, на наше переконання, будь-яка нація має ознаку «політичності» або «етатичності», хоча і не обов'язково у сенсі неодмінної наявності власної держави, але також у сенсі прагнення до неї.

Виходячи з цього, ми застосували дві типологізації націй – за етнічною та за політичною ознаками. За етнічною ознакою серед націй можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні. За політичною ознакою нації можуть бути державними, квазідержавними (такими, що мають зовнішні атрибути держави, але фактично є автономними провінціями або колоніями) та бездержавними, які виборюють самостійність чи хоча б квазідержавність. Обидва критерії – етнічний склад українського соціуму та його політичний статус буде застосовано нами для характеристики процесу становлення його національної ідентичності.

Друге попереднє зауваження стосується терміна «ідентичність». Ми використали формулювання, яке розуміє ідентичність як зв'язок особистості зі спільнотою, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, укорінена в духовному світі особистості система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільноти. Ми взяли також до уваги, що, з одного боку, сукупність індивідів з однаковими ознаками творить групову ідентичність, а не навпаки, але, з другого боку, вже сформована група таких індивідів може суттєво вплинути на процес самоідентифікації особистості. Можна насторожено ставитися до групового тиску на особистість щодо її самоідентифікації, але не можна проігнорувати ту обставину, що ідентичність – не просто зачислення себе індивідом до групи, а й справжня належність до неї [3, с.55; 8, с. 78; 10, с. 145].

Питання про взаємозв'язок між індивідуальною і колективною ідентичностями згадано у зв'язку як з конструктивістською роллю держави у формуванні національної ідентичності, так і у зв'язку з роллю примордіальних витоків нації. Для коректного застосування концепцій примордіалізму та конструктивізму для оцінювання націотворчої діяльності держави треба мати на увазі, що розмежування між цими концепціями є суто кабінетним. У реальному житті етнічної спільноти і в реальній етнополітичній практиці примордіалізм і конструктивізм взаємно переплетені. Збереження та еволюція примордіальних рис, які виникають у процесі соціально-трудова діяльності групи, завжди є результатом фактично конструктивістських дій конкретних індивідів. Навпаки, конструктивісти формують уявлення групи про її спільні соціокультурні характеристики не на пустому місці, а використовуючи наявні примордіальні культурні зразки. З цього випливає, що конструювання націй (націобудівництво) полягає не лише у творенні нових, спільних для усього населення (це особливо важливо, якщо населення поліетнічне) ідентитетів, а й у використанні вже існуючих. І коли йдеться про перехід від традиційних суспільств до модерних, то треба припускати і можливість перетягування у нове середовище архаїчних зразків психології та культури.

Конструктивістська стратегія націотворення має бути спрямована на формування у т.ч. національної психології, у якій можна виділити емоційну і свідому складові. Емоційна складова проявляється любов'ю до Вітчизни і зазвичай асоціюється з патріотизмом. Що ж до свідомої складової національної психології, то вона пов'язана із вибором між різними суспільно-політичними моделями – консервативною, ліберальною, соціалістичною, комуністичною, соціал-демократичною, викладених у різних ідеологічних доктринах. У низці ідеологій, що можуть стати предметом усвідомленого вибору, перебуває і націоналізм.

У політичній лексиці, у публіцистиці патріотизм і націоналізм застосовуються, принаймні в Україні, переважно як поняття, які не лише несумісні, а й такі, що взаємно заперечують одне одного.

Між тим, у науковій літературі націоналізм не належить до тих термінів, що застосовуються як політичне або ідеологічне тавро [1, с. 298; Див. у: 5, с. 292; 17, с. 104–105]. Націоналізм асоціювали із захистом інтересів своєї країни, наприклад, ідеолог націо-

нального визволення Італії Дж. Мацціні, духовний вождь китайські революції Сунь Ясен, колишній британський прем'єр М.Тетчер та інші.

Попередні зауваження з приводу типологізації націй, змісту національної ідентичності та їх витоків, ставлення до націоналізму необхідні з тієї причини, що вони є ключовими для аналізу еволюції українського соціуму від того етнополітичного стану, в якому він перебував під час здобуття Україною незалежності, до найбільш вірогідної моделі його національної ідентичності, як і для аналізу чинників цієї еволюції.

В алгоритмі сучасної еволюції українського соціуму одне з центральних питань – про можливість зміни типологізуючих ознак національної ідентичності. Українська нація радянських часів розумілася як нація етнічних українців, які за наслідками революції 1917–1922 рр. реалізували своє право на національне самовизначення у формі радянської республіки, що мала формальні, але не реальні атрибути державності. Відповідно, українська нація 1991 року була моноетнічною і квазідержавною.

Здобуття Україною незалежності відкрило перспективи для становлення двох типів української нації – або державної моноетнічної, або державної поліетнічної. Перший варіант може реалізуватися шляхом еволюції квазідержавної нації етнічних українців. Другий варіант вимагає радикальної трансформації ідентичності не лише етнічних українців (національної більшості), а й усіх етнічних спільнот, що живуть разом з нею.

Модель поліетнічної державної нації вимагає досягнення консенсусного паритету між етнічними і загальногромадянськими ідентитетами. Належність феномену нації до модернізаційного етапу світової історії інколи штовхає до небажання враховувати її етнокультурні основи і відносити до її конституїтивних ознак лише свідомість, політичну волю, громадянство. Такий хід думки мусить неминуче вести до ігнорування етнічних особливостей під час конструювання ідентичності поліетнічної державної нації.

Доводиться визнати, що саме таким концептуальним наповненням були позначені в Україні наукові і суспільні дискусії стосовно націотворення. У публікаціях і вітчизняних, і зарубіжних авторів у тій або іншій редакції поширювалися думки про майбутню українську націю або як націю надетнічну (а то й позаетнічну), або як націю суто етнічну з примордіальною ідентичністю. В ході

дискусії перевагу здобула концепція поліетнічної державної нації. Але і такий тип нації може мати різновиди – культурний, територіальний та етноядерний.

Нагадаємо, що Стратегія національної ідентичності, як вона викладена у звіті Програми розвитку ООН за 2004 р., рекомендує, зокрема:

- запровадження єдиної офіційної мови як державної з її обов'язковим використанням в адмініструванні, державному управлінні, війську, у системі вищої освіти тощо;

- створення націоналізованої системи обов'язкової освіти на основі стандартних планів, у центрі яких мова, література та історія домінуючої групи;

- впровадження мови і культури домінуючої групи у державні ЗМІ та інші культурні інституції;

- загальнонаціональна символіка (свята, герої, топоніміка тощо) [Див. у: 7, с.185–186].

У запропонованій експертами ООН стратегії конструювання нації не важко відчувати наголос на етноядерному типі національного соціуму. Такий погляд на процес націотворення в Україні поділяється і багатьма вітчизняними етнологами і соціологами, які вважають, що політична нація не може не бути етнічно маркованою і як на приклад посилаються на європейські нації, етнічною основою переважної більшості яких є автохтонне ядро (титульний етнос). Етнічне ядро існує і в націях, самоназва яких не збігається із самоназвою домінуючої групи – британці, іспанці.

Етноядерний варіант поліетнічної нації вимагає від державної етнонаціональної політики поєднання примордіалістської і конструктивістської стратегій, особливої уваги до ідентичності титульного етносу, відмови від ідеалізованої національної конструкції, у якій він є не центральною ланкою, а лише однією із багатьох. Тим більше, що поліетнічна українська нація залишається перспективою, а моноетнічна – поки що реальністю. Український етнос має вважатися ядром поліетнічної нації також і внаслідок свого демографічного переважання у складі населення держави.

Значимість соціокультурної складової національної ідентичності поки що не уповні усвідомлюється на масовому рівні. Як показало соціологічне опитування 2006 року, понад 43% мешканців України вважали, що українська нація – це всі громадяни

країни, незалежно від етнічної належності, мови і традицій. На цьому тлі частка тих, хто вважав українською нацією тих громадян, які є етнічними українцями за походженням, видається незначною – 19,8%, і ще меншою була частка тих, хто вважав, що до української нації належать ті, хто, незалежно від етнічного походження, спілкується українською мовою і дотримується українських національних традицій – трохи більше 15%. Однак, складені разом, дві останні (виразно соціокультурно орієнтовані) позиції незначною мірою поступаються першій. Не говорячи про те, що ще понад 14% зачислили до української нації тих осіб, які є етнічними українцями, незалежно від місця проживання та громадянство. Тобто, більшість населення була орієнтована на примордіальне розуміння ознак української національної ідентичності, навіть якщо ці ознаки не притаманні її носіям через ті або інші причини. Навряд чи інакше можна пояснити, що частка тих, хто вважав, що бути українським громадянином – означає відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій (19,9%), не набагато поступалася частці тих, кому для цього було достатньо мати українське громадянство та український паспорт (21,2%). Хоча найбільшою була частка тих, для кого українське громадянство означало можливість відчувати турботу з боку влади і мати соціальні гарантії (24,0%) [12, с. 13–14], але така ознака навряд чи може вважатися специфічною українською через її споживацьку універсальність.

Уже через рік етнічна складова у самоідентифікації українців зросла: суто громадянське розуміння нації демонстрували близько 39%, а вже громадянське, але з дотриманням українських традицій – трохи більше 15%. Вважали українською нацією етнічних українців в Україні 23%, а етнічних українців, незалежно від місця проживання, – понад 17% [15, с. 8].

Ідентичність титульного етносу як національного ядра поки що не забезпечена достатньою підтримкою ані з боку держави, ані з боку бізнесу. Великий бізнес (олігархат) України демонструє російськомовність і орієнтованість на російськомовну масову культуру, яка щедро ним спонсорується. Переважно російськомовними залишаються утримувані олігархатом засоби масової інформації. Низький індивідуальний культурний рівень українських олігархів має своїм наслідком так само низький рівень і часто вульгарний вигляд спонсорованого ними культурного продукту. Спроби ж невеликої купки олігархів об'єднати громадян на ґрунті спортивних успіхів України

поки що не дали належного ефекту. Понад те, намагання власників спортивних клубів особисто самоутвердитися через успіхи своїх команд має своїм наслідком те, що їхні міжособові чвари резонують міжрегіональною ворожнечею спортивних фанатів, а це негативно впливає на процес національної соціалізації молоді.

Найбільш складним завданням у поєднанні конструктивістської та примордіалістської стратегій є об'єднання соціуму навколо спільних національних інтересів. Поки що серед ціннісних пріоритетів українського населення на першому місці перебувають суто індивідуальні і сімейні. Інша проблема – суперечливість історичної свідомості соціуму, який є субстратом для вірогідної поліетнічної нації.

Дедалі більше зростання популярності концепції поліетнічної державної нації не супроводжується абсолютним переважанням серед населення частки тих, хто пишається українським громадянством – 40,9% у 2002 р. і 49,4% у 2010 р. (у 2005 р., тобто відразу після «помаранчевої революції» – 53,6%) [14, с. 132].

Серед молодих українців лише 27% більшою або меншою мірою відчують гордість за свою країну, в той час як 25,2% відповідають, що «напевне не відчують», а 41,8% «скоріше не відчують» гордості за неї [4]. Щоправда, в Україні ще кілька років тому спостерігався доволі високий рівень патріотизму. У 2006 р. 74% її мешканців вважали себе її патріотами, а 53% висловили готовність захищати її в разі війни [11, с. 7].

Загалом же серед українців присутня значна частка байдужості до свого громадянства, яке має бути національно-цементуючою ознакою. Нині 49,4% українців хотіли б мати громадянство ще однієї країни зі збереженням українського громадянства, а 13,7% готові відмовитися від українського громадянства заради громадянства іншої країни. Сукупна частка цих людей значно перевищує частку тих, хто не хотів би мати друге громадянство за жодних обставин – 40,9% [16]. У політичному керівництві країни переважають ті, хто байдуже ставиться до зміцнення національної свідомості на основі єдиного громадянства, як це впливає із заяв Президента і Прем'єр-міністра України.

Індиферентне сприйняття українського громадянства особливо характерне для Автономної Республіки Крим. Протягом тільки 2006–2008 рр. частка жителів АРК, які сприймають Україну як свою Батьківщину, зменшилася від 74% до 40,1% і, навпаки,

частка тих, хто Україну Батьківщиною не сприймає, збільшилася від 22,2 до 32,9%. При цьому 48% кримчан і 45% севастопольців погодилися б змінити українське громадянство на інше, переважно російське. Слід звернути увагу, що на такий крок згодні 54,7% росіян, 38,7% українців і лише 28,6% кримських татар, що проживають на півострові. Лише 10,3% кримчан пишаються українським громадянством, у той час як для 68,3% воно є питанням винятково практичним і не викликає ані позитивних, ані негативних почуттів, а для 13% воно є обтяжливою необхідністю, оскільки заважає змінити країну проживання. При цьому 82,2% і 68,1% українців, які підтримують ідею подвійного громадянства, обрали б другим громадянство Росії [13, с. 7, 15].

В Україні зберігається упередженість населення різних регіонів один до одного. Упередженість тривалий час формувалася радянським режимом. Таку лінію продовжила радянська партійно-господарська номенклатура і після того, як захопила владні позиції у незалежній Україні, досі її утримує. Ще раз наголошую, що у більшості вона мовно і культурно належить до «руського мира». Як наслідок, самоідентифікація населення Сходу і Заходу у формі опозиції «ми-вони» проходить у спотвореному вигляді: мешканці Донбасу і Галичини взаємно вважають одне одного агресивним попри те, що більшість ніколи не була в іншому регіоні. Населення Сходу й Півдня значно краще ставиться до Росії, ніж до Центру і Заходу України.

Упереджене ставлення до Західної України, яка є найбільш проєвропейською частиною країни, утворило перешкоду для формування спільної цивілізаційної ідентичності українського соціуму. В Україні становлення національної ідентичності гальмувалося, зокрема, нездатністю еліт сформулювати національні інтереси і захистити їх, розподіляючи союзну спадщину, протидіяти зазіханням Росії на роль безконтрольної розпорядниці цих ресурсів і домінуючого актора на пострадянському просторі. Постійна поступливість Росії в питанні делімітації і демаркації кордонів перешкоджає формуванню державно-територіальної ідентичності громадян, чіткому закріпленню у їхній свідомості уявлення про межу між «нашою» та «не нашою» територією, чим консервується ідеологема «спільного слов'янського простору» – ідеологема, загрозлива для української державності, а отже, для становлення поліетнічної нації співгромадян [2, с. 181–182].

Постійні хитання держави між європейським та євразійським векторами розвитку, зумовлені як залежністю від російських енергоносіїв, так і привабливістю російської моделі керованої демократії, в рамках якої легше придушувати соціальне невдоволення населення, відбиваються у суспільній свідомості комплексом її розколотості, поєднанням значною мірою несумісних орієнтацій. Так, лише 40% українців сприймають Росію достатньо європейською країною, а 48% дотримуються протилежної думки, але при цьому 58% наших громадян у цілому не вважають Росію закордоном [9].

Протягом усього існування держави Україна політика її владних органів була підпорядкована законодавчому та управлінському забезпеченню процесу приватизації колишньої загальнонаціональної власності та створення для нових великих власників сприятливих умов ведення бізнесу за рахунок державного бюджету. Перетворивши державу на інструмент у своїх руках, український олігархат спрямував її діяльність не на мовно-культурне відродження етнічного ядра та його консолідацію, а винятково на забезпечення своїх особистих інтересів, не опікуючись головним завданням – інтеграцією та мобілізацією суспільства на досягнення спільної мети, якою має бути створення сучасної передової економіки, спроможної забезпечити належний соціальний рівень населення. Без такої мети населення позбавляється можливості сформувати як свою загальнонаціональну ідентичність, так і всі інші види групової ідентичності, перетворюючись на атомізовану масу. Така маса може легко перетворитися на натовп, який підпорядковується самозваним вождям та найнижчим людським інстинктам. Поведінка такої маси, як це показують приклади з політичної історії (у тому числі сьогоденної) багатьох країн, може бути спрямована і проти держави, і проти тих, хто використовує її у своїх егоїстичних інтересах. Сучасна суспільна атмосфера в Україні пройнята вірогідністю такого роду масових виступів, які можуть прискорити об'єднання громадян у спільну націю, але можуть і остаточно розколоти державу, поставивши хрест на перспективі формування національної ідентичності українського соціуму.

---

1. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е.Гелнер; [пер з англ.] // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 292–310.

2. Дергачов О. П. Українська національна ідея: проблеми суб'єктності / О.П.Дергачов // Теорія і практика формування української національної ідеї. – К., 2008. – С. 177–189.

3. Енциклопедія етнокulturознавства / Ю.І.Римаренко та інші. – К.: ІДП ім. В.М.Корецького НАН України – ДАККМ, 2001. – Ч. 1. Кн. 2. – 521 с.

4. Зоткін А. Національна самоідентифікація / А.Зоткін // Фонд Демократичні ініціативи, 2010. – 24 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/nalit/morek>

5. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю.Каменка; [пер з англ.] // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 216–235.

6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г.Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

7. Конончук С. Політика багатокulturності та консолідація українського суспільства: проблеми і перспективи / С.Конончук // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів. – К., 2006. – С. 183–210.

8. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І.Римаренко та інші. – К.: Генеза–Довіра, 1996. – 942 с.

9. Мельник І. 48% українців не вважають Росію достатньо європейською країною – опитування / І.Мельник // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ua/news/28-11-2011/538530/>

10. Немов Р.С. Психологический словарь / Р.С.Немов. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.

11. Павленко Р. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України / Р.Павленко, О.Вітер // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С. 99–120.

12. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7. – С. 3–38.

13. Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення. Робочі матеріали до фахової дискусії на тему «АР Крим сьогодні і завтра: територія ризику чи зона конфлікту». 18 грудня 2008 р. – К.: Центр Разумкова, 2008. – 64 с.

14. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки. – К.: Ін-т соціології, 2011. – 480 с.

15. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 3–31.

16. Шаян О. Подвійне громадянство в Україні: Зміна, що вже давно на часі / О.Шаян // Українська правда // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/02/9/5895554/>

17. Эберкромби Н. Национализм / Н.Эберкромби, С.Хилл, Б.С.Тернер; [пер з англ.] // Етнос и политика: Хрестоматия. – М., 2000. – С. 104–116.

Лариса Кочубей

«МОВЧАЗНИЙ СПРОТИВ» ПРОТИ ВЛАДИ: ОСОБИСТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЗА СТАН СПРАВ У СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізуються основні чинники, які зумовлюють протестну поведінку в українському суспільстві. Охарактеризовано тенденції змін вектора політичної активності громадян та запропоновано шляхи покращення показників громадської активності в Україні.

Ключові слова: самосвідомість, політична участь, протестні настрої, відповідальність.

L. Kochubei. «Silent opposition» against the government: Ukrainian personal responsibility for the situation in society

The paper analyzes the main factors that zhumovlyuyut protestnu behavior in Ukrainian society. The characteristic trends vector political activity and suggests ways for improving performance of public activity in Ukraine.

Key words: identity, political participation, protests, responsibility.

Чи є українці самосвідомими громадянами своєї країни? Чи взагалі ми розуміємо, що таке самосвідомість? Чи усвідомлює кожен громадянин України своє місце в державі? Національна самосвідомість виступає творцем ціннісних орієнтацій народу, його різних соціальних верств та груп. Знання про те, ким ми є, пов'язане зі знанням про шляхи політико-культурної державотворчої діяльності. Процес національного самоусвідомлення визначає подальшу мотивацію та активність у державотворчих процесах.

Те, що для українців низький рівень громадянської самосвідомості є нормою, ні для кого не секрет. А найдивніше, що для українців це не новина взагалі. Ми визнаємо власну громадянську апатію, але в нас є і активний бік – ми критикуємо. Ми критикуємо владу, інших людей за бездіяльність, десь у власних роздумах ми критикуємо і себе, але далі критичного мислення наша активність не заходить. Тому з впевненістю можна заявити, що громадянська самосвідомість в українців присутня і навіть має певний рівень.

Самосвідомість – це рефлекторна (відображувана) свідомість, за допомогою якої особа конкретно усвідомлює себе у своїх власних розумових діях та станах; самоусвідомлення. Самосвідомість є усвідомленням особою самої себе на відміну від інших – інших суб'єктів і світу взагалі. Буквально самосвідомість означає усвідомлення самого себе, власних дій і вчинків, що для нас більш ніж характерно. Найбільш позитивним моментом є те, що ми визнаємо власну бездіяльність або хибність дій. Те, що в нас немає хибного уявлення про стан речей – це важливий щабель розвитку.

Звичайно, все можна списати на особливості української «демократії», проте навіть у тих випадках, коли влада не заважала протестувати, зазвичай все обмежувалося найбільш легкою формою протесту – прийти, погаласувати і розійтися. Багато соціологів не здатні вирахувати момент, коли у суспільстві наступить перелом. Так було і з Майданом 2004 р., коли напередодні політичного вибуху жодна з соціологічних служб не фіксувала готовність людей до акцій протесту. Проте, наприклад, у розпал фінансово-економічної кризи 2008 р. невдоволення ситуацією понад 80% населення так і не вилилося в будь-які протестні форми.

За інформацією, наданою Міністерством внутрішніх справ, найбільша кількість масових заходів (260 тис. 520) за останні десять років відбулася у 2010 р. Найменша їх кількість (66 тис. 65) – у 2003 р. Уже у 2011 р. їх кількість зменшилася на 88 тис. 747, а у 2012 р. знову зросла на 63 тис. 995 [1]. За результатами соціопитувань 2011 р., що були проведені провідними вітчизняними фірмами, кількість протестувальників мала зашкалювати. Кількість невдоволених ситуацією в країні зростає, проте, наприклад, на акцію «День гніву» у 2011 р., замість сотень тисяч, не прийшло навіть і п'яти тисяч, як сподівалися організатори.

Відповідно до соціологічних опитувань (у травні 2013 р.) [2] головними причинами, які можуть спонукати людей виходити на вулиці, є:

- різке погіршення рівня життя (34,5%),
- невіплата заробітних плат, пенсій, стипендій (32%),
- прийняття владою рішення, яке буде погіршувати становище певної соціальної групи (24%),
- різке підвищення цін (21%),
- зростання безробіття (19%).

При цьому для 34% населення не існує ніяких факторів, які можуть підштовхувати їх брати участь у протестних акціях.

Дані опитування показали, що найбільш активно налаштовані протестувати виборці ВО «Свобода» (52%), ВО «Батьківщина» (41%), «УДАР» (35%), Комуністичної партії України (33%), а виборці ПАРТІЇ РЕГІОНІВ в основному не готові брати участь у мітингах і демонстраціях (11%).

При цьому зовнішньополітичні питання, такі як приєднання до Європейського Союзу і до Митного союзу, не є настільки важливими факторами, які змушували б людей виходити на вулиці.

Основною причиною небажання громадян брати участь у протестах є відсутність віри в те, що акції та демонстрації щось змінять – так вважають 56% населення. Іншими причинами є страх репресії з боку влади (33%), недовіра до лідерів, які організують мітинги (32%).

Способом виявлення невдоволення українці обрали поведінку на місцевих виборах. Так званий «мовчазний спротив» проти влади: поставити відмітку «проти всіх» чи просто не з'явитися на дільниці. Українці не хочуть бути залученими до політичних чи громадських організацій, адже мають тверде переконання, що там діє злочинна схема махінацій. Під час протестів вони боялися бути використаними в інтересах тих чи інших політиків. Директор Київського інституту проблем управління ім. Горшенін В.Фесенко вважає: «Якщо критична маса протестних настроїв буде накопичуватися, то може і «прорвати» [3].

Протягом останніх двох років спостерігається тенденція зміни вектора громадянської активності з політичної сфери на вирішення завдань неполітичного характеру. Так, на тлі загального зменшення політичної активності населення дещо підвищилась активність участі громадян у протестних акціях, які стосуються місцевих проблем. Також набули поширення протестні дії окремих суспільних груп, спрямовані на захист своїх соціально-економічних інтересів, каталізатором яких, зокрема, стали започатковані владою реформи. Такі вияви самоорганізаційної активності населення сприяють набуттю громадянами навичок та практичного досвіду відстоювання своїх прав та інтересів, а також стимулюють поширення активістських орієнтацій та послаблення патерналістських очікувань в українському суспільстві [4].

Кожний рік в Україні приносить нові приклади того, як навіть невеликим групам вдається перемагати тих, хто звик ставити себе над людьми [5]. Так, у столиці давно відома діяльність організації «Збережи Старий Київ», яка називає себе громадською ініціативою боротьби з протиправними забудовами. Зараз вона сконцентрувала свої зусилля на захисті Гостинного двору. У 2009 р. організації вдалося у судовому порядку захистити від незаконної забудови дитячий майданчик на вулиці Лук'янівській, а у 2010 р. – сквер на вулиці Прорізній. Протягом 2010–2012 рр. було отримано судові заборони на кілька будівництв біля Софійського собору.

І цю низку народних бунтів усією Україною можна продовжити: рух «Свободу Павличенкам!», Одеський проект «Громадський контроль доріг», справа Оксани Макар, Владіївські події тощо, які довели, що українське суспільство особливо гостро реагує на ті випадки, коли винуватці злочинів можуть залишитися безкарними через свої зв'язки та кругову поруку в органах влади.

Однією з причин, за якою досить складно відстежити початок протестів, є «атомізація» українців, тобто перервані соціальні зв'язки та спілкування у вузькому колі «дім–робота».

Деякі дослідники методом, який здатний визначити протестні настрої у суспільстві, визначають оцінку людиною процесів, вкорінених у менталітеті [6] (дослідження за 57 глибинними зрізами). Важливим є відстеження такого глибинного процесу, як самоідентифікація, тобто ототожнення себе з певним класом (старий модус соціальної ідентичності) чи із собою змінюваним (новий модус соціальної ідентичності). Справа у тому, що на цій підставі вибудовуються інтереси людини: немає ідентичності – немає стійких інтересів у суб'єкта.

Вчені констатують, що наше суспільство серйозно хворе: невроз відкладеної дії чи нелогічність поведінки. Особливо це характерно для молоді, у якої переважає конформістський тип поведінки.

«У кожній ментальності є свої ритми. Якщо вони руйнуються, руйнується енергетика, соціальний настрій, самопочуття. Комплекс неповноцінності, невпевненості у завтрашньому дні ніколи не були властиві українцям, але це все є сьогодні» [7]. Політичні сутички, підсилені американськими фільмами та іншою маскультурою, зробили свою справу – зруйнували «свята святих»,

тобто морально-етичні цінності. А доповнюють ентропію українські Президенти – ще жодного разу Україна не отримувала того лідера, який би вивів її з цього стану, і все це супроводжується соціальними невдоволеннями.

68,9 % українців не довіряють нинішньому Президенту України (за результатами опитування, яке було проведене Фондом Демократичні ініціативи та соціологічною службою Центру Разумкова у травні 2013 р.) [8], та, відповідно, 25,8% респондентів довіряють йому.

Для порівняння рейтинг абсолютної недовіри Президента Л.Кучми у грудні 2003 р. становив 58%. Окрім того, кількість громадян, здатних пожертвувати своїм матеріальним станом заради зростання свободи у країні становила 43,4%, при тому, що готових пожертвувати своїми свободами заради власного благополуччя було 26,5%.

Більшість українців охоплює страх, почувши фразу «йти на пролом», адже під час соціологічного опитування респондентів на тему, «Що заважає Вашій громадській активності?», українці відповіли:

- відсутність вільного часу (43,4%);
- загроза протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо (8%);
- незнання, як досягнути своєї мети (13,8%);
- недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності (12,2%);
- не маю однодумців (6,4%);
- інше (19,1%);
- важко відповісти (6,5%) [9].

Останнім часом в українському суспільстві спостерігаємо низький рівень громадської самосвідомості та майже цілковиту відсутність почуття особистої відповідальності за стан справ у суспільстві. Українці як титульна нація повинні виступати основою консолідації українців та інших національних громад у державі на засадах цінностей демократичної, правової, соціальної державності України. Українці втрачають домінуючі позиції у своїй державі, а останньою, в свою чергу, керують можновладці-українофоби, які всі свої сили спрямовують на те, щоб з громадян зробити бездумну і легкокеровану в потрібний бік однорідну масу. Це і вважаємо однією з найголовніших причин низького рівня громадської свідомості українців.

Соціологічне дослідження, яке було проведено напередодні виборів 2012 року [10], чітко показує, що 42,7% українців упевнені, що *вибори нічого не змінять*, 6% вважають, що вибори тільки погіршать ситуацію, 30,6% припускають, що вибори дадуть можливість поліпшити ситуацію в країні, та 20,7% не змогли відповісти на це запитання. І на тлі цих відповідей понад 85% українців були упевнені, що парламентські вибори 2012 року відбудуться з певними порушеннями. Лише 5,8% вважали, що вибори відбудуться чесно, без підтасувань. 9% респондентів не змогли відповісти на це запитання. 2012 року готовність прийти на вибори і проголосувати висловили 77,6% українців, із них 43,1% – «обов'язково» і ще 34,5% – «скоріше за все». Головний мотив цих активних людей, на думку соціологів, полягає в тому, що «треба брати участь у виборах – бо це обов'язок». На другому місці впродовж усього часу, доки проводяться вибори, стоїть мотив – «не хочу, аби моїм голосом скористався хтось інший».

Відповідно до опитувань, 56,1% опитаних однозначно засуджують продаж голосу за певну партію чи кандидата, 26,8% загалом ставляться негативно, але з розумінням, що в людей бувають різні ситуації, 10,6% ставляться позитивно, вважаючи, що «чому б людям не заробити?», і 6,6% не змогли відповісти. Та, порівняно з попередніми виборами, в людей дещо змінилися погляди на те, за скільки вони готові продати свій голос на виборах. Так, 74,8% заявили, що «його голос не продається в принципі», за 50 грн готові продати свій голос 0,7%, від 50 до 500 грн готові продати свій голос 8,3% і більшість із тих, хто готовий продати свій голос на виборах (12,3%), можуть погодитися на це за суму понад 500 грн.

Попри наявність в Україні інституційних механізмів для участі громадян у формуванні політики та прийнятті рішень, рівень політичної та громадської активності населення залишається низьким: у громадсько-політичних заходах бере участь менш ніж 20 % громадян. За останні п'ять років рівень громадсько-політичної участі суттєво знизився. Так, кількість громадян, які брали участь у громадсько-політичних заходах, зменшилась удвічі (з 35,3 % у 2006 р. до 17,6 % у 2011 р.). Зокрема, кількість членів політичних партій скоротилася втричі (з 4,6 % у 2006 р. до 1,4 % у 2011р.), громадських організацій – на 0,2 % (з 0,9 % у 2006 р. до 0,7 % у 2011 р.). Зауважимо, що якщо показники рівня партійності

в Україні є близькими до середньоєвропейських, то рівень залученості населення України до діяльності громадських організацій або об'єднань є одним з найнижчих у Європі [11].

Так, у 2010 р. громадським асоціаціям та об'єднанням довіряла майже така сама кількість громадян, як у 2004 р. (15,6% та 15,2%, відповідно) [12]. Розвиток процесів самоорганізації населення також гальмує брак громадянської відповідальності. Лише чверть населення відчуває відповідальність щодо стану справ у державі. Деяко більше українців (близько третини) відчувають відповідальність за стан справ у місті або селі, де вони проживають.

Залишається невисоким рівень політичної компетентності українців.

Одним із проявів патерналізму є також очікування українцями *сильних керівників*. Майже половина громадян (48,8 %) дотримується думки, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони і дискусії. Що на 16 % більше кількості тих, хто категорично не згоден з цією думкою (32,6 %). Варто зауважити, що частка прихильників «сильної руки» за останні 10 років в українському суспільстві залишалася практично незмінною (у 2001 р. – 47,7 %, у 2011 р. – 48,8 %) [13].

Пасивність участі громадян у суспільно-політичному житті багато в чому зумовлена впливом таких політико-культурних факторів, як низькі політична ефективність та інтерес населення до політики, недостатня політична компетентність, низький рівень довіри громадян як один до одного, так і до громадських та державних інститутів; брак громадянської відповідальності, стійкі патерналістські установки, домінування екстернальних орієнтацій, переважна орієнтація масової свідомості на матеріалістичні цінності, а також невисока значущість для більшості населення політико-громадянських цінностей.

Суттєво знизився за цей період інтерес населення до політики. Порівняно із 2005 р. кількість тих, кого цікавить політика, зменшилася на 20 % (68,7 % у 2011 р. проти 88,8 % у 2005 р.). Загалом середній бал зацікавленості населення політикою у 2011 р. сягнув найнижчої за двадцять років позначки (1,7).

Посилилася недовіра громадян до основних державних інститутів, що збільшує ймовірність зростання стихійних протестних форм участі громадян у політичному процесі.

41% населення України вважає, що звичайний громадянин жодним чином не може вплинути на рішення влади. Про це свідчать результати дослідження активності українських громадян, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва та Центру Разумкова. До того ж, впевненість людей у своїй нездатності вплинути на владу зростає: в опитуванні 2007 р. таких було 28 % [14].

Із наявних конкретних механізмів, що дозволяють рядовим громадянам впливати на прийняття певних владних рішень, на першому місці виявилися вибори Президента (так вважають 37 % громадян) та вибори до Верховної Ради (30 %).

У 2007 р. було ж три пріоритети – окрім вказаних, ще мітинги та демонстрації, на ефективність яких розраховував 21 % населення. На сьогодні щодо них надій стало значно менше — 15 %.

Не покращилось і ставлення українців до політичних партій. Більшість громадян їм не довіряє, не вірить у здатність існуючих політичних партій бути представником інтересів населення та не бачать серед них близьких за ідеологією та програмними цілями.

Розвиток процесів самоорганізації населення також гальмує брак громадянської відповідальності. Лише чверть населення відчуває відповідальність щодо стану справ у державі. Дещо більше українців (близько третини) відчувають відповідальність за стан справ у місті або селі, де вони проживають.

Зневіра людей у власні сили, звичка покладатися на зовнішні обставини перешкоджають поширенню активістських орієнтацій, а також сприяють усталеності патерналістських установок. Нині, так само як і на початку незалежності, переважна більшість українців покладає сподівання щодо свого соціального захисту на державу. Патерналізм простежується й в уявленнях населення щодо соціальної справедливості. Більшість українців (57,1 %) вважають, що держава має підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальний добробут громадян та не допускаючи великої різниці у доходах; третина (39,3 %) – соціальна справедливість має забезпечуватися шляхом створення рівних умов для діяльності громадян, гарантуючи при цьому дотримання законів [11].

Причина пасивності українців криється, перш за все, у присутності у нас патерналістських думок про те, що влада повинна за все турбуватися. З іншого боку, громадяни віддають перевагу вирішувати питання самостійно.

Серед основних проблем, що перешкоджають розвиткові демократії участі, експерти називають неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень; формалізацію діалогу із громадськістю, недосконалість правового та адміністративного середовища для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні.

Реалії суспільного життя яскраво демонструють низький рівень національної самосвідомості та відсутність у громадян відчуття власної причетності до розбудови держави. Нашому суспільству бракує чіткого вектора руху, стратегії спільного розвитку. У певній незначній частині людей є почуття особистої відповідальності, але, зважаючи на стан справ у державі, ми не маємо бажання щось змінити. Про це свідчить високий відсоток бажаючих виїхати за кордон. Також про зменшення рівня самосвідомості і патріотизму говорить те, що вік українських емігрантів суттєво зменшується, що свідчить про відсутність патріотизму у молодого покоління.

За роки незалежності вище керівництво держави здійснило низку кроків у внутрішній і зовнішній політиці, яка не відповідає національним інтересам України та сприяє втраті завойованих раніше позицій. Для прикладу можна згадати хоча б непрозору приватизацію прибуткових об'єктів, продаж державної власності у стратегічних галузях економіки, підписання «газових» контрактів тощо. Заклики до духовного відродження, перебудови економіки, модернізації, євроінтеграції не підкріплені реальними діями, залишаються лише порожніми словами і обіцянками. Це не може не позначитися на думках і настроях людей. У суспільстві поширюються зневіра, апатія, втома, агресія, що все більше поглиблюють у громадянській самосвідомості почуття втрати загальнонаціональної перспективи.

Зважаючи на український архетип, ми гостро потребуємо Президента, який би повернув у політику морально-етичний фактор, зміг би передбачити, які реформи потрібні Україні, та спрогнозувати їх наслідки.

Разом з тим, у політичній свідомості та поведінці громадян наявні певні позитивні зміни. Зростання суб'єктивної важливості

низки демократичних цінностей, а також підвищення самоорганізаційної активності у середовищі деяких суспільних груп свідчать про поступове усвідомлення громадянами потреби у громадянсько-політичній участі.

В Україні активна громадянська та політична позиція найчастіше сприймається вороже або принаймні з підозрою – нарівні з екстремізмом, акції волевиявлення називають «безладом». Головна причина апатії громадян пов'язана з тим, що ті, хто зараз знаходиться в опозиції, коли були при владі, не змогли виправдати сподівань населення. В Україні немає реальної сили, яка мала б довіру і могла б об'єднати навколо себе людей, що не довіряють нинішній владі. «Кожен народ має таку владу, на яку заслуговує».

І справа тут не лише у владі – вона діє тими методами, якими їй дозволяє діяти народ. Значна ж частина громадян схильна заздалегідь виправдовувати власну пасивність очікуваною безрезультатністю своїх дій або іншими причинами. Люди втомилися від ганебної поведінки з боку влади, від корумпованої країни судочинства. Але потрібно лише повірити у свої сили та заразити іншим цією ідеєю, адже не дарма кажуть, що все починається саме з тебе.

Для сприяння засвоєнню громадянами демократичних цінностей і норм, утвердженню активістських установок, розвитку громадянської компетентності та стимулювання громадянсько-політичної активності населення необхідно:

- створити в державі систему громадянської освіти (зокрема, запровадити у школах та вищих навчальних закладах спеціалізовані дисципліни, спрямовані на формування громадянськості; проводити для учнів середніх шкіл позакласні заходи з громадянської освіти; періодично публікувати у ЗМІ матеріали, спрямовані на підвищення загальної поінформованості про демократичне громадянство);

- провести інформаційно-просвітницьку кампанію щодо роз'яснення населенню прав та нових можливостей доступу громадян до інформації органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які надає прийнятий у 2011 р. Закон України «Про доступ до публічної інформації»;

- здійснювати інформаційно-роз'яснювальну роботу щодо наявних механізмів демократії участі, які, зокрема, передбачені у Постановах Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення

участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. та № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р.

Шляхами покращення цих показників для України, на нашу думку, є закладання національної ідеології, національної ідеї та її поширення серед молоді, яка і є ядром Української держави. Наступний крок – прищеплення зацікавленості, пошани і любові до «всього українського». Тобто, метою є створення бренду «Україна». Зазначимо, що вищенаведене твердження не пов'язане з усім відомою і поширеною «шароварищиною» і так званим «кітчем», з якими досить часто ще з радянських часів, внаслідок активної роботи радянської влади, асоціюється Україна, наприклад: сало, вуса і оселедець, горілка і т.д. На нашу думку, це доцільно зробити під гаслом Тараса Шевченка: «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» [15].

---

1. С приходом Януковича к власти количество протестных акций украинцев резко возросло // Тиждень.ua. – 2013. – 25 серпня.

2. Після виборів-2012 все більше українців готові вийти на вулиці // iPress.ua. – 2013. – 13 червня.

3. Думка громадян України про ситуацію в країні, оцінки діяльності влади, електоральні орієнтації. Підсумки 2011 р.: Результати соціологічного дослідження // Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/press_release1112.doc

4. Ващенко К.О. Актуальні проблеми розвитку демократії в Україні / К.О. Ващенко, В.О. Корнієнко // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://posibnyku.vntu.edu.ua/politolog/173.htm>

5. Вінчук І. Суспільство відчуло силу/ І. Вінчук // Коментарі. – 2013. – №31-32. – 16-29 серпня. – С.4.

6. Присяжнюк А. Чем больна Украина?/А. Присяжнюк // Главред. – 2011. – 19 мая.

7. Афонін Е. Проблема психологічного феномена проєкції в політиці / Е. Афонін, О. Донченко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4(37). – С. 28–43.

8. Янукович бьет все рекорды по рейтингам недоверия вместе со всей властью // Новости Донбасса. – 2013. – 21 августа.

9. Що вважає Вашій громадській активності? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=368.

10. <http://www.dif.org.ua/ua/events/cvjwdjvo9j.htm>

11. Прес-реліз: 20 років моніторингу: зміни у суспільній свідомості населення України; Інститут соціології НАН України (за інформаційної підтримки Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва); Опитування Центру Разумкова. Посилання: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=196

12. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. – К.:Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.2: Таблиці і графіки / За ред. Є. Головахи, Шульги М. – С.229.

13. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. – К.:Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.1. Аналітичні матеріали / За ред. В. Ворони, М. Шульги – С.242.

14. Кириченко І. Тест на протест: Українці стремительно теряют веру в свою способность влиять на власть/И. Кириченко // Зеркало недели. – 2013. – №29. –16–23 августа.

15. Шевченко Т.Г. «І мертвим, і живим...»/ Т.Г. Шевченко // Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 348–354.

Олександр Чорний

МАРКЕТИНГОВА КОМУНІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА В ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЯХ: КОНВЕРГЕНЦІЯ І РОЗРИВ ДВОХ ТЕОРІЙ І ПРАКТИК

У статті розглядаються деякі методологічні проблеми використання здобутків теорії і практики маркетингових комунікацій у плануванні і здійсненні політичних комунікацій в Україні. Наголошується на необхідності досліджень особливостей використання окремих інструментів маркетингових комунікацій і концепції інтегрованих маркетингових комунікацій у політичній теорії і практиці. Акцентується на вкрай незадовільному рівні використання технологічного досвіду маркетингу, зокрема, в галузі медіапланування і комунікаційного креативу в українській політичній практиці і виборчих технологіях.

Ключові слова: *маркетингова політика комунікацій, політичний маркетинг, ефективність політичних комунікацій, політична реклама, політичний PR, політичні технології, виборчі технології.*

O. Chorny. Marketing communication policy in political communications: the convergence and the gap of two theories and practices. The article is about some of the methodological problems of using achievements of the theory and practice of marketing communications in the planning and implementation political communications in Ukraine. Noted the need to study the peculiarities of various tools of marketing communications and the concept of integrated marketing communications in political theory and practice. Focused on the poor level of using the technology marketing experience, in particular, in the field of media planning and communication creativity in Ukrainian political practice and electoral technologies.

Key words: *marketing policy of communications, political marketing, efficiency of political communications, political advertising, political PR, political technologies, electoral technologies.*

У теорії маркетингу маркетингова комунікаційна політика зазвичай ототожнюється з просуванням (promotion) товару, бренду або підприємства на ринок, а в більш широкому сенсі – з формуванням сталих емоційних і раціональних зв'язків між виробником і споживачем, лояльності і прагнення останнього до покупки. Оскільки структурно це одна чверть комплексу маркетингу, маркетинговим комунікаціям присвячено дуже багато наукових публікацій за кордоном, зокрема, в Росії – і обсяг саттлі не передбачає їх навіть стислий бібліографічний аналіз, що не знижує їхньої наукової і практичної цінності.

Українські вчені достатньо глибоко й ґрунтовно досліджують методологічні основи маркетингових комунікацій і показують їх джерела у загальній теорії комунікацій, яка плідно розроблялася ще за часів СРСР. Формулюються їх цілі, функції і завдання, наводяться варіанти класифікації інструментів маркетингових комунікацій, аналізуються моделі і технології їх використання. Цим питанням присвячені роботи Л. Балабанової, О. Голубкової, Н. Кочкіної, Т. Лук'янець, Н. Норіціної, А. Павленко, Т. Примака, Ю. Чаплінського, З. Чебана, Ю. Челенко та інші. На рівні предметного розгляду окремих інструментів маркетингових комунікацій увага дослідників розподіляється нерівномірно. За кількістю і глибиною розробок переважає реклама (Т. Лук'янець, Г. Оборська, Б. Обрисько, Є. Ромат), зв'язки з громадськістю (Л. Балабанова, В. Моїсеєв, Г. Почепцов, А. Ротовський,

Є. Тихомирова), інтернет-маркетинг (О. Дубовик, Р. Кожухівська, О. Коростіль, М. Лебеденко, А. Мартовий). Іншим інструментам маркетингових комунікацій присвячено порівняно менше уваги, втім, у спеціалізованих журналах («Маркетинг в Україні», «Маркетинг і реклама», «Новий маркетинг» до закриття останнього та інші), а також на спеціалізованих сайтах в Інтернеті можна знайти дуже багатий матеріал щодо застосування різних засобів маркетингових комунікацій з метою підвищення ефективності бізнесу.

У царині української політології комунікації розглядаються головним чином на загальнометодологічному рівні (В. Бебик, Ю. Ганжуров, М. Головатий, В. Ковалевський, А. Митко), в розрізі медіа-політичної системи України (С. Демченко, В. Ковалевський, Ю. Фінклер, Г. Хлистуно), крізь призму планування і реалізації виборчих технологій (В. Бебик, Л. Кочубей, В. Полторак, О. Петров), використання PR-технологій (О. Зернецька, Є. Тихомирова), в політичних Інтернет-комунікаціях (І. Балінський, А. Чугунов). У країні опубліковано декілька підручників і посібників з політичних комунікацій (Е. Огаренко та інші). Оцінкою інтересу до відповідної проблематики стало публікування з п'ятого номера 2009 р. журналу «Політичний менеджмент» окремої рубрики «Політична комунікація».

Розглянемо, яким чином суб'єкти політичних комунікацій через український політичний маркетинг і виборчі технології використовують зазначені ресурси комплексу маркетингових комунікацій, насамперед – накопичені теоретичні розробки і практичні рекомендації вчених-маркетологів, що працюють на економічних ринках.

Теза 1. Незалежно від галузі застосування маркетингових комунікацій (економічна чи то політична діяльність), велике значення має їх класифікація, що дозволяє повною мірою використати весь їх арсенал і максимізувати рівень досягнення мети. Аналіз наукових джерел доводить, що здобутки теорії і практики маркетингових комунікацій далеко не повною мірою розглядаються в політичному маркетингу і, як наслідок, – недостатньо ефективно використовуються в політичній практиці.

На Заході існують принципово різні підходи щодо класифікації інструментів маркетингових комунікацій. Наприклад, Поль Сміт в фундаментальній монографії «Маркетингові комунікації. Інтеграційні досягнення» (1993) виокремлює чотири основні групи інструментів:

рекламу, стимулювання збуту, зв'язки з громадськістю і директ-маркетинг. Утім, наступне намагання цього автора охопити різноманітні засоби комунікації, на нашу думку, порушує формально-логічні принципи: в напрям зв'язків з громадськістю входять спонсорство, участь у виставках, конференції, а в директ-маркетинг – реклама в каталогах, по телефону і в спеціалізованих виданнях, що суперечить визначенням і обсягам зазначених понять.

Інший і більш поширений підхід базується на легенді, згідно з якою у середині ХХ ст. деякий менеджер (одна з версій – патріарх рекламної індустрії David Ogilvy), складаючи рекламний бюджет для великого підприємства (існує версія, що Procter&Gamble), спочатку в кошторисі перерахував статті витрат на традиційні засоби просування: пресу, телебачення, радіо і зовнішню рекламу, які вичерпали майже весь запланований бюджет. Тому була підведена риса і під нею додано інші інструменти: стимулювання збуту, зв'язки з громадськістю, персональний продаж або прямиий маркетинг (зауважимо, що не є одне й те саме), подієвий маркетинг або виставки і ярмарки (що теж не збігається). З легкої руки класика реклами перша частина переліку над рисою стала називатися ATL (Above The Line – над рисою), друга – BTL (Below The Line – під рисою). З часом задля того, щоб показати, що обидва напрями не є альтернативою один одному, був введений термін TTL (Trough The Line) – тобто всі засоби загалом, незважаючи на місце умовної риси, або комплекс маркетингових комунікацій. Ця класифікація набула великої популярності і стала загальнозживаною настільки, що на її основі з невеликими розбіжностями структурувався зміст майже усіх українських підручників з маркетингової політики комунікацій.

Пізніше до ATL стали додавати рекламу у місцях продажу і, окремо, – в Інтернеті, а класифікація BTL поповнилася новими засобами. Сьогодні можна констатувати два факти щодо цих термінів. Перший полягає в тому, що серед вчених і практиків відсутній єдиний погляд щодо зарахування тих чи інших інструментів комунікацій до однієї з груп, оскільки немає чітких критеріїв такого розмежування. За різними джерелами, критерієм ATL є або «традиційний» характер, або «велика затратність», або «медійність» і навіть комісійний принцип винагороди посередників (рекламних агентств) при розміщенні реклами. Другий факт полягає в тому, що майже всі

експерти не можуть уникнути констатації факту зниження ефективності ATL-реклами і перерозподілу за останні два десятиліття бюджетів у бік BTL-інструментів.

Історія науки свідчить, що будь-які моделі і схеми з часом втрачають свою універсальність, набувають нових рис і змінюються, тому питання про зміст понять ATL і BTL не повинно бути предметом безкінечних дискусій. Пол Гаррісон, який має багатолітній стаж бізнес-практики і викладання маркетингу не тільки в США, але й в Єврозоні і Східній Європі, пише: «Важко сказати, чим пояснюється традиційна прихильність східноєвропейських маркетологів найгіршим практикам Заходу: інтелектуальною лінню (адже так складно мислити оригінально, та й навіщо винаходити велосипед?) або розхожою думкою, згідно з якою Захід веде бізнес правильно тільки тому, що робить це набагато довше в умовах вільного ринку. Однак ясно, що останнє не відповідає дійсності, принаймні в тому, що стосується маркетингових комунікацій. Рекламний бізнес ніде не розвинений повноцінно, в тому числі і на Заході» [1, с.64]. До однієї з невдалих західних практик, які в Східній Європі замасковані під найуспішніші, П.Гаррісон відносить якраз розподіл маркетингових комунікацій на ATL і BTL. На його думку, «риси» – це пережиток тих часів, коли більшу частину виручки рекламних агентств становили комісійні, що отримувалися за розміщення реклами в медійних засобах (ATL). Тоді як «під рисою» опинялися всі супутні, другорядні, підтримуючі активності, які давали дуже мало грошей, тому що за них не можна було стягувати комісійні. Сьогодні на Заході принципи сплати за рекламні послуги змінилися, система комісійних уже майже зникла, а в рекламний простір увірвався такий міцний засіб, як Інтернет, який важко віднести чи то до медійних, чи то до допоміжних засобів. Отже, П.Гаррісон пропонує забути про «межі» і «риси», забути про ATL і BTL – цей поділ, на його думку, цілком непридатний до сьогоденної ситуації.

Зауважимо, що, по-перше, в Україні комісійна система винагороду рекламній практиці ще далека від зникнення, а в політичній рекламі вона навіть домінує, оскільки надає широкий простір для зловживань і хабарництва. По-друге, зважаючи на популярність зазначеної класифікації серед практиків і науковців, не буде застарілим і помилковим взяти її за основу для аналізу практики використання маркетингових комунікацій у сучасній політичній діяльності.

Отже, як варіант, перелік інструментів маркетингових комунікацій можна представити таким чином:

1. Реклама в періодичних друкованих засобах масової інформації (газети і журнали – Print Media).
2. Реклама на телебаченні (TV-advertising).
3. Реклама на радіо (Radio-advertising).
4. Зовнішня реклама, в тому числі зовнішня реклама на транспорті (Outdoor advertising).
5. Інтернет-маркетингові комунікації (банерна і контекстна реклама, PR, комунікації в соціальних мережах – Social Media Marketing).

Оскільки інтернет-комунікації належать до медійних засобів, логічно їх згадати в першій групі – ATL. Далі йдуть інструменти BTL:

6. Засоби стимулювання збуту (Sales promotion).
7. Прямі або персональні продажі.
8. Зв'язки з громадськістю (Public relations).
9. Виставки і ярмарки.

На цьому зазвичай у сучасних українських публікаціях, дотримуючись традицій Д.Огілві і Ф.Котлера, перелік закінчується. Втім, задля того, аби уявити весь арсенал інструментів маркетингових комунікацій, продовжимо список. При цьому треба зауважити, що він не претендує на бездоганну логіку з погляду обсягу і змісту понять: деякі інструменти значно пересікаються, охоплюють інші, проте наявність відповідних термінів відображає практику, що склалася в плануванні і організації маркетингових комунікацій.

10. Персоналізовані рекламні звернення для ідентифікованих споживачів за адресними базами традиційною або електронною поштою (Direct Marketing).

11. Поліграфічна реклама (буклети, флаєри і т.інш.)
12. Рекламно-сувенірна продукція.
13. Використання цифрових технологій (Digital marketing) на електронних носіях.

14. Реклама в торговельних залах, закладах громадського харчування, а також внутрішня реклама на транспорті (Indoor advertising)

15. Подієвий маркетинг (Event-marketing). Саме цей інструмент є, по суті, комплексом деяких інших, проте він склався як самодостатня технологія.

16. Спонсорство.

17. Упаковка.

18. Реклама в кінотеатрах (виокремлюється, зважаючи на її особливості і різноманіття засобів, навіть у дослідженнях і звітах Української рекламної коаліції).

Таким чином, першою проблемою теорії політичних комунікацій є недооцінка окремих інструментів, яка впливає з неповаги до класифікації або хоч би повного переліку. Можливо, підхід російського автора А. Ульяновського, який нараховує 28 інструментів маркетингових комунікацій [2], не є суто науковим, проте він дає змогу практикам вибирати, комбінувати, відмежовуватися від конкурентів за рахунок використання незаслужено забутих засобів.

Теза 2. Безумовна заслуга вже згаданого Поля Сміта як одного з основоположників теорії інтегрованих маркетингових комунікацій полягає в ідеї про взаємозв'язок між їх комплексним характером використання і результатом діяльності: на думку англійського вченого, інтегровані маркетингові комунікації слід розуміти як «взаємозв'язок усіх форм комплексу комунікацій, при якому кожна форма комунікацій має бути інтегрована з іншими інструментами маркетингу і підкріплена ними для досягнення максимальної... ефективності» [3, с.53]. Втім в Україні протягом двох десятиліть у політичних комунікаціях, особливо під час передвиборчих перегонів, основна частина рекламних бюджетів припадає саме на АТЛ-інструменти. Залишки коштів за остаточним принципом витрачаються на рекламну поліграфію, сувеніри і спонсорство. Наприклад, під час останньої виборчої кампанії кандидат у народні депутати відомий спортсмен Д.Силантьєв основним інструментом комунікацій з виборцями обрав різноманітні масові акції серед молоді, тобто подієвий маркетинг, а Н.Королевська – телевізійну і зовнішню рекламу. Як наслідок – одноманітність комунікацій, звуження цільової аудиторії, що стало одним з чинників поразки обох.

Теза 3. У маркетингу є різні підходи до формування і розподілу бюджету, а також різні підходи щодо медіа планування. На жаль, цим питанням в українській науці присвячена невелика кількість публікацій і досліджень (див., наприклад, дисертаційне дослідження І. Хряпінної [4]). Проте є праці закордонних, зокрема, російських вчених. Але складається враження, що в практиці українських політичних комунікацій ці розробки ігноруються і в

політичному медіаплануванні домінує принцип конкурентної переваги, тобто намагання витратити якомога більше коштів, в усякому разі, більше, ніж конкуренти, щоб заглушити їх інформаційний галас. Як наслідок, середньостатистичний виборець отримує сотні, тисячі контактів з рекламним зверненням суб'єкта – джерела політичної комунікації. Справа не в тому, що ця кількість має подекуди абсурдний характер. Той же самий Пол Гаррісон називає це «комунікаціями, заснованими на втручанні», ще одним «динозавром» (після поділу АТЛ-БТЛ), якого треба позбутися: «Це та дратівна реклама, яка задає ритм старої моделі досягнення, охоплення і частоти. Зразок усім відомий. Приміром, щоб бути ефективною, рекламі потрібно досягти 70% цільової аудиторії з частотою три рази на певний проміжок часу. Неправда. Мабуть, найбільш ефективною рекламою за всю її історію був ролик Apple Macintosh, який називався «1984» і вийшов на телекрани понад 25 років тому. Всього один раз. Він був провокаційним і таким, що затягує. І він спрацював» [1, с.65].

Теза 4. Тобто, значення має не стільки частота комунікацій, скільки їх зміст. Проблемі рекламного креативу, психології реклами присвячено безліч робіт, проте політична реклама в Україні залишається прямою і безхитрісною, як ідеологічні заклики радянських часів. Вона нібито спрямована на формування обізнаності, іміджу, політичного бренду, проте не переконує, не викликає асоціацій з життєвими потребами отримувача інформації.

Теза 5. У теорії політичних комунікацій особливості застосування деяких окремих інструментів у політичній діяльності, зокрема, виборчих технологій, взагалі не розглядаються, що позбавляє політичних суб'єктів можливостей їх ефективного використання. Наприклад, у країні працює Українська асоціація директ-маркетингу, яка бере активну участь у навчанні та розвитку фахівців: проводить Міжнародний бізнес-форум «DM DAYS», Міжнародний конкурс digital і прямих комунікацій «direct.hit», організовує спеціальні заходи для популяризації України як ринку для розвитку бізнесу директ-маркетингу та дистанційних комунікацій. Низка великих і досвідчених українських компаній, що спеціалізуються на директ-маркетингові, організовує проекти для бізнес-замовників, в основі яких є глибока проработка концепції комунікації, прискіпливе ставлення до формування

адресних баз (при цьому дотримання законодавства щодо захисту персональних даних), креативна розробка рекламного звернення, контроль зворотного зв'язку тощо. Складається враження, що організатори політичних комунікацій навіть не здогадуються про такі можливості, обмежуючись друком і короткочасним розповсюдженням по поштових скриньках звичайного політичного спаму, не підозрюючи, що тривалість проектів прямого маркетингу – від 3 до 10 місяців. Відомо, що акції з директ-маркетингу не спрямовуються на масову аудиторію, якою є електорат в цілому. Саме тому цей інструмент міг би бути корисним, оскільки його вплив може бути адресований певним професійним, соціальним прошаркам або референтним групам. Масове адресне розповсюдження рекламної продукції, що відбувається без попередньої згоди на те отримувача, кваліфікується як спам. У цивілізованих країнах це навіть визначається як втручання в особисте життя людини і карається законом. Буклети, про які йдеться, зазвичай не мають інструментів безпосереднього зворотного зв'язку, як наслідок – у рекламодавців (кандидатів у депутати, партій) відсутній механізм розрахунку їх політико-економічної ефективності як рекламоносія (проте він є у двірників, що здають політичну рекламну поліграфію в макулатуру). Тобто, думка про їх ефективність, порівняно з витратами на виробництво і розповсюдження, виявляється міфом, а їх використання – банальним копіюванням зусиль конкурентів і «завсвоєнням рекламного бюджету» [5, с.124].

Інший приклад: стимулювання збуту в політичному маркетингу зазвичай сприймається буквально. В маркетинговій економічній теорії мається на увазі три напрями: стимулювання оптових посередників, роздрібних продавців і кінцевих споживачів. Відповідно, у передвиборчих технологіях учасники перегонів намагаються стимулювати консалтингові компанії, промоутерів і самих виборців, причому завжди – матеріально – від грошей до анекдотичної гречки. Немає сенсу в рамках цієї статті відтворювати поширені в історії маркетингових комунікацій ідеї і приклади ефективного застосування практики стимулювання, проте очевидно, вони є terra incognita для більшості політтехнологів, у тому числі тому, що не є предметом досліджень у теорії політичного маркетингу.

Отже, практика політичних комунікацій в Україні страждає на відсутність зв'язку із здобутками теорії і практики класичного

маркетингу. Чи то маркетологи відкривають для себе нову галузь застосування теорії і практики маркетингових комунікацій – політику, чи то політтехнологи і політологи звернуть увагу на теорію й історію використання маркетингових комунікацій, але така конвергенція вкрай необхідна як для підвищення ефективності політичної діяльності, так і для подолання втоми виборців від політичної реклами і так званого політичного PR, що набили оскому і аж ніяк не пожвавлюють їх емоційне і психологічне самопочуття, не формують надію на покращення життя.

---

1. Гаррисон Пол. Миф об ATL и BTL. О коммуникационных учениях, которые определено старые, но не такие уж и добрые / Пол Гаррисон // Новый маркетинг. – 2010. – №3. – С.61–65.

2. Ульяновский А. В. Маркетинговые коммуникации. 28 инструментов миллионума / А. В. Ульяновский. – М. : Эксмо, 2008. – 432 с.

3. Бузин В.Н. Основы медиапланирования: Курс лекций / В.Н.Бузин. – М.: Изд-во Международного института рекламы, 2002. – 208 с.

4. Хряпіна І. С. Управління витратами підприємства на маркетингові комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. екон. н.: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами» / І. С. Хряпіна. – Харк. нац. екон. ун-т. – Х., 2010. – 20 с.

5. Примак Т. О. Маркетинг: Навчальний посібник / Т. О. Примак. – К.: МАУП, 2004. – 228 с.

Ігор Піляєв

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: ДОСВІД КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ТА БАЛТІЇ

Стаття присвячена порівняльному досвіду країн Вишеградської групи та Балтії у сфері взаємодії держави та громадянського суспільства щодо захисту національних меншин. Аналізуються сучасні здобутки та проблеми розвитку інституційних механізмів зазначеної взаємодії в євроінтеграційному контексті.

Ключові слова: національна меншина, громадянське суспільство, Вишеградська група, Балтія, етнополітика, соціальна інтеграція, культурна автономія, самоврядування меншин.

I. Piliaiev. Interaction between Democratic State and Civil Society in Protecting National Minorities: the Visegrad and Baltic Countries' Experience. The article is devoted to the comparative experience of the Visegrad and Baltic countries in the sphere of interaction between state and civil society with regard to the protection of national minorities. The author analyzes the current achievements and problems of institutional mechanisms of the above-mentioned interaction in the context of European integration.

Key words: national minority, civil society, the Visegrad Group, Baltics, ethnic policy, social integration, cultural autonomy, minority self-government.

Посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи, що в 2004 р. стали членами ЄС, становлять дуже цікавий та цінний приклад для України в багатьох сферах європейської інтеграції, зокрема, в такій важливій та чутливій сфері для розбудови ліберальної плюралістичної демократії, як захист національних меншин. З огляду на історичну, цивілізаційно-культурну та географічну близькість до України, спільність досвіду двох світових війн, тоталітарних режимів та посткомуністичних трансформацій, спільне сприйняття європейських цінностей та участь в єдиному європейському політико-правовому просторі, ці країни демонструють ніби випереджальний, порівняно з країнами СНД, взірць успішної суспільно-політичної модернізації. Це особливо стосується держав Балтії та Вишеградської групи, які на сьогодні в основному завершили процес політичної трансформації від тоталітаризму до ліберальної демократії.

Регіон Балтії та Вишеградської групи був одним із центральних театрів новітніх європейських та світових війн і протистояння військово-політичних блоків під час «холодної війни», що зумовило радикальні зміни його етнокультурного ландшафту в ХХ ст. Питання захисту національних меншин стало для держав регіону своєрідним пробним каменем та справжнім випробуванням їх готовності та здатності до нового європейського мислення, справжньої демократизації та європейської інтеграції.

Після Голокосту та краху нацистської Німеччини в зазначених державах майже зникли колись численні єврейська та німецька діаспори. В Польщі внаслідок операції «Вісла» було депортоване на Захід та Північ розпорошене й значною мірою асимільоване корінне українське населення. Натомість, через радянську окупацію та індустріалізацію багатократно збільшилося російське та російськомовне населення в країнах Балтії. Угорщина ж ще внаслідок Першої світової війни втратила дві третини своєї території та третину угорського населення, що опинилося в сусідніх державах. Посттоталітарний та постокупаційний синдром недовіри й навіть ворожого ставлення до «чужинців», особливо до етносів колишніх метрополій та «окупаційних» націй, був і, певною мірою, залишається однією з найважливіших проблем подальшого розвитку демократії в країнах Центрально-Східної Європи перед викликами глобалізації та відкритого інформаційного суспільства. Гостро актуальними залишаються проблеми інтеграції, соціального «включення», громадського та культурного розвитку таких знедолених історичними обставинами етносів, як цигани, малі та зникаючі етнічні групи тощо.

Вагомий внесок у вивчення питань взаємодії державних та недержавних акторів у сфері захисту меншин зробили сучасні західні та центрально-східноєвропейські дослідники Р. Гофман, М. Джонс, В. Петтаї, Б.Рехель, П.Фермеерш, Дж. Хугс, Г.Сассе, П. Ярве, російські науковці А. Абашидзе, І. Бліщенко, С. Глозов, М. Ентін, С. Черніченко, ізраїльські вчені С. Смуха, О. Їфтахель та ін. Різні аспекти історичного та сучасного політико-правового становища національних меншин в контексті європейських та світових стандартів у цій сфері вивчали такі авторитетні вітчизняні дослідники, як В. Євтух, І. Кресіна, А. Кудряченко, І. Курас, О. Майборода, В. Мицик, М. Панчук, Ю. Римаренко, О. Рафальський, М. Товт, М. Шульга та ін. Утім, істотні зміни інституційно-правових режимів захисту національних меншин, що відбулися в країнах досліджуваного регіону в останні роки, роблять порівняльний досвід здобутків та проблем їхньої національно «меншинської» політики в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства важливим й нагальним для України.

Увага європейської демократичної спільноти до проблем захисту національних меншин значно зросла під час епохальних

політичних змін у Центральній та Східній Європі в період 1989–1991 рр. Слід зазначити, однак, що політика ЄС у цій сфері не є однаковою щодо різних груп країн, на що звертав увагу В. Мицик [1, с. 18–19]. Від центрально-східноєвропейських країн-кандидатів у члени ЄС організація вимагала створення інститутів, які гарантують захист прав національних меншин відповідно до зобов'язань, узятих у рамках Ради Європи і ОБСЄ, тоді як західноєвропейські держави-члени на практиці були вільними від таких зобов'язань. Наприклад, Бельгія і Греція лише підписали, але не ратифікували Рамкову конвенцію про захист національних меншин.

Проте найбільш деструктивний вплив на сучасну європейську систему захисту меншин справляє позиція однієї з найстаріших та найавторитетніших світових демократій – Франції, яка, посиляючись на свою концепцію прав громадянина та єдиної французької нації, проголошує національну однорідність і принципово, як і Греція, не визнає на політичному та правовому рівнях існування національних меншин на своїх територіях. Франція не ратифікувала ані Рамкову конвенцію про захист меншин, ані Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, ані Протокол № 12 до Європейської конвенції з прав людини, який поширює заборону та судовий захист проти дискримінації на випадки «зв'язку з національною меншиною». І якщо Комітет з прав людини ООН прямо рекомендував Франції «переглянути свою позицію щодо офіційного визнання етнічних, релігійних та мовних меншин» [2, с. 3], то інституції ЄС досі утримувалися від відповідного тиску на цю країну. Це, безумовно, сприяло певному поширенню і в країнах – нових членах ЄС концепції застосування «подвійних стандартів».

Зі всіх держав Вишеградської групи та Балтії лише в Словаччині конституційно закріплено етнічний націоналізм [3]. В усіх інших зазначених державах конституційно закріплене поняття громадянської нації або народу, що охоплює всіх громадян держави, незалежно від їх національності чи етнічного походження.

Утім, усі держави досліджуваного регіону виходять з етнічного підходу до національних меншин як певних громад (спільнот) своїх громадян з відмінними від титульної національності етнічними, мовними, релігійними, культурними характеристиками та відповідним самоусвідомленням своєї самобутності й належності до відповідної меншини.

Цікавим з погляду визначення поняття національних меншин є підхід Угорщини, яка була серед перших держав Європи, котрі ще в XIX ст. розробили цілісні правові рамки для захисту національних меншин, зокрема, щодо їх культурної автономії. Так, серед усіх інших критеріїв у ньому виділяється мінімальний термін проживання на території Угорщини, необхідний для визнання конкретної меншини: «Національною або етнічною меншиною є всі етнічні групи, що проживають на території Угорської Республіки не менше одного сторіччя...» [4, с. 247]. Той же кількісний критерій прийнятий нині у Польщі [5]. Лише в законодавстві Литви, на відміну від інших країн досліджуваного регіону, немає вимоги традиційного або тривалого проживання для визнання певної етнічної групи національною меншиною.

Хоча іноземці та особи без громадянства, які постійно мешкають у країнах досліджуваного регіону, не визнаються такими, що належать до національних меншин, їм, як правило, дозволяється брати участь у культурній та соціальній діяльності етнічно споріднених із ними меншин.

Польща досить пізно ухвалила законодавство щодо національних меншин, хоча їх належний захист був однією з вимог щодо вступу до ЄС: в 2001 р. приєдналася до Рамкової конвенції про захист меншин, в 2005 р. ухвалила закон про національні та етнічні меншини та про регіональну мову, в 2009 р. приєдналася до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Причини такого «запізнення» полягають, по-перше, в демографічних та соціально-психологічних наслідках Другої світової війни та комунізму, по-друге, у складності сучасної громадської діяльності щодо захисту меншин у Польщі, що частково є наслідком різних шляхів, якими актори намагаються примиритися з історією, і, по-третє, у впливі міжнародних чинників, зокрема, в непростій історії польсько-українських, польсько-німецьких, польсько-литовських та польсько-російських культурно-гуманітарних стосунків, обтяжених, знову ж таки, відповідно спадщиною Другої світової війни та комунізму.

Чехія у своїй політиці щодо меншин віддає незаперечну перевагу розбудові громадянської політичної нації, на що істотний вплив справили такі видатні постаті XX сторіччя, як перший президент Чехії Вацлав Гавел і основоположник сучасної теорії грома-

дяньської нації Ернест Геллнер, який походив із Чехії, а в 1993 р. став ініціатором (разом із Дж.Соросом) створення та першим директором Центру досліджень націоналізму Празького університету. Сьогодні Чехія – єдина з посткомуністичних країн, яка увійшла за авторитетним світовим рейтингом розвитку демократії до групи країн з «повною демократією», посівши в ньому 17-те місце й випередивши навіть США (21-ше) [6, с. 3].

Разом із тим, у Чехії в контексті політики громадянського націоналізму, розбудови європейської ідентичності та багатокультурності спостерігається процес «м'якої асиміляції» – повільного зменшення кількості таких традиційних меншин походженням із країн ЄС, як словаки, німці та поляки (відповідно, з 1,9% до 1,4%, з 0,4% до 0,3% і з 0,5% до 0,4%, перепис 2011 р., порівняно з переписом 2001 р.). Також дуже цікавим є факт, що за результатами перепису 2011 р. 25,3% населення Чехії, або 2,6 млн осіб, не визначили свою етнічну належність (відповідь на це питання не була обов'язковою) [7, с. 407].

Слід зазначити, що жодна з країн Вишеградської групи та Балтії досі не ратифікувала Протокол № 12 до Європейської конвенції з прав людини (відкритий для підписання 4 листопада 2000 р., набув чинності 1 квітня 2005 р.), що забороняє дискримінацію представників національних меншин. Понад те, Литва і Польща навіть не підписали цей документ, тоді як Україна ратифікувала його ще 1 липня 2006 р.

Держави Балтії досі категорично відмовляються від підписання, не кажучи вже про ратифікацію, Європейської мовної хартії з політичних мотивів, посилаючись на «недавнє» походження мовних меншин, хоча, скажімо, російські старовіри Латвії проживають там з XVII ст., а Вільнюс до подій Другої світової війни був переважно польським містом.

Хоча в Естонії в 1993 р. був прийнятий закон про культурну автономію національної меншини, етнополітичний режим у цій країні на кінець 1990-х рр. міг би бути визначений як «індивідуальні права без визнання меншин». Фактично захист меншин, як і в Латвії, обмежувався культурною сферою без визнання їх прав на колективну участь у громадсько-політичному житті. Тому ряд дослідників навіть називають Естонію і Латвію «етнічними

демократіями» [8; 9] на кшталт Ізраїлю або «режимами етнічного контролю» [10], в яких нетитульні етнічні групи сприймаються як певна загроза з сегментацією нетитульного (в основному російського) населення на своїх громадян, негромадян та громадян інших держав (переважно Росії). В будь-якому разі це не авторитарні режими, оскільки політичні права належать і багатьом представникам національних меншин, які набули громадянство через прозорі та етнічно нейтральні правові процедури. Як вказує відомий на Заході ізраїльський професор Орен Їфтахель, в Естонії «процес етнізації, як видається, поступово слабшає, передусім завдяки впливу ЄС та глобалізації етнополітики» [11, с. 32].

Слід враховувати також і специфічну політико-правову ситуацію, за якої розроблялися й здійснювалися естонська та латвійська доктрини державотворення: адже вони виходили не лише з геополітичної та ідеологічної слабкості ельцинської Росії, а й з факту правового невизнання Заходом радянської окупації та анексії балтійських держав у 1940 р.

Вагомим здобутком державотворення та розбудови громадянського суспільства в балтійських країнах є те, що сьогодні переважна більшість російськомовного населення сприймає себе частиною естонського/латвійського/литовського суспільства, що особливо характерно для молоді. Так, опитування громадської думки серед російськомовного населення Естонії показали, що хоча майже 80% опитаних вважали рішення властей щодо переміщення Бронзового Солдата («Пам'ятник Воїну-визволителю Талліна від німецько-фашистських загарбників», 1947 р.) неправильним, майже 70% зауважили, що вони продовжують розглядати себе «частиною естонського суспільства» [12; с. 109].

За останні роки в усіх країнах Вишеградської групи та Балтії, за певним винятком Чехії, відбулися значні зміни в державних інституційних та адміністративних механізмах захисту національних меншин.

В усіх країнах Балтії наприкінці 2000-х рр. основні функції державної політики у сфері національних меншин були передані від спеціалізованих та уповноважених у цій сфері урядових органів до міністерств культури.

Натомість, у країнах Вишеградської групи, зокрема в Угорщині і Словаччині, навпаки, було підвищено інституційний рівень органів, відповідальних за політику в сфері захисту національних меншин. Так, у Словаччині повноваження з питань національних меншин консолідовано у віце-прем'єра, що, на наш погляд, здатне підвищити загальну ефективність державної політики у сфері захисту національних меншин.

У Польщі всі питання, що стосуються національних меншин, нині адресуються департаменту віросповідань, національних та етнічних меншин міністерства внутрішніх справ і адміністрації Польщі, а також можуть доповідатися Спільній комісії уряду і національних та етнічних меншин Сейму Республіки Польща. Тобто, польською владою акцент робиться перш за все на громадсько-політичних та соціально-безпекових проблемах меншин, усвідомлюється значення їх захисту для підтримання громадського миру та злагоди.

Зниження інституційного рівня національних програм щодо розвитку політики стосовно національних меншин, спроби звести цю політику виключно до культурної сфери, ігноруючи такі аспекти, як участь національних меншин та їх представників у громадсько-політичному процесі, соціальні та економічні проблеми (диспропорційно високий рівень безробіття серед національних меншин), громадянські права (дискримінація під час прийому на державну службу тощо), проблеми використання та статусу мов національних меншин тощо, становлять серйозні виклики для країн досліджуваного регіону, передусім країн Балтії.

В усіх країнах Вишеградської групи та Балтії при центральних інститутах виконавчої (а в ряді країн – і законодавчої) влади діють консультативно-дорадчі органи у справах національних меншин, до складу яких входять уповноважені представники останніх.

Наприклад, у Словаччині консультативна рада функціонує під егідою віце-прем'єр-міністра. Також консультативний механізм діалогу з національними меншинами стосовно освітніх питань запроваджено при міністерстві освіти. Втім, як зазначають експерти Ради Європи, в цій країні досі відсутні відповідні консультативні процедури на регіональному та місцевому рівнях [13, с. 41].

Налагодження діалогу між українською громадою та місцевою владою в Підкарпатському воєводстві, до якого з 1998 р. включено

і м. Пшемисль – історичний центр автохтонної української громади, значною мірою сприяло подоланню зумовлених драматичною історією непорозумінь, передусім щодо відзначення пам'яті жертв операції «Вісла».

Дієвим інструментом захисту прав та інтересів національних меншин є їх активна участь у громадсько-політичному житті, передусім шляхом створення своїх політичних партій та участі у виборах.

Так, у країнах Балтії законодавство дозволяє діяльність політичних партій, створених за етнічною ознакою. Понад те, наприклад, відповідно до зміни, внесеної в 2006 р. в закон Естонії про партії, членами естонських політичних партій можуть бути не лише громадяни Естонії, а й громадяни Європейського Союзу та негромадяни, які постійно проживають в Естонії [14].

Між тим, спроби представників численної російської національної меншини в Естонії і Латвії пройти до парламенту за списками власних партій з чіткою етнічною ідентичністю не виявилися успішними. Значно більш плідним виявився досвід участі активістів російської та інших національних меншин Латвії у створенні та діяльності партій лівоцентристського та правозахисного спрямування (політичне об'єднання «*Центр согласия*», «*ЗаПЧЕЛ – За права человека в единой Латвии*»): «*Центр согласия*», перебуваючи в опозиції, має сьогодні найбільші фракції в Сеймі (31-ше місце зі 100) та Ризькій думі (26-те з 60), її голова Ніл Ушаков в 2009 р. обраний мером Риги, а партія «*ЗаПЧЕЛ*» має свого депутата в Європарламенті (Тетяна Жданок).

У Литві нині зареєстровані три політичні партії національних меншин: Виборча акція литовських поляків (ВАЛП), Союз росіян Литви та політична партія «Російський альянс» (останній в 2008 р. на виборах до Сейму набрав 4,79% голосів при 5%-му бар'єрі).

На відміну від міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.), де діяли партійний Блок національних меншин та ряд єврейських політичних партій, у сучасній Польщі немає політичних партій національних меншин, що пояснюється не лише нечисленністю та розпорошеністю офіційно визнаних меншин (жодна з них не перевищує 0,5% населення країни). Польське законодавство не містить положень щодо права національних меншин на створення своїх політичних партій. Відсутні політичні партії національних меншин в Угорщині і Чехії.

Така ситуація поки не викликає серйозної критики з боку міжнародних організацій, адже офіційно визнані національні (етнічні) меншини вищезазначених країн є нечисленними, що практично унеможлиблює їх проходження до парламенту за звичайними виборчими процедурами. Проте в світлі результатів останнього перепису населення (2011 р.), які зафіксували існування понад 0,8 млн осіб із сілезькою ідентичністю в Польщі та чверті громадян Чехії, які не визначили свою національність, можна прогнозувати спроби в майбутньому розіграти цю етнополітичну «карту».

Особливо важливим для України є центрально-східноєвропейський досвід налагодження співробітництва держави і суспільства в запровадженні демократичного самоврядування національних меншин.

В Угорщині самоврядуванням меншин передані адміністративна та фінансова відповідальність за функціонування їх закладів освіти та культури, що мають державний статус та підтримуються асигнуваннями з державного бюджету, а також за використання, у рамках наданих повноважень, мови своєї меншини.

Прийняті в Угорщині в 2005 р. поправки до закону про меншини передбачають прозорі та чіткі процедури щодо складання «реєстру виборців меншин», що зводять до мінімуму можливість участі у виборах керівництва національних самоврядувань випадкових осіб та істотно легітимізують результати виборів.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що найбільш ліберальна політика у сфері захисту національних меншин у регіоні нашого дослідження проводиться Чехією, найбільш жорстка – в країнах Латвії і Естонії. Це пов'язане, на наш погляд, не лише з усталеною ліберальною традицією Чехії (у міжвоєнний період ця держава чи не єдиною з країн Центрально-Східної Європи зберігала ознаки ліберальної демократії), а й з відсутністю демографічно та політично значущих організаційно оформлених національних та етнічних меншин на території сучасної Чехії.

Прикметно, що нижча від України (згідно зі ст. 7 Закону України «Про засади державної мовної політики») кількісна планка для використання мов меншин у державному та громадському житті серед всіх країн Вишеградської групи та Балтії діє лише на регіональному рівні в Чехії (на місцевому рівні кількісний поріг однаковий – 10%).

Нині під впливом ЄС та інших європейських інституцій культурне та етнічне багатоманіття все більше розглядається не як тягар для держави, а навпаки, як елемент, що збагачує країну, збільшує її людський, громадянський, культурний та економічний капітал, що, у свою чергу, посилюватиме якість демократії, зміцнюватиме національне громадянське суспільство як активну складову європейської демократичної спільноти.

Загальна тенденція, що добре простежується на прикладі країн Вишеградської групи та Балтії, полягає в поступовій реалізації одного з найважливіших стратегічних завдань європейської інтеграції: забезпеченні, з врахуванням особливостей кожної країни, єдиного політичного підходу, однакового або принаймні дуже близького рівня захисту прав національних меншин та міжетнічної інтеграції в усіх країнах ЄС та Ради Європи.

---

1. Мицик В.В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук / Всеволод Всеволодович Мицик // Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. – 38 с.

2. Examen des rapports soumis par les états parties conformément à l'article 40 du Pacte international relatif aux droits civils et politiques. Observations finales. France. – Genève: Comité des droits de l'homme. – 22 juillet 2008. – 9 p.

3. The Constitution of the Slovak Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovakia.org/sk-constitution.htm>

4. O'Nilons H. Minority Rights Protection in International Law: The Roma of Europe / Helen O'Nilons. – Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2007. – 339 p.

5. Act of 6 January 2005 on national and ethnic minorities and on the regional languages. – 17 p. – P. 1–2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/download/86/12617/zweryfikowana1.pdf>

6. Democracy index 2012. Democracy at a standstill. Report. – London, New York, Hong Kong, Geneva: The Economist Intelligence Unit, 2013. – 45 p.

7. Čtrnáct P. The First Final Results of the 2011 Population and Housing Census / Pavel Čtrnáct // Demografie. – 2012. – No. 54 (4). – P. 405–412.

8. Smootha S. Ethnic Democracy: Israel as an Archetype / S.Smootha // Israel Studies. – 1997. – Vol. 2. – P. 198–241.

9. Järve P. Ethnic Democracy and Estonia: Application of Smootha's Model / P.Järve // ECMI Working Paper. – Flensburg: European Centre for Minority Issues. – 2000. – No.7. – P. 1–41.

10. Pettai V. Understanding processes of ethnic control: Segmentation, dependency and cooptation in post-communist Estonia / Pettai V., Hallik K. // Nations and Nationalism. – 2002. – No. 8. – P. 505–529.

11. Yiftachel O. Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine / O. Yiftachel. – Philadelphia, Pa.: University of Pennsylvania Press, 2006. – 368 p.

12. Pettai V. Estonia: Conditionality amidst a Legal Straightjacket / V.Pettai, K.Kallas // Minority Rights in Central and Eastern Europe / ed. by Bernd Rechel. – London and New York: Routledge, 2009. – P. 104–118.

13. Third Opinion on the Slovak Republic adopted by the Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities on 28 May 2010. Doc. ACFC/OP/III(2010)004. – Strasbourg: Council of Europe. – 18 January, 2011. – 48 p.

14. Закон Эстонской Республики от 09.11.2006 «О внесении изменений в статью 5 Закона о партиях» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://estonia.news-city.info/docs/systemsw/dok_iegoo.htm

Тетяна Бевз

«ОБРАЗ» ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ДОКУМЕНТАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ЙОГО ВЗАЄМОДІЯ З ОПОЗИЦІЄЮ

У статті розглядається явище опозиції як складової частини громадянського суспільства. На основі контент-аналізу програм політичних партій створено «образ» громадянського суспільства. Визначено його сутність, ідею, концепцію, принципи та засади, визначальні риси. Окреслено принципи та критерії опозиційності. Проаналізовано взаємозв'язок опозиції і громадянського суспільства у перше десятиріччя XXI ст.

Ключові слова: громадянське суспільство, «образ» громадянського суспільства, опозиція.

T. Bevz. «Image» of civil society in the documents of political parties and its interaction with the opposition. *The article examines the phenomenon of the opposition as a part of civil society. This paper create an «image» of civil society based on content analysis of party platforms, define its essence, idea, concept, principles, basis, and main features. The study outlines the approaches and criteria of opposition, provides the analysis of the opposition and civil society interrelation in the first decade of the XXI century.*

Key words: civil society, civil society «image», opposition.

Контент-аналіз програм сучасних українських політичних партій дав змогу виявити різноманітні трактування терміна «громадянське суспільство». Його визначають як «соціально і політично структуроване суспільство» (Політична партія ВО «Громада»), як «суспільство структуроване, в якому діють розбудовані організаційно й ідеологічно визначені політичні партії, організації, об'єднання, які здійснюють громадський контроль над усіма спектрами суспільного життя» (Партія «Воля»); як «головного носія народовладдя» (Партія «Єдина Україна»); як «структуру, в якій окремі люди та соціальні верстви через свої громадсько-політичні організації і партії отримують можливість виявляти й обстоювати свої інтереси» (Соціал-демократична партія України); як «суспільство, засноване на принципах самоорганізації та самоврядності (Українська соціал-демократична партія), як «суспільство самоврядних громад» (Політична партія «Партія місцевого самоврядування»); як «суспільство, яке через різноманітні свої інститути самостійно, без втручання держави, удосконалює саме себе завдяки високому соціальному, економічному, політичному, культурному та моральному статусу його громадян» (Християнсько-народний союз) [1].

У програмах ідеться і про ідею громадянського суспільства, яка «передбачає високий рівень зрілості нації, а також наявність певної культурної традиції (яка на Заході була започаткована епохою Відродження та вченням протестантизму і розвивалася протягом століть) (Політична партія ВО «Громада».

Відзначається, що формування громадянського суспільства відбувається на **принципах** справедливості, свободи особи, а також політичної відповідальності влади (Політична партія «Єдина Країна»), самоорганізації (який означає, що члени суспільства здатні утворювати самоврядні організації та брати на себе певні функції) та субсидіарності (який означає, що найменшим одиницям суспільства, які можуть відповідним чином здійснювати певну функцію, слід надавати таку можливість) (Українська соціал-демократична партія) та на **засадах** соціальної справедливості, поваги та вільного вибору цінностей кожним членом суспільства (Політична партія «Праведність»); свободи і рівності людей (Соціал-демократична партія України); взаємної соціальної відповідальності влади і структур самоорганізації громадян щодо їх участі в державних справах (Партія промисловців і підприємців України).

Водночас відзначалося, що принципи субсидіарності, толерантності, плюралізму, солідарності, свободи, відповідальності, справедливості мають стати основою формування громадянського суспільства.

Визначальними рисами громадянського суспільства мають стати суверенітет народу щодо влади, забезпечення прав і свобод громадянина, верховенство права, рівність усіх перед законом, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, свобода і відповідальність засобів масової інформації (Українська Народна Партія); рівність прав громадян, ідеологічний плюралізм, можливість свідомо і раціонально керувати соціальними процесами та формувати соціальні інститути відповідно до суспільних потреб (Українська соціал-демократична партія). Невід'ємною складовою громадянського суспільства є свобода слова й можливості її реалізації у друкованих та електронних засобах масової інформації (Партія «Воля»).

Інституції громадянського суспільства розглядаються як рівноправні партнери у формуванні влади та забезпеченні реалізації прав і свобод людини (Партія «Єдина Україна»).

У відповідності до програми Української республіканської партії основу громадянського суспільства становить багатопартійна система. Водночас зазначалося, що внутрішньополітична стабільність і демократія «неможливі без громадянського суспільства і реальної багатопартійності, що забезпечує плюралізм у суспільстві» [2, с.29].

Невід'ємною складовою, одним з партійних пріоритетів ПАРТІЇ РЕГІОНІВ завжди була й надалі залишатиметься розбудова громадянського суспільства (згідно з програмою). Своім обов'язком члени партії вважають підтримувати громадські ініціативи, проекти, які мають загальнодержавну і регіональну значимість, відповідають програмним принципам партії, її політичній стратегії [3].

У програмі найбільшої опозиційної партії – ВО «Батьківщина» – зазначається, що «побудова нового громадянського суспільства в Україні можлива лише шляхом поетапного, еволюційного реформування влади, економіки, формування системи нових духовних і моральних цінностей народу, що виключить можливість повернення назад, до тоталітаризму, трагічних соціальних експериментів над народом і суспільством» [4].

Демократична партія України запропонувала соціально-ринкову модель громадянського суспільства, у якій держава здійснює

функцію регулятора економічних та соціальних процесів, гарантуючи для громадян загальноприйнятні ідеї: забезпечення прав і свобод людини; соціальна рівність можливостей; добробут кожного громадянина; надання достатньої соціальної допомоги незаможним.

У програмах партій ідеться і про концепцію громадянського суспільства, яка знаменує якісно новий рівень демократизації, коли всі дії держави стають об'єктами повсякденного критичного аналізу і контролю на предмет їх адекватності потребам розвитку людини, її самореалізації (Політична партія ВО «Громада»).

Таким чином, ми сформували «образ» громадянського суспільства відповідно до програм українських політичних партій. Важливим моментом для аналізу функціонування громадянського суспільства є і його ставлення до органів державної влади. Аналізуючи результати моніторингу українського суспільства з 1994 по 2001 рр., простежується стабільно низький рівень довіри громадян до політично-адміністративної сфери держави – владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок. Середній бал довіри щодо цих інституцій за п'ятибальною шкалою (від «1» – «зовсім не довіряю» до «5» – «цілком довіряю») не перевищує «3» – тієї символічної статистичної межі, яка умовно відокремлює довіру від недовіри громадян. Натомість, сфери, наближені до приватного світу особи – такі як сім'я, родичі, колеги, сусіди, – стабільно користуються більшою довірою громадян, впевнено подолавши символічну трійку [4] (Таблиця 1).

Таблиця 1

Акумулятивний середній бал довіри (1994–2001 рр.)

Сфера соціальної реальності	Середній бал (від «1» – «зовсім не довіряю» до «5» – «цілком довіряю») %
Сім'я та родичі	4,54
Колеги	3,27
Сусіди	3,22
Співвітчизники	3,14
Засоби масової інформації	2,79
Президент	2,43
Профспілки (традиційні)	2,39

Продовження Табл. 1

Профспілки (нові)	2,35
Уряд	2,26
Міліція	2,23
Верховна Рада України	2,11
Політичні партії	2,02

Джерело: Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності // Українське суспільство: 10 років незалежності / За ред. В.Ворони. – К.: ІС НАН України, 2001. – С. 169–183.

Отже, незадоволеність політикою державних органів влади потребує шукати альтернативу, а таку альтернативу може запропонувати, насамперед, *політична опозиція*.

Вважаємо за необхідне зупинитися на характеристиці опозиції, щоб зрозуміти, які і у які періоди опозиція пропонувала альтернативні погляди на проблему розвитку громадянського суспільства та його взаємовідносини з владою. Опозиція зазвичай позиціонується як активна частина громадянського суспільства, яка виконує роль так званої функціональної тріади – контроль, критика, альтернатива. До 2000 р. українська опозиція була переважно ситуативною і у більшості випадків залежала від особистісних факторів. Криза 2000–2001 рр. спричинила процес кристалізації та організаційного оформлення опозиції. Критеріями опозиційності були: критичне ставлення до Президента, відсутність представників на керівних посадах в Адміністрації Президента, Кабінеті Міністрів України та інших центральних органах влади.

Для аналізу громадянського суспільства особливо важливим є феномен так званого «зсунутого залучення» (shifting involvements). Це означає, що політична та суспільно-громадська активність сучасних громадян є епізодичною, ситуативною і зорієнтованою на певну конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива можуть виступити каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях. В Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття такою подією, що виступила свого роду тестом на зрілість та

потенціалом громадянського суспільства, була справа зниклого журналіста Г. Гонгадзе та політична криза, пов'язана із «касетним скандалом» [4]. Цей період називають громадянським етапом української революції, коли громадяни, яких політична еліта (і правляча, й опозиційна) називала з відтінком зневаги «вулиця», без посередництва політичних партій ставили владі свої вимоги. Йшлося тоді не тільки й не стільки про усунення Президента Л. Кучми, а про зміну всієї політичної системи. Проте цю вимогу не змогла сформулювати тодішня політична опозиція. Натомість, її змогла сформулювати і сформулювала саме «вулиця» – *громадянська опозиція*, тобто рух громадян.

Спроба поставити громадянський рух під контроль політичної опозиції була зроблена у 2002 р. Проте ця спроба, як і ініційована політичною опозицією акція «Повстань, Україно!», виявилася невдалою. Персоніфікація відповіді на питання «Україна без Кучми, але з ким?» обернулася для політичної опозиції тактичною поразкою, а саме – відсутністю програми кардинальних соціальних перетворень. Власне, саме це було тактичною помилкою опозиції, оскільки, маючи після акції значну електоральну підтримку українського суспільства, політична опозиція не зуміла використати ситуацію для зміни системи.

Станом на початок 2002 р. опозицію представляли Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), Соціалістична партія України (СПУ), Комуністична партія України (КПУ) (з певними застереженнями) та Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (з певними застереженнями). Згідно з соціологічними даними громадська думка опозицією називала БЮТ – 47,5%, КПУ – 46,4%, СПУ – 33,7% (тоді як не опозицією – 27,2%), Блок Віктора Ющенка – 33 % (тоді як не опозицією – 33,6%) [5, с.7]. У березні 2002 р. вибори до Верховної Ради України прогнала владна команда, громадяни значну частину своїх голосів віддали опозиційним силам, які позиціонувалися як альтернативні чинній владі. Ю. Тимошенко зазначала, що «за результатами виборів саме влада опинилася в опозиції до громадян і саме влада сьогодні опонує нації, яка більше не довіряє можновладцям» [6, с.50].

Після президентської кампанії 2004 р. у політичному середовищі України установився досить чіткий поділ політичних сил на «помаранчеві» (ті, що підтримували кандидатуру В. Ющенка на

президентських виборах), які стали партіями влади, та опозиційні до новообраного Президента. До останніх належали як партії, що безпосередньо підтримували В. Януковича як кандидата у Президенти (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, СДПУ (о), Політична партія «Трудова Україна» та ін.), так і ті, що висували власних кандидатів, які не пройшли у II тур президентських виборів (КПУ, ПСПУ, Всеукраїнська політична партія «Братство»). Однак після розколу «помаранчевої» команди у вересні 2005 р. і відставки лідера БЮТ Ю. Тимошенко з посади Прем'єр-міністра, а також з огляду на наближення парламентських виборів 2006 р. розстановка політичних сил змінилася. Крім політичних сил, опозиційних до «влади в цілому», у владному таборі з'явилася «внутрішня» опозиція – БЮТ – персонально до Президента В. Ющенка.

Принципи та критерії опозиційності в Україні були зафіксовані у змінах, внесених до Конституції України 8 грудня 2004 р. Зокрема, це: перерозподіл повноважень між Президентом та парламентом, запровадження поняття «коаліція депутатських фракцій» та надання їй повноважень брати участь у формуванні Кабінету Міністрів України. Це дало змогу запровадити парламентський критерій визначення опозиції, тобто тієї «організації», яка не є належною до більшості в парламенті (парламентської коаліції). Статтями 6–10 та 83 запроваджувалося поняття «коаліція депутатських фракцій», що давало юридичні підстави для існування опозиції. Іншою важливою новелою Конституції, яка вплинула на існування та діяльність опозиції, стало запровадження елементів імперативного та партійного мандата (ч. 5 ст. 81 Конституції України), що унеможливило перехід українських парламентаріїв від опозиційних фракцій до провладних, послаблюючи цим парламентську опозицію. Водночас, в опозиції з'явилися й нові можливості для діяльності – адже тепер вона могла собі дозволити бути менш відповідальною за дії влади.

Є усі підстави стверджувати, що з 2005 р. змінилися критерії визначення політичної опозиції. Основним критерієм виступало ставлення до політики Президента України. За таких умов до підстав опозиційності можна віднести критику (не сприйняття) змісту і способів реалізації політики Президента в різних сферах, включно з актами та діями інших, підконтрольних Президенту, органів

влади (парламентської більшості, уряду та ін.). Згідно з даними соціологічних досліджень такий підхід до визначення опозиції підтримували більшість громадян України.

З 1 січня 2006 р. набули чинності зміни до Конституції України, які, власне, і узаконили наявність опозиції як до Президента, так і до парламентської коаліції та Уряду. Після невдалої спроби створення парламентської коаліції між «Нашою Україною», БЮТ і СПУ набула чинності «Антикризова коаліція» у складі фракцій ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, СПУ та КПУ. Конфігурація опозиційних сил частково змінилася. Так, як представник найбільшої опозиційної сили – ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – В. Янукович став Прем'єр-міністром України, опозиційні партії (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, КПУ) змінили свій статус на провладний (відносно Кабінету Міністрів), водночас, залишаючись опозиційними до Президента України. Фракції «Наша Україна» та БЮТ 13 березня 2007 р. підписали Угоду про об'єднання опозицію (відповідно, до коаліції).

Низка парламентських політичних сил здійснила спробу створити міжпартійне об'єднання партій лівоцентристського спрямування – «Українська демократична лівиця», до складу якого ввійшли Політична партія «Народна влада», Політична партія «Справедливість», Українська селянська демократична партія, Соціал-демократична партія України (об'єднана) і Соціал-демократична партія України. Це об'єднання позиціонувалося як опозиційне і до влади, і до парламентської опозиції. Проте дієвим воно не було.

Перемога на президентських виборах В. Януковича сприяла тому, що його політична сила стала партією влади, а БЮТ залишилася опозиційною партією. Натомість, Політична партія «Наша Україна» поступово втрачала статус опозиційної. Напередодні парламентських виборів з'явилося ще дві опозиційні політичні сили – Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (далі – «УДАР») та ВО «Свобода».

Неспроможність дій політичної опозиції формують запит на громадські організації. Кількість громадських організацій, зареєстрованих Міністерством юстиції України, постійно зростає: так, якщо у 1990 р. їх було 19, то у 1994 р. – 447, у 1999 р. – 1079, у 2004 р. – 1947, у 2009 р. – 3024, у 2011 р. – 3526 [7].

Доречним буде зупинитися і на характеристиці громадських організацій, які становлять основу громадянського суспільства. У відповідності з експертними матеріалами центру «Каунтерпарт» зазначалося, що загальний рівень організаційної спроможності неурядових організацій (НУО) представляти інтереси та захищати права у 2009 р. дорівнював 3,04 бала за п'ятибальною шкалою (для порівняння: 2,9 бала – у 2006 р.). Тобто, йшлося про вищий за середній рівень спроможності НУО відігравати значну роль в обстоюванні важливих для громадян питань та впливати на процес прийняття рішень. Найпопулярнішими секторами діяльності громадських організацій упродовж 2003–2009 рр. були діти та молодь, освіта, права людини та вирішення соціальних питань. Переважна більшість НУО створюється для представлення інтересів громадськості, визначаючи основними своїми цілями можливість вплинути на розвиток суспільства та бажання допомогти іншим. Ці завдання обрало вдвічі більше лідерів НУО, ніж самореалізацію засновників чи допомогу членам організації. Водночас, незначна кількість респондентів назвали метою створення організації можливість одержати фінансування або незалежні обставини [8, с.14]. Серед основних проблеми неурядових організацій: а) непрозорість – майже 30 організацій з більше ніж 30 тисячами членів оприлюднили свої річні звіти про свою діяльність; б) нестабільність – не створено мереж інформування, не діє самодостатня тренінгово-консультативна система, нестабільне фінансування; в) дублювання проектів допомоги [9].

В українському політичному полі простежується досвід співпраці політичних партій з громадськими організаціями. Так, наприклад, з 2005 р. представники Політичної партії «Демократичний Альянс» їздили різними містами, шукаючи молодих людей, які прагнуть змін, і вчили їх як захищати інтереси громад, як примушувати чиновника працювати на громадянина і т.п. Таким способом їм вдалося зібрати хоч і не дуже чисельну, але дуже якісну команду. Крім того, представники партії співпрацювали з різними громадськими середовищами, громадськими рухами. До речі, з одним із них – рухом «Вільний простір» – вдалося об'єднатися. Цей рух був заснований тими громадськими організаціями, які організовували податковий майдан [10].

Соціологічні дослідження Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) в Україні констатують, що якщо 2005 р. думку про потрібність

недержавних інститутів підтримував 41% респонденти з усіх регіонів країни, то у 2011 р. цей показник зріс майже вдвічі (до 76%) [7].

Особливістю останніх років стала поява громадських організацій у середовищі влади. Вплив на ці організації опозиція немає і не може мати. Більшість з них безпосередньо пов'язані із замовниками або взагалі ними створені. Вони також перебувають у тісному контакті з тіншовими піарниками політиків. Чимало є і таких громадських організацій, які не працюють постійно на одного замовника, а «просто продають свої послуги для проведення певної кампанії» [7]. Ціла мережа таких організацій діє при Кабінеті Міністрів України та Верховній Раді України. Їхня головна мета – за вказівкою згори намагатися вкидати в суспільну думку потрібні на певний момент тези, ініціювати законопроекти, критикувати опонентів, підтримувати необхідний відсоток уваги та дискусії щодо теми, в якій зацікавлені замовники. Голови таких громадських організацій – найчастіше керівники, помічники народних депутатів або працівники апаратів міністерств. Особливо характерні такі організації для соціальних сфер, – які не асоціюються з фінансовою вигодою та великими грошовими потоками, – спорту, медицини, освіти, соціальної політики тощо. Натомість, замовники із «грошових» міністерств – фінансів, вугільної промисловості, економіки – віддають перевагу кишеньковим експертним центрам і аналітикам [7].

Влада дозволила НУО брати обмежену участь у розробці законодавства. Крім того, представників громадянського суспільства залучили до роботи Конституційної асамблеї, розробки Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та діяльності Національного антикорупційного комітету.

Іншою ознакою потенційної готовності влади залучати громадянське суспільство до управління та прийняття рішень стало створення сотень громадських рад на всіх рівнях державної влади. Ради налічують понад 9000 членів (у радах при центральних органах влади 39% учасників представляють НУО, 32% – профспілки й бізнес-асоціації і 7% – благодійні організації). При цьому, представники «Freedom House» зазначають: «Хоча створення громадських рад є добрим знаком, їхній вплив на врядування незрозумілий, а деякі НУО переконані, що це дозволяє владі імітувати участь громадськості у прийнятті рішень» [11].

Ухвалення нового законодавства, що регулює діяльність громадських об'єднань, неурядових і некомерційних організацій, визнають у звіті найбільш значущою подією для розвитку громадянського суспільства 2012 р.

У розпорядженні влади урядовий інформаційно-комунікаційний ресурс – сайт «Громадянське суспільство і влада», який покликаний сприяти взаємодії громадян та їх об'єднань з Кабінетом Міністрів України та органами виконавчої влади в процесі формування і реалізації державної політики, а також надавати інформацію про діяльність Уряду з питань сприяння розвитку громадянського суспільства.

Наприкінці червня 2013 р. Президент затвердив план заходів щодо реалізації у 2013 р. «Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Представники третього сектору, які входять до Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства, набули унікальної можливості «супроводжувати у Верховній Раді» проекти законів про місцевий референдум, а також законопроект, який розширює можливості участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення. Термін, відведений на виконання цієї важливої справи, більш ніж достатній, але не оптимістичний – «до прийняття закону» [12].

План наповнений понад 20 заходами, які спрямовані на забезпечення – удосконалення – підготовку – впровадження – розроблення різних добрих і нагальних справ, покликаних, нарешті, (до)розвинути громадянське суспільство в Україні. Зокрема, це розроблення проекту закону про свободу мирних зібрань; нової редакції закону про органи самоорганізації населення; типового положення про структурний підрозділ обласної адміністрації з інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю; стратегії розвитку соціальної відповідальності бізнесу тощо [12].

Свою Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства держава, замість розширення автономного місцевого самоврядування і автономних університетів, передала громадянському суспільству і бюрократичні закони, і формальні правила, які не створюють принципово нових позитивних стимулів [12].

Створення територіальних громад виступає важливою складовою розвитку громадянського суспільства, оскільки територіальна громада – це основа, фундамент, на який, власне, й мала би спиратися вся державна надбудова. Однак за відсутності відповідного суспільно-політичного механізму, який би надавав можливість саме територіальним громадам відігравати визначальну роль як у місцевому самоуправлінні, так і в державотворчому процесі, на превеликий жаль, творцями й цементуючою силою державної системи влади та органів управління на місцях зрзка новітнього періоду незалежності стала вихована на радянських традиціях стара управлінська бюрократія, місцевий партгоспактив радянського періоду та криміналітет [13].

Багатьом українським громадянам, які зневірилися у спроможності влади захистити їх інтереси, створення територіальних громад видалося рятівним у розв'язанні нагальних проблем.

Низка нових громадських кампаній та ініціатив, які виникли у другій половині 2011 р. – першій половині 2012 р., показують реальну спроможність українського громадянського суспільства організовуватися та впливати на політичний процес. Серед успішних ініціатив громадянського суспільства були – громадський рух на підтримку євроінтеграції «Ми – Європейці», рух за справедливий і прозорий виборчий процес «ЧЕСНО», кампанія на підтримку самоорганізації та громадянської участі в політиці «САМ», громадські виступи в березні – квітні 2012 р. проти спроб влади знищити бродячих собак під час підготовки до футбольного чемпіонату Євро – 2012.

У зв'язку з політичною ситуацією в Україні на тлі загрози демократії знову виникла ціла плеяда ініціатив, які об'єднують і вже відомі в Україні громадські організації, і нових активістів. Однією з найпомітніших стала кампанія «Новий громадянин», яка об'єднала близько 50 організацій різних напрямів діяльності. У ній брали участь фонд «Демократичні ініціативи», Інститут медіа права, громадська кампанія «Молодіжна варта», Всеукраїнський громадський рух «Не будь байдужим!». Усі вони активно протестували проти ініціатив влади: щодо мовної політики, проекту Житлового кодексу тощо. У громадських протестних організаціях була і значна кількість представників опозиційних партій, що не мають значної підтримки виборців. Для багатьох це був шанс на успішну полі-

тичну кар'єру в майбутньому, якщо очолюваним ними ініціативам таки вдасться наблизитися до мети. Прикметно, що в багатьох нових громадських рухах чимало членів «Нашої України», які втратили своїх прихильників. Для таких політиків участь у громадських опозиційних кампаніях – можливість «повернути довіру виборців і знову ввірватися до першого ешелону» [14].

Траплялися випадки, коли громадські організації агітували за вступ до опозиційних партій. Громадську організацію «Спільна справа» очолював активіст майдану–2010 р. О. Данилюк. Активісти «податкового» майдану стверджували, що він працював на ВО «Батьківщина» і його діяльність була спрямована на мобілізацію нових прихильників цієї політичної сили. Сам лідер «Спільної справи» та його оточення цей зв'язок заперечували [14].

Після президентських виборів 2010 р. ситуація у суспільстві характеризувалася помітним зростанням серед населення протестних настроїв і значним збільшенням кількості акцій протесту, насамперед, організованих не політичними силами, а певними соціально-професійними групами. Це створювало сприятливі соціальні передумови для діяльності політичної опозиції.

У 2012 р. був зафіксований абсолютний рекорд кількості протестів – 3636 подій з жовтня 2009 р. [15]. Порівняно з 2011 р. кількість протестів зросла на 60%. Пік протестної активності припав на липень (407 протестів) та жовтень (446 протестів) 2012 р., однак і в інші місяці кількість протестів часто перевищувала найвищі піки за попередні роки. Навіть під час «податкового» майдану та кампанії «чорнобильців» та «афганців» було зафіксовано менше протестів. У січні та лютому 2013 р. протестна активність також залишається відносно високою. У лютому 2013 р. (305 протестів) було зафіксовано майже вдвічі більше протестів, ніж у лютому 2012 та 2011 рр. (156 та 163, відповідно), та майже втричі більше, ніж у лютому 2010 р. (106 протестів) [15].

Зростання кількості протестів у 2012 р. відбулося, насамперед, за рахунок політичних протестів, пов'язаних із електоральними кампаніями та передвиборчою боротьбою (з 25% у 2011 р. до 34%). Однак третій рік поспіль під час протестів в Україні найчастіше порушуються соціально-економічні питання (43% протестів у 2012 р.). З 2011 р. абсолютна кількість соціально-економічних протестів зросла з 1374 до 1546. На них у 2012 р. найчастіше висувалися ви-

моги, які стосувалися питання незаконних забудов і приватизації міського простору, інтересів дрібного бізнесу, невиплати зарплат, соціальних виплат, навколишнього середовища. У 2012 р. ідеологічні питання та проблеми громадянських прав порушувалися лише у 24% та 17% протестів, відповідно. На початку 2013 р. частка соціально-економічних протестів навіть зросла і становила 53%, натомість політичних – зменшилася (до 26%) [15].

18 травня лідери опозиції заявили про продовження акції «Вставай, Україно!», хоча раніше мітинг у Києві анонсувався як фінальний. Проте А. Яценюк зазначив, що «акція «Вставай, Україно!» в Києві – це не завершення, це тільки початок великого походу... завершиться вона в день інавгурації нового Президента України» [16]. Незначну кількість людей на мітингах, ймовірно, можна пояснити відсутністю довіри до опозиційних лідерів, оскільки усі опозиційні лідери, крім В. Кличка, не мають позитивного балансу довіри в населення. Без чітких вимог і плану дій підстав піднімати суспільство на чергові протестні акції не було.

Отже, є підстави стверджувати, що період після президентських виборів 2010 р. характеризувався значним погіршенням умов діяльності опозиції в цілому, ліквідацією законодавчих гарантій прав парламентської опозиції, звуженням можливостей політичної конкуренції, зниженням рівня свободи слова і зменшенням доступу опозиції до ЗМІ, численними силовими діями проти опозиційних політиків з використанням судової системи і правоохоронних органів, тиском силових структур на інститути громадянського суспільства, обмеженням прав громадян на участь в акціях протесту.

Опозиція в Україні досить слабо взаємодіє із громадянським суспільством. Функції, які має виконувати опозиція, частково виконують громадські організації – зокрема, саме вони часто першими «сигналізують» про тиск влади, мобілізують суспільство і взагалі інколи самі створюють інформаційний порядок денний. За своєю природою опозиція є носієм альтернативних шляхів розвитку суспільства, тому заслуговує на постійну взаємодію з владою, а не лише від виборів до виборів.

---

1. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) /

Кер. проекту М. Кармазіна; довідк. мат. – М.Кармазіна, Т. А. Бевз; упоряд. – Т. Бевз (координатор проекту), Д.Веденєєв, П.Гай-Нижник, О.Любовець, С.Полтавець, О.Собачко, В.Яремчук. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 802 с.

2. Програма ПАРТІЙ РЕГІОНІВ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://partyofregions.ua/uploads/document/file/4fe18a/4fe18a59c4ca42a82900001/program_party_of_regions.pdf

3. Програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://batkivshchyna.te.ua/?page=prog>

4. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / В.Степаненко // Українське суспільство: 10 років незалежності / За ред. В.Ворони. – К.: ІС НАН України, 2001. – С. 169–183.

5. Опозиція в Україні: загальна характеристика // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 7.

6. Тимошенко Ю. Ми не опозиція, ми – альтернатива нинішній владі / Ю.Тимошенко // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 50.

7. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/46147>

8. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2006 роки: Звіт за даними дослідження / Автори-упорядники: Л. Паливода, О. Кікоть. – К.: БФ «Творчий центр «Каунтерпарт», 2006. – С.14.

9. Захаров Є. Конференція «Громадянське суспільство в Україні» (Вашингтон, 7 – 8 квітня) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1071255245>

10. Гацько: громадянське суспільство навчилося робити перші кроки. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/interview/91206-gatsko-gromadyanske-suspilstvo-navchilosya-robity-pershi-kroki.-ch.-2.htm>

11. «Freedom House»: Громадянське суспільство України є більш активним, ніж рік тому [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.0342.ua/article/164875>

12. Неберикут О. Милиці для громадянського суспільства [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://opora.lviv.ua/?p=2878>

13. Стецюк Володимир: Чи здолає громада невмирущого кощея окупаційного режиму? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.3republic.org.ua/ua/analytics/11618>

14. Пастухова А. Протести non-stop [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/18048>

15. Результати моніторингу протестів та репресій Центру дослідження суспільства [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.socportal.info/analiz>

16. Хмельовська О. Соціолог: Без чітких вимог і плану дій опозиції не варто розраховувати на велелюдні акції протесту [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/79997>

Тетяна Андрійчук

УРЯДОВІ РІШЕННЯ ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Автор аналізує основні рішення українського уряду з питань сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами. На основі аналізу визначаються досягнення, тенденції та проблеми реалізації урядом державної політики у відповідній сфері.

Ключові слова: уряд, органи виконавчої влади, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, громадські ради, консультації з громадськістю, громадська експертиза.

T. Andriychuk. Government decisions as a component of public policy of civil society development assistance and interactions with its institutions. *The author analyzes the major decisions of the Ukrainian government on civil society development assistance and interactions with its institutions. Based on the analysis the achievements, trends and issues of government policy in this area are determined.*

Key words: government, executive authorities, civil society, civil society institutions, public councils, public consultation, public examination.

Трансформаційні процеси у Центральній та Східній Європі наприкінці ХХ ст. продемонстрували значний політичний потенціал громадських рухів та об'єднань. Це сприяло відродженню інтересу суспільних наук до концепту громадянського суспільства, що був сформований за часів Просвітництва, а пізніше пережив тривалий період забуття.

Особлива увага дослідників зосереджується на проблемі взаємозв'язку між розвитком громадянського суспільства та становленням демократичної держави. Протягом останніх десятиліть поступово втрачають актуальність підходи, які заперечують будь-яку взаємозалежність держави та громадянського суспільства або віддають цілковиту перевагу суспільній ролі держави чи власне громадянського суспільства. Дедалі більше дослідників сходяться на думці, що держава і громадянське суспільство є органічними складовими збалансованої соціальної цілісності і, як влучно зазначає О. Бабкіна, перебувають

одночасно у нерозривному зв'язку та опозиції, немов своєрідні спаринг-партнери, доповнюють і стримують одне одного [1, с. 9]. Держава забезпечує легальний устрій суспільства, тим самим створює правові та організаційні можливості для розвитку громадянського суспільства і його інститутів. Крім того, все більше визнається важливість державного регулювання соціально-економічної сфери для подолання нерівності у суспільстві. Громадянське суспільство, у свою чергу, протистоїть тенденції абсолютизації влади, легітимізує дії державних інститутів, підтримує стабільність державного ладу, представляє інтереси громадян у відносинах з державою. Таким чином, має місце процес соціалізації держави та політизації громадянського суспільства [2, с. 17].

Значний внесок у дослідження питання взаємозв'язку розвитку громадянського суспільства та держави зробили А. Арато, Н. Боббіо, Ю. Габермас, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, Б. Едвардс, Т. Л. Карл, Дж. Кін, Х.-І. Лаут, В. Меркель, Р. Патнам, І. Шапіро, Ф. К. Шміттер та інші зарубіжні дослідники. В Україні феномен громадянського суспільства та проблеми взаємодії його інститутів з державою активно вивчають В. Андрущенко, О. Бабкіна, М. Банчук, А. Грамчук, Г. Зеленько, М. Кармазіна, А. Колодій, О. Корнієвський, І. Кресіна, А. Кудряченко, М. Михальченко, Ф. Рудич, Ю. Шайгородський та ін. Разом з тим, досі недостатньо дослідженим залишається процес становлення в Україні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Мета цієї статті – дослідити основні досягнення, тенденції та проблеми реалізації в Україні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами через аналіз відповідних урядових рішень.

На початковому етапі розбудови незалежної держави питання розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами були принципово новими для українського уряду та мали другорядний характер на тлі соціально-економічних трансформацій. Про це, зокрема, свідчить практична відсутність у першій половині 1990-х рр. урядових рішень з відповідних питань. Одним із винятків можна вважати розпорядження про встановлення режиму роботи Кабінету Міністрів, що визначало конкретні дні та години проведення зустрічей керівництва уряду з представниками політичних партій, громадських організацій, рухів [4].

Щоправда, така ініціатива Прем'єр-міністра Л. Кучми не мала системної реалізації після його відставки.

У другій половині 1990-х рр. питання розвитку громадянського суспільства також не знайшли суттєвого відображення в урядових рішеннях. Щоправда, під впливом сформованого на той час тренду посилення співпраці з громадськими об'єднаннями під час виборчих кампаній у 1998 р. уряд на виконання відповідного розпорядження Президента України прийняв рішення про утворення в структурі місцевих органів виконавчої влади підрозділів з питань внутрішньої політики [19]. Одним із завдань таких підрозділів було визначено здійснення взаємодії з політичними партіями та громадськими організаціями, у т. ч. у справі розвитку громадянського суспільства. Варто зауважити, що відповідне рішення стало не лише однією з «передвиборчих» технологій, але й початком створення інституційної основи урядової політики з питань сприяння розвитку громадянського суспільства.

На початку 2000-х рр. увага уряду до питань розвитку громадянського суспільства поступово посилювалася. Цьому сприяла низка факторів, зокрема, успішність передвиборчої практики співпраці з громадськими об'єднаннями, прагнення продемонструвати вітчизняній та міжнародній громадськості відкритість влади на тлі певного згортання демократичних процесів через посилення президентської впливу. На цей же період припадає фахове посилення ряду громадських об'єднань, насамперед експертно-аналітичних, які починають активно лобіювати зміни у законодавстві для отримання можливостей впливу на державну політику. Початок становлення цього напрямку урядової діяльності відображають, насамперед, програмні документи. Так, у Програмі діяльності уряду «Реформи заради добробуту» (2000 р.) розвиток громадянського суспільства як пріоритету було згадано тричі, крім того, увага була приділена і принципу врахування думки громадськості під час прийняття урядових рішень [15]. Програма уряду «Відкритість, дієвість, результативність» (2003 р.) одним із пріоритетів визначила забезпечення прозорості прийняття рішень, зокрема, шляхом залучення інститутів громадянського суспільства до їх підготовки та аналізу виконання [20]. Цікаво, що про роботу у цьому напрямі уряд відзвітувався у 2004 р., вказавши, що у переважній більшості

центральных органів виконавчої влади утворені підрозділи із зв'язків з громадськістю (тобто відбулась інституціоналізація цього напрямку діяльності і на центральному рівні) [13]. У 2004 р. напередодні президентських виборів Програма діяльності уряду «Послідовність. Ефективність. Відповідальність» уперше визначила конкретизовані завдання стосовно співпраці з інститутами громадянського суспільства, зокрема, щодо створення організаційно-правових умов для участі громадськості у процесі формування та реалізації державної політики, удосконалення механізму консультацій з громадськістю [21]. Слід також зазначити, що на початку 2004 р. уряд схвалив та подав Президентові України проект Указу «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики».

Власне 2004 р. можна вважати роком втілення принципово нової ініціативи з питань взаємодії уряду та інститутів громадянського суспільства. Після тривалого публічного обговорення була прийнята постанова Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. № 1378, яка затвердила Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та Типове положення про громадську раду при центральному, місцевому органах виконавчої влади [3]. Вперше нормативно-правовий акт зобов'язав органи виконавчої влади проводити консультації з громадськістю з широкого кола суспільно важливих питань. Об'єднання громадян, в свою чергу, отримали можливість не лише брати участь в обговоренні проектів державних рішень, але й ініціювати проведення консультацій з громадськістю, звертаючись до органів виконавчої влади (у разі надходження пропозицій не менш ніж від трьох об'єднань такі консультації мали проводитись обов'язково). Крім того, при усіх органах виконавчої влади розпочалося створення консультативно-дорадчих органів – громадських рад, до складу яких залучалися представники громадських організацій, професійних спілок, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації.

Слід зазначити, що нормативно-правове забезпечення питань функціонування громадських рад ще довгий час перебуватиме під впливом політичних чинників – практично кожен новий глава уряду змінюватиме його з огляду на власне бачення вигідного

формату співпраці з інститутами громадянського суспільства. Так, у 2005 р. громадські ради були перетворені на громадські колегії при керівниках органів виконавчої влади. У 2006 р. це рішення було скасовано, але вже у 2009 р. було затверджене нове положення про громадські ради [5], яке визначило ускладнений порядок їх формування – під час зборів не менше ніж однієї четвертої від загальної кількості зареєстрованих громадських організацій (планувалось, що такі збори стануть майданчиками для підтримки висування кандидатом у Президенти України тодішнього Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко). Це урядове рішення громадськість сприйняла вкрай негативно, про що свідчили численні скарги та судові позови. У зв'язку з цим у 2010 р. уряд затвердив нове Типове положення про громадські ради [6], яке містило одразу дві новели. По-перше, було встановлено порядок обрання членів громадських рад під час зборів усіх бажаючих представників інститутів громадянського суспільства. По-друге, суттєво посилено експертні функції рад, зокрема, в частині подання пропозицій щодо підготовки проєктів нормативно-правових актів, проведення громадської антикорупційної експертизи та громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади тощо. Разом з цим, як засвідчила практика, поєднання в документі експертних функцій громадських рад та відкритого для всіх бажаючих механізму їх формування містить суттєве протиріччя і не дозволяє забезпечити належну роботу цих консультативно-дорадчих органів.

Що стосується визначеного урядом Порядку проведення консультацій з громадськістю, то його редакція протягом останніх років зазнала набагато менших змін. Разом з тим, практична реалізація Порядку є проблемною. Органи виконавчої влади уникають проведення консультацій з громадськістю з актуальних питань своєї діяльності або обмежуються лише оприлюдненням проєктів рішень без проведення публічних дискусій щодо їх змісту. Це свідчить про важливість конкретизації переліку питань, щодо яких консультації з громадськістю повинні проводитися в обов'язковому порядку, визначення правових наслідків непроведення таких консультацій, уточнення форм та строків публічних громадських обговорень.

Принципово новим етапом становлення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства стало схвалення

Кабінетом Міністрів України у 2007 р. Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [18]. Прийняттям цього документа уряд прагнув продемонструвати відкритість до діалогу з провідними інститутами громадянського суспільства та врахування демократичного досвіду європейських країн (подібні документи у формі угод, концепцій, програм, стратегій прийняті у Великій Британії, Данії, Хорватії, Республіці Чехії, Естонії, Угорщині та інших країнах). Крім того, значний вплив на прийняття документа мало його лобювання з боку ряду експертних громадських об'єднань. Основні завдання Концепції стосувалися удосконалення нормативно-правової бази з питань функціонування інститутів громадянського суспільства, впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій між ними та органами виконавчої влади, формування громадянської культури суспільства, розвитку волонтерського руху, благодійництва і меценатства. Планувалося, що Концепція реалізуватиметься згідно з щорічним планом заходів, що затверджуватиметься Кабінетом Міністрів. Водночас у 2009 р. уряд визначив необхідність ухвалення щорічних планів заходів усіма центральними і місцевими органами виконавчої влади.

Слід зазначити, що протягом 2008–2011 рр. у більшості напрямів реалізації Концепції відчутних зрушень не відбулося. Розроблення урядових законопроектів з важливих питань функціонування інститутів громадянського суспільства («Про громадські організації», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерський рух») супроводжувалось неодноразовим перенесенням строків, у зв'язку з чим законопроекти з цих питань були внесені до парламенту народними депутатами. До урядового внеску до удосконалення законодавства можна віднести лише декілька законопроектів, зокрема «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення» (2009 р.), «Про адміністративні послуги» (2011 р.). Ще одним із досягнень можна вважати визначення єдиного порядку проведення органами виконавчої влади конкурсу програм (проектів, заходів) інститутів громадянського суспільства для надання їм бюджетної підтримки [11]. На недостатню ефективність реалізації Концепції негативно вплинула низка факторів, зокрема, практика планування

заходів усіма органами виконавчої влади без чіткого визначення стратегічних питань з боку уряду, розпорошеність відповідальності за реалізацію політики (відсутність єдиного координуючого та контролюючого органу), другорядність заходів зі сприяння розвитку громадянського суспільства в діяльності органів виконавчої влади. У 2012 р. після затвердження Президентом України Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства уряд визнав Концепцію такою, що втратила чинність. Повноваження щодо визначення пріоритетів державної політики з питань сприяння розвитку громадянського суспільства перейшли Главі державі.

Разом з тим, більш результативною можна вважати урядову діяльність з питань нормативно-правового регулювання участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики. Крім згаданих вище консультацій з громадськістю та громадських рад, урядом були впроваджені інструменти здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади. Так, у 2005 р. був затверджений Порядок залучення представників громадських організацій до спостережень за зміною цін і тарифів на товари та послуги, що реалізуються населенню, і рівнів заробітної плати працівників галузей економіки [14], у 2008 р. – Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [12]. Слід також зазначити, що прийняття цих актів не було, власне, ініціативою уряду – йшлося про виконання завдань, визначених у Законі України «Про індексацію грошових доходів населення» та Указі Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», відповідно. Прийняття Порядку сприяння проведенню громадської експертизи також лобіювали представники ряду експертних громадських об'єднань. Щоправда, практика засвідчила, що цей інструмент не набув популярності серед інститутів громадянського суспільства – на сьогодні завершено проведення лише 26 експертиз.

У 2011–2012 рр. на виконання положень низки законів України були прийняті урядові рішення щодо процедур громадського обговорення окремих питань державної та місцевої політики, зокрема, проектів містобудівної документації [9], рішень, які можуть впливати на стан довкілля [8], питань про присвоєння юридичним

особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій [10]. Щоправда, у зазначених актах відсутній єдиний підхід до процедури проведення обговорення і вони слабко корелюються з Порядком проведення консультацій з громадськістю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. № 996.

Висновки. Аналіз урядових рішень з питань сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами свідчить, що Кабінет Міністрів України зробив значний внесок у становлення відповідного напрямку державної політики. Саме на рівні уряду у 2004–2007 рр. вперше були визначені основні інструменти участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, а також пріоритети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. При цьому слід відзначити, що заінтересованість керівництва уряду в співпраці з інститутами громадянського суспільства з роками ставала більш системною, а не орієнтованою лише на виборчі кампанії. Значний вплив на відповідну діяльність Кабінету Міністрів здійснили і громадські об'єднання, у тому числі в рамках спеціальних кампаній з лобювання прийняття того чи іншого рішення, які підтримувалися міжнародними донорськими організаціями.

Разом з цим варто звернути увагу і на наявність проблемних питань у впровадженні урядом державної політики у відповідній сфері. Зокрема, суттєвою проблемою є неналежна виконавська дисципліна з боку органів виконавчої влади під час реалізації прийнятих урядом рішень, а також відсутність органу виконавчої влади, уповноваженого здійснювати моніторинг та аналіз стану справ у цій сфері. Крім того, протягом останніх років помітною є негативна тенденція невиконання урядових ініціатив щодо удосконалення інструментів взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Зокрема, у 2009–2010 рр. на рівні концепцій так і залишились ідеї щодо розроблення законопроектів «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» (2009 р.) [16] та «Про основні засади державної комунікативної політики» (2010 р.) [17]. У 2012–2013 рр. не було виконано завдання щодо зміни постанов з питань проведення консультацій з громадськістю та сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, передбачене планом заходів з реалізації Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» [7].

Так само не мало результату проведене урядом у 2012 р. широке громадське обговорення пропозицій щодо удосконалення нормативно-правових засад створення та діяльності громадських рад при органах виконавчої влади.

Ще однією тенденцією є поступове зменшення рівня ініціативності Кабінету Міністрів України у питаннях формування державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Протягом останніх років більшість урядових рішень з цих питань спрямовані на виконання завдань, визначених Законами України або рішеннями Президента. Крім того, Кабінет Міністрів практично виключений з процесу розроблення планів заходів з реалізації Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, які щорічно затверджуються Президентом України (проект плану надсилається уряду для погодження вже на завершальній стадії його розроблення, а більшість урядових пропозицій і зауважень не враховуються).

Отже, на сьогодні потребуємо суттєвого посилення участі Кабінету Міністрів України у формуванні та реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами. З цією метою, на нашу думку, важливим є:

- визначення в системі органів виконавчої влади центрального органу, відповідального за формування державної політики у цій сфері, моніторинг, аналіз та координацію її реалізації усіма органами виконавчої влади (таким органом може бути визначено Мін'юст, який є розробником більшості актів з питань функціонування інститутів громадянського суспільства, інструментів участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики);

- посилення контролю за дотриманням органами виконавчої влади визначених урядовими рішеннями процедур взаємодії з інститутами громадянського суспільства, передбачення правових та дисциплінарних наслідків низького рівня відповідної роботи;

- удосконалення урядових рішень з питань проведення консультацій з громадськістю, функціонування громадських рад, сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, а також розроблення проекту Закону України, який дозволить врегулювати ці питання і на законодавчому рівні;

- визначення стратегічних ініціатив уряду у напрямі сприяння розвитку громадянського суспільства, проведення їх публічного обговорення та закріплення у програмних документах, забезпечення врахування цих ініціатив також у рішеннях Президента України, що дозволить забезпечити єдиний підхід до формування державної політики у відповідній сфері.

---

1. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: комунікаційні аспекти і протиріччя третього тисячоліття / О. В. Бабкіна // PR в органах державної влади та місцевого самоврядування : монографія / О. В. Бабкіна, В. В. Басалюков, В. М. Бебик та ін. ; за заг. ред. В. М. Бебика, С. В. Куніцина. – К.; Сімферополь : МАУП, 2003. – 240 с.

2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.

3. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України, 15 жовт. 2004 р. № 1378 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF>. – Назва з екрану.

4. Про встановлення режиму роботи Кабінету Міністрів України : розпорядження Кабінету Міністрів України, 6 січ. 1993 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3-93-%D1%80>. – Назва з екрана.

5. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України, 26 лист. 2009 р. № 1302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009-%EF>. – Назва з екрана.

6. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України, 3 лист. 2010 р. № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>. – Назва з екрана.

7. Про затвердження плану заходів з впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» : розпорядження Кабінету Міністрів України, 18 лип. 2012 р. № 514 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-2012-%D1%80>. – Назва з екрана.

8. Про затвердження Порядку залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на стан довкілля : постанова Кабінету Міністрів України, 29 черв. 2011 р. № 771

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/771-2011-%D0%BF>. – Назва з екрана.

9. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні : постанова Кабінету Міністрів України, 25 трав. 2011 р. № 555 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555-2011-%D0%BF>. – Назва з екрана.

10. Про затвердження Порядку проведення громадського обговорення під час розгляду питань про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, об'єктам права власності, які належать фізичним особам, імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій : постанова Кабінету Міністрів України, 24 жовт. 2012 р. № 989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/989-2012-%D0%BF>. – Назва з екрана.

11. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка : постанова Кабінету Міністрів України, 12 жовт. 2011 р. № 1049 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF>. – Назва з екрана.

12. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України, 5 лист. 2008 р. № 976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>. – Назва з екрана.

13. Про підсумки соціально-економічного розвитку України у 2003 році та хід виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України, 11 бер. 2004 р. № 315 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-2004-%D0%BF>. – Назва з екрана.

14. Про Порядок залучення представників громадських організацій до спостережень за зміною цін і тарифів на товари та послуги, що реалізуються населенню, і рівнів заробітної плати працівників галузей економіки : постанова Кабінету Міністрів України, 15 січ. 2005 р. № 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/39-2005-%D0%BF>. – Назва з екрана.

15. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України, 23 берез. 2000 р. № 550 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/550-2000-%D0%BF>. – Назва з екрана.

16. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» : розпорядження Кабінету Міністрів України, 22 квіт. 2009 р. № 448 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/448-2009-%D1%80>. – Назва з екрана.

17. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» : розпорядження Кабінету Міністрів України, 13 січ. 2010 р. № 85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80>. – Назва з екрана.

18. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабінету Міністрів України, 21 лист. 2007 р. № 1035 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>. – Назва з екрана.

19. Про утворення підрозділів місцевих органів виконавчої влади з питань внутрішньої політики : постанова Кабінету Міністрів України, 30 жовт. 1998 р. № 1715 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1715-98-%D0%BF>. – Назва з екрана.

20. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність», 17 берез. 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-03>. – Назва з екрана.

21. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність» від 12 берез. 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-04>. – Назва з екрана.

ІІ. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Микола Михальченко

СУСПІЛЬНИЙ ВПЛИВ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ

У статті розглянуто проблему розколу між владою і громадянським суспільством в Україні. Запропоновано шляхи подолання цього розколу через трансформацію політичних інститутів держави і повернення у конституційне річище дій влади і опозиції.

Ключові слова: держава, влада, опозиція, конституція, громадянське суспільство, національні інтереси.

М. Mykhalchenko. Public influence on the activities of state institutions. *The article deals with the problem of the division between the authority and civil society. The ways to overcome this division through the transformation of political state institutions and returning the activities of the authority and opposition to the constitutional channel are given.*

Key words: state, authority, opposition, constitution, civic society, national interests.

В історії не зафіксовано випадків гармонії суспільства і держави в цілях, методах управління, справедливості. Хоча, наприклад, у грецьких полісах були близькі до цього. Держава прагне стати над суспільством, підім'яти його. Найбільше це вдається за тоталітарного режиму, особливо в формі диктатури. Але й суспільство прагне контролювати державу, щоб вона як суспільний інститут діяла відповідно до суспільного договору між народом і владою, оформленого у конституціях, законах, традиціях.

Тут ми маємо зовнішні умови функціонуючої державної організації. Оцінка зовнішнього середовища, яке формує, модернізує, оптимізує або розвалює цю організацію – передумова будь-якої соціальної діяльності, особливо такої її форми, як політична.

В історії незалежної України ми мали різні періоди взаємодії суспільства і держави: суспільство домінувало над неефективною молодією державою (1989–1996 рр.), держава пробувала підім'яти суспільство (1997–2004, 2012–2013 рр.), суспільство і держава знаходилися у слабкій взаємодії (2004–2011).

Нині Україна переживає складний етап. Корумпована, неефективна держава пробує за зразком 1997–2005 року підім'яти суспільство. Але якщо і в ті роки, коли спостерігалось бурхливе економічне зростання до 12%, була проведена досить ефективна грошова реформа, не було величезних державних боргів, не вдалося причавити суспільство, то в теперішній ситуації це видається безглуздом. Тим більше, що державна бюрократія корумпує суспільство. Майже кожний контакт громадян з державою супроводжується корупційними діями в державному управлінні, правоохоронній системі, освіті, системі охорони здоров'я. Але і в цій ситуації суспільство здійснює вплив на державні інституції: скарги, мітинги, акції непокори і бунту тощо.

Відомі численні фактори суспільного впливу на державні інституції: 1) економічні (страйки, несплата податків, саботаж, небажання економічного співробітництва бізнесу з владою, приховування доходів і т.д.); політичні (розхитування політичної стабільності різними формами і засобами, протестні акції національного масштабу, відмова еліт від співпраці з державою і державних нагород, пасивний супротив владі і т.д.); 3) соціокультурні фактори (протест проти тих цінностей, які нав'язує влада в освіті, культурі, побуті, протест значної частини суспільства проти мовної політики влади, протест проти політики в ЗМІ, коли недоброякісна продукція іноземних країн заповнила ефір, сцени і т.д.).

Чинній владі потрібно знати прості речі з підручника. Народ є носієм суверенітету. Він формує усі державні інституції і органи самоуправління. Він має право критикувати, реформувати і знищувати владу, якщо вона діє не в інтересах народу. Право державних інституцій, лідерів, чиновників та управління легітиміє в кінцевому підсумку не той, хто призначив на посаду, а народ. В історії є безліч прикладів, коли влада не подобалася народу. Якщо існували механізми зміни влади (вибори, референдум), то вона змінювалася мирно. Якщо таких механізмів не було, то відбувалися революції, контрреволюції, перевороти, заколоти, повстання. І летіли голови царів, королів, цілих верств.

В Україні поки що спостерігається перемішування владних еліт. Групи еліт, клани змінюють один одного. Але виросло молоде покоління в умовах незалежної держави і до влади, закономірно, прийде нова еліта. Від теперішньої влади залежить, відбудеться це мирно, шляхом виборів, або збройним шляхом.

Змичка суспільства і держави можлива в м'якій формі, коли примус і командування стосовно народу зміняться вивченням громадської думки і налагодженням демократичних процедур взаємодії інститутів громадянського суспільства, особи з державою.

У суспільства є багато можливостей для прийняття рішень влади і проведення політики. Наведемо деякі з них.

- Голосування на виборах.
- Діяльність депутатів місцевих органів самоврядування.
- Діяльність політичної опозиції.
- Діяльність інститутів громадянського суспільства, включно до організацій жителів (квартирний комітет, будинковий комітет, вуличний комітет на селі і т.д.).

- Страйки, мітинги, демонстрації і т.д.
- Загальні дискусії, всенародні обговорення.

У цій ситуації варто враховувати трансформацію форм і методів впливу на владу і поєднати її зі зміною поколінь. Покоління, які соціалізувалися за радянської влади, були привчені до того, що голосування на виборах нічого не дає, влада усе порухає, як бажає. Діяльність інститутів громадянського суспільства тільки імітується. Страйки, мітинги, демонстрації – тільки з дозволу влади і в потрібному владі напрямі.

Нові покоління* (це не фізіологічне, а соціальне покоління, одна людина може жити цінностями декількох поколінь) динамічні, гнучкі і можуть більш кардинально змінювати свій світогляд,

---

* Виміром історичних змін в одній з площин є саме покоління. Природна зміна поколінь з їх віруваннями, поведінкою веде до відчуття прогресивних змін у суспільстві, державі. Кожне інше покоління бачить світ інакше, під новим кутом зору, під впливом нової інформації, нових знань, нового досвіду. Раніше вважали, що одне покоління функціонує 30–40 свідомих продуктивних років. Потім науковці скоротили продуктивний вік покоління до 15–20 років. Сьогодні є гіпотези про більш динамічний процес зміни всередині поколінь під впливом прискорення інформаційних процесів.

звички, дії, і тому вони менш «слухняні» своїй державі. Вони більш незалежні від держави. З одного боку, відомий феномен «стискання часу» під впливом нової інформації, більш динамічних економічних і політичних процесів, з іншого боку, – недемократична держава прагне «розширити, розтягнути час соціальних поколінь», щоб маніпулювати їхньою свідомістю, не допустити їхньої активності, в плані соціальних змін.

З початком нової історії України суспільство «проснулося» для більш активних дій, хоча це не завжди подобається владі. Особливо «старій гвардії». Навіть середнє покоління частково «заражене» антидемократизмом, голим адмініструванням, «телефонним правом». Перехід частини «старої гвардії» на цінності відкритого, демократичного суспільства – це більше заслуга самих особистостей, ніж держави.

«Майдан» 1989–1992 і 2004–2005 років був прикладом прямого втручання суспільства у справи держави, хоча і при слабких інститутах громадянського суспільства. На жаль, ці події нічому не навчили владу, яка прагне звалтувати в черговий раз суспільство, нав'язуючи йому корупційні цінності, бідність, соціальну незахищеність.

Невдала спроба правління «младоукраїнців», які начебто прийшли до влади на несприйнятті кучмізму, а по суті, продовжили його в зміненій формі та ще й зі своїми дріб'язковими чварами (як продовжує теперішня влада), показала, що великий перехід до демократичного, відкритого суспільства не відбувся, як не була виконана стаття 1 Конституції України – «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Зроблені тільки перші, обмежені кроки на цьому шляху.

Безумовно, поступово відбулося послаблення позицій лівих сил. Компартія, спираючись на ветеранів, має у Верховній Раді України маленьку колабораціоністську фракцію; «соціалісти», «прогресивні соціалісти» майже зникли з політичної арени. Зросла вага радикальних націоналістів. Вони мають свою фракцію в парламенті. Падає вплив ВО «Батьківщина», ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. З'явилася і нарощує свою популярність Політична партія – «Удар», щось схоже на симбіоз політичної партії і громадської організації. Ці процеси трансформацій інститутів сучасного українського суспільства прогнозують нам «гарячу зиму» 2015 року, коли нове

покоління буде протистояти неокомуністам, хоча вони не визнають таку характеристику самих себе. Але об'єктивні факти усіх дій влади свідчать, що цей режим – це погіршений варіант кучмізму.

Зв'язок соціального часу поколінь в Україні інколи набуває суперечливих форм. І справа тут не в окремих особистостях. Президент України може плекати найкращі сподівання, але система державного правління працює за звичною старою парадигмою.

Громадська думка вкрай розхитана і нестабільна. Здебільшого вона противладна. Органи влади слабо впливають на неї. У цих умовах будуть використані усі канали впливу суспільства на політичну ситуацію, щоб змінити владу. **Наріжним каменем збереження чинного режиму або змін буде голосування на виборах Президента.** З посиленням контролю політичних партій і громадських організацій за ходом виборів межі фальсифікацій будуть різко звужені. У разі спроб брутально сфальсифікувати вибори можливі більш рішучі дії мас проти влади, ніж це було в 2004 році.

Соціологічні дослідження свідчать*, що українці не відчувають обіцяного покращення життя. На травень 2013 року позитивні зміни відчули лише 18% українців (маються на увазі «політичні українці»). Водночас, 57% вважають, що ситуація в країні напружена, 17% – спокійна, 17% – вважають її вибухонебезпечною, 1,5% – благополучною. Майже 2/3 населення вважає, що події в країні розвиваються в неправильному напрямі. Першочерговими проблемами, що стоять перед країною, громадяни називають – низькі зарплати і пенсії, проблеми економіки і охорони здоров'я, зростання цін, безробіття, високий рівень корупції.

Дослідження, які відхиляються на 2-3% (тобто, фактично, на показник соціологічної похибки), показують, що провину за це респонденти покладають на Президента України (51%), уряд (51%), на ПАРТІЮ РЕГІОНІВ (30%). Разом з тим, 26% громадян вважають, що вони самі винні в цьому через свою пасивність, неучасть у тиску на владу (<http://tyzhden.ua/Society/87737> 26.08.2013).

---

* Використовуються середні дані фонду «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва, соціологічної служби Разумкова, Київського міжнародного інституту соціології, соціологічної групи «Рейтинг», Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременка, центру «Соціальний моніторинг».

Повністю підтримують діяльність Президента 14–15%. Верховну Раду 5–8%.

Ми наголошуємо тут на контрасті між багатими і бідними, на низьких зарплатах і пенсіях більшості населення, поганій охороні здоров'я. Могли б ще навести данні про ставлення до стану доріг і гарантування прав людини. Але ще більше турбує населення, як показують інтерв'ю на фокус-групах, – це відірваність влади від народу, те, що держава перетворюється в механізм тиску на суспільство в інтересах олігархів і корупціонерів.

Фіксація проблем, які турбують суспільство, і, те як суспільство хоче реалізувати свої інтереси з допомогою держави, – тільки частина питання. Головне, що суспільна атмосфера змінюється. Народжуються нові підходи, нові цінності політиків і звичайних громадян. Наприклад, представники Росії і «п'ятої колонії» кричать, що український народ гуртом прагне в Митний союз, в автократію і т.д. Усі соціологічні дослідження свідчать, що це зовсім не так. Дійсно, частина старшого покоління прагне цього. Але згідно з соціологічним опитування – це меншість. Громадяни України радикально змінили своє ставлення до Росії. В серпні 2013 р. 42% українців оцінили відносини з Росією як погані, напружені. Наскільки хорошими, настільки і поганими їх вважають 42%. Добрими їх вважають лише 14%. 75% населення вважає причиною погіршення відносин – політичний тиск Росії (УНІАН, 4 вересня 2013 р). І ті політики, які поставлять на цю меншість, стратегічно програють. Стає дедалі більше виборців, які сформувалися в умовах незалежної України і хочуть жити в європейських умовах і в умовах політичної демократичної політики.

На жаль, 41% населення вважає, що пересічний громадянин жодним чином не може вплинути на дії влади. Але соціологічні опитування показують, що понад 50% українців на серпень 2013 обирають інтеграцію з ЄС і менше 30% підтримують вступ до Митного союзу. Останні дії Москви з «викручування рук» Україні з цього приводу різко зменшать кількість прихильників Митного союзу і в найближчі місяці різко зросте кількість прихильників інтеграції з ЄС. Така тенденція (<http://tyzhden.ua/Society/87737> 26.08.2013)/. І дуже прикро, що всупереч фактам, Прем'єр-міністр України заявляє, що нічого не відбувається, а уряд «шукає якісь шляхи... співпраці з

«дружньою» Росією. Може, вона для Прем'єр-міністра «дружня», але не для України. В Україні ж вистачало «брюховецьких», «розумовських», які зраджували національні інтереси.

Те, що спостерігається тенденція дедалі більшої підтримки інтеграції з ЄС, свідчать опитування, переданого УНІАН. Соціологічне опитування проводилося з 19 по 23 серпня 2013 року двома організаціями: «Євронаступ», Центром зовнішньополітичних досліджень ОПАД у м. Києві (Київ, вважається, дає середньоарифметичні дані по республіці). 73% мешканців столиці України підтримують підписання Угоди про асоціацію з ЄС і 12% хочуть до Митного союзу. 9% вважають, що Україні треба зберегти поточний стан справ і не зближуватися ані з ЄС, ані з МС. 6% не визначилися зі своєю позицією щодо зовнішньополітичного курсу України. Мабуть, такі тенденції будуть характерні в найближчий час для усієї України за відповідного інформаційного забезпечення євроінтеграції.

Аналітики дослідження зазначають, що найбільший відсоток підтримки інтеграції в ЄС у людей віком до 35 років (88%), найменш прихильно до євроінтеграції ставляться пенсіонери (60%). Серед представників різних професій найбільше курс на євроінтеграцію підтримують студенти (90%), приватні підприємці (81%) та офісні працівники (78%) (<http://www.unian.ua/print/592462> 29.08.2013). Ще дві-три торговельні війни Росії з Україною – і прибічники євразійської інтеграції залишаться тільки серед пенсіонерів з-поміж партійних і державних чиновників часів СРСР.

Але і сьогодні перспективи Митного союзу дуже туманні. Торговельні і «калійні» війни між Білоруссю і Росією, антиросійська орієнтація Казахстану* ставить знак запитання над долею МС.

Соціальне напруження суспільства зумовлене не тільки економічними негараздами і неналежним соціальним захистом населення, а й ще ціннісною розколотістю суспільства, браком національної солідарності регіонів, які існують як об'єктивно, так і роздмухуються провладними силами суб'єктивно. Наприклад, питання другої державної мови за актуальністю давно вже знаходиться в третьому десятку життєвих проблем і цікавить лише 6-7% населення.

---

* Майже усі аналітики і чиновники Казахстану заявляють, що Митний союз дав тільки зростання цін і експансію російського капіталу.

Представники ж ПАРТІЇ РЕГІОНІВ разом з комуністами весь час спекулюють на цій проблемі, підвищуючи соціальний градус напруженості в суспільстві. Виникає підозра, що це питання використовується для відволікання уваги суспільства від кричущих економічних і соціальних проблем.

Суспільство і держава дедалі частіше розглядаються як «недружні сусіди». Якщо суспільство не довіряє інститутам влади, в тому числі правоохоронним органам, то це свідчить, що інститути влади служать владним елітам і собі, а не суспільству. Це дуже гостра проблема країни, без розв'язання якої не можливий прогресивний розвиток ані держави, ані суспільства. Що вже говорити про гармонізацію їх взаємодій.

Чи не говорить це, що вже назрів незворотний рух до конфлікту суспільства і держави за прикладом подій в арабських країнах, коли в конфлікт змушені втручатися армія або зовнішні сили?

Поки що можемо констатувати, що український народ не задоволений ходом історичних подій! Може, народ сам винний у цьому? Частково так. Він обирає таку владу і несе соціальну відповідальність як за свій вибір, так і за свавілля обраної влади. Але обрана влада звично обдурює народ обіцянками, які не виконує. Отже, головна провина лягає на владу, яка маніпулює народом, обдурює його.

Наведемо декілька прикладів. Народ України, в переважній більшості, зрозумів, що з Росією вести будь-які переговори даремно. Вона виконує ті договори, які нав'язала сама і які їй вигідно. Усі домовленості з інтеграції виробництв розриваються без пояснення причин. Обмеження на торгівлю вводяться під будь-яким приводом. А український уряд нічого не чує і не бачить, заявляючи, «що усе нормально», що колись Україна звернеться до суду і т.д. Дивна позиція.

Що таке природна інтеграція? Це коли наявний сильний, розвинений центр, до якого тягнуться сусіди, об'єднання з яким дозволяє досягти чітко визначених переваг. Чи може бути таким центром Росія? Економіка цієї країни розвалена і тримається на хизацькій експлуатації природних ресурсів, які не безкінечні. Технології і наука відсталі. Правове поле тримається на свавіллі. Слабка країна, її такою зробили. Ядерна зброя не є ознакою прогресу. КНДР теж має ядерну зброю, але частині громадян не дає померти від голоду

тільки міжнародна допомога. Який сенс тягнутися до відсталого Росії? Нормальні торговельні відносини – єдиний вихід у співпраці з нею. Експорт застарілої продукції до неї тільки стримує модернізацію української промисловості. Залишається єдиний шлях інтеграції – «викручувати руки» різними засобами меншим країнам. З допомогою торговельних війн, через розриви угод, підняття цін і т.д. Робити усе, щоб загнати сусідів у «єдиний простір деградації».

Владі варто звернути увагу на те, що в Україні формується «передпомаранчевий» настрій. Причому він викликаний не стільки діяльністю опозиції, скільки діями самої влади. Тому зростає рівень недовіри з боку суспільства до усіх інститутів влади. Ми вже наголошували, що спостерігається висока недовіра до законодавчої і виконавчої влади. Але, як заявляють соціологи, різко зріс рівень недовіри, порівняно з 2004 роком, до правоохоронних органів. Так, у травні 2013 року прокуратурі не довіряло – 64%, міліції – 70%, судам – 72%. Це ж треба так «розігріти» суспільство, що воно не має надію на правоохоронні органи (ONLINE експрес, 16.07.2013).

У той же час, зростають загальні протестні настрої в суспільстві. 25% населення засвідчили намір особисто брати участь у протестних акціях (9% обов'язково, 16% – найімовірніше). Порівняно з жовтнем 2012 року, це більше 5%. Значно зменшилася кількість тих, хто точно не збирається протестувати – з 51% до 36%. (<http://www.expres.ua/main/2013/07/16/90413-ukrayini-peredpomaranchevyu-nastriy> 26/08/2013)

Політичний аналіз соціологічних даних свідчить, що це дуже високий рівень протестних настроїв, близький до революційної ситуації. Цей відсоток, готовий взяти участь у будь-яких протестних акціях, становить близько 35%.

Варто звернути увагу ще на одну характеристику держави, яка дуже непокоїть суспільство. В радянські часи пропаганді (не будемо аналізувати засоби) вдалося нав'язати суспільству думку, що держава і КПРС діють в інтересах суспільства. За більш ніж двадцять років існування пострадянських держав населення зрозуміло, що і в радянські часи, і нині держава, політики, чиновники не думають про їх інтереси, а тепер впевнені, що політики і чиновники захищають інтереси олігархічних кланів, вони корумповані і лицемірні.

Варто зазначити, що в липні–вересні 2013 року аналіз соціологічних досліджень і контент-аналіз ЗМІ зафіксували факт деякого зростання рейтингу Президента України. Причинами цього

була його більш чітка євроінтеграційна позиція і патріотичні заяви на тлі російського економічного і політичного тиску. Засоби масової інформації більш активно розкручували тезу, що Росія живе не за законами, а за поняттями. Усе, що вигідно російським олігархам, владі, порушуючи закони, міжнародні угоди, у них втілюється в життя. ЗМІ здобули більшу свободу для критики влади Росії. Як наслідок, імідж влади Росії і особисто В.Путіна в Україні впали, дії Росії щодо України розцінюються як ворожі. Така ситуація призведе до різкого зниження впливу Росії на виборчі процеси в Україні, до погіршення шансів будь-якого проросійського кандидата в Президенти України.

Так, суспільне здоров'я нашої держави дещо покращилося, внутрішньополітична солідарність суспільства зміцнилася (якщо «п'ята колона» не здійснить нові провокації – в образі «колісниченків», «медведчуків», «симоненків», «вітренків» та інших). Але відчуття недовіри до держави і політиків так швидко не проходить. Тим більше, що безвідповідальний сержант міліції, чиновник, суддя, депутат – це обличчя держави.

Законні канали впливу суспільства на владу, державу мало-ефективні, тому маси дедалі ширше застосовують позазаконні засоби. Чи буде держава сама провокувати суспільство на це, покаже час.

Але вже настав час подолати загальну атмосферу розчарування, економічну політику виживання поміняти на політику економічного зростання, повернутись обличчям до національної ідеї, політикам перестати, мов лахміття, роздирати тіло нації, держава має стати органом суспільства і працювати на позитивні зміни, а не відриватися від суспільства, як гоголівський «ніс» від організму, і функціонувати незалежно.

Громадяни мають багато можливостей впливати на хід подій у державі – це і вибори, суспільна активність, тиск на депутатів і виконавчу владу. Головне – подолати байдужість, пасивність. Необхідно об'єднуватися в групи. Голос групи гучніший. Також окремих громадян з підтримкою групи має більше шансів захистити особисті і суспільні інтереси.

Громадські організації можуть організувати масові акції навколо індивідуальних і групових ініціатив, вступати в діалог з органами влади і впливати на прийняття рішень.

У той же час, в Україні спостерігаємо проблему комунікації між громадянським суспільством і органами влади. Переважна частина рішень влади, зокрема маніпуляційних, готується в закритому режимі, без урахування законів, санітарно-технічних норм і т.д. Така практика веде до соціальних конфліктів, заворушень і т.д. Потрібні взаємна повага суспільства і держави, виконання законів з обох боків, шанування традицій і норм способу життя.

Таким чином, протистояння суспільства і влади можна зняти тільки з ініціативи двох сторін. Заслугою демократії, власне, і є високий рівень політичної активності мас, скерованої на регулювання прийняття рішень владою. Діалогічна активність збільшує стійкість політичної системи, стихійна протестна активність розхитує її.

Окремо варто охарактеризувати поведінку силових структур, які не реагують навіть на позаправові дії мас. Якщо вони перейдуть межі легітимного насилля, то і самі втратять легітимність в очах суспільства, що призведе до ескалації конфліктів.

Влада вважає, що вона повинна завжди вести суспільство. Це помилка. Іноді суспільство вказує владі, що слід робити.

Вивчення проблеми впливу суспільства на діяльність державних інституцій показало:

- У суспільстві на ґрунті загального незадоволення станом справ визріває вимога: змусити владу, політиків і чиновників працювати на загальне суспільне благо. І взагалі, треба повернути відчужену державу суспільству, повернути державі нормальні функції – захист інтересів суспільства і громадянина.

- Держава не отримувала божественного або природного права панувати над суспільством, слідкувати за свободами громадянських організацій і громадян. Тільки сам народ через Конституцію доручає державі зберігати законність і мораль у розумних межах. Ніхто не має права посягати на суверенітет народу, забороняти любити свою країну і націю.

- І від влади, і від опозиції суспільство має право вимагати поведінки, обумовленої Конституцією і національними інтересами. Хто не поважає ці принципи, має право обрати собі іншу країну проживання.

- Сьогодні для українських псевдоеліт суспільство перетворилося в соціальний простір для полювання за будь-якими благами з допомогою держави, а народ, у більшості, є жертвою цього полювання.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються питання формування інституту держави крізь призму політичних процесів. Розкривається і аргументується значення політико-етичних факторів як стабілізаційного чинника функціонування політичної системи.

Ключові слова: політична система, політичні інститути, політичний процес, політичні трансформації, мораль, політика.

I. Kucherenko. Features of the Institute of State through the prism of political processes in Ukraine. *This article analyzes the issue of forming institution of the state through the prism of political processes. It reveals and discusses the importance of political and ethical factors as stabilizers functioning of the political system.*

Key words: political system, political institutions, political process, political transformations, morality, politics.

Сучасний політичний процес в Україні яскраво відображає мінливість політики, взаємодію політичних інститутів та суб'єктів, які виконують певні функції та ролі. Таким чином поняття політичного процесу нерозривно пов'язане з поняттям суспільства, оскільки будь-який процес людської взаємодії характеризується присутністю двох і більше індивідів. При цьому необхідним припущенням є те, що «політичний процес може мати місце лише в умовах дотримання певних правил (або – функціонування певних інститутів), за яких відбувається взаємодія людей. В іншому разі можна вести мову лише про автономне або анархічне співіснування людей, а не про наявність суспільства» [1, с. 67]. З-поміж інших саме держава є головним політичним інститутом, тому що «держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, гарантуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним в інтересах цієї частини населення» [2, с. 279].

Досліджуючи особливості організації політичної влади, а отже, і характер функціонування політичних інститутів України, М. Михальченко розмежовує їх на такі, що мають «передісторію» та «історію». Передісторія – це «всі ми родом із СРСР, а історія – понад двадцять років формування й функціонування політичних інститутів незалежної України» [3, с. 22]. У своєму дослідженні вчений акцентує увагу на далеких 1989–1992 рр., коли під час мирної національно-визвольної революції була відсутня докорінна перебудова політичних інститутів, окрім істотної зміни: замість ЦК КПУ запровадили інститут президентства. Обґрунтовуючи основні причини, через які не було здійснено перебудови політичної системи України всебічно, М. Михальченко слушно висновок наслідки для незалежної України: а) «політичні інститути незалежної України трансформувалися як оновлені в частковостях інструменти недостатньо зміненої пострадянської влади, тож технології й стереотипи старої влади плавно перетекли в «нову» систему політичних інститутів. Зміна їхніх форм мало вплинула на зміст функцій; б) в умовах «вільної конкуренції і ринку» без тотального контролю партійної галузево корумпованої бюрократії та за відсутності контролю з боку демократичних інститутів, наявних в ерзац-формах, корумпованість інститутів радянської влади пишно розквітла; в) швидко розвинулися клановість і олігархічність нової влади, яка трансформувала політичні інститути згідно зі своїми інтересами; г) відбувалася негативна трансформація всіх форм політичних інститутів. Вони знижували свою ефективність навіть порівняно з радянським періодом. Зате зростала їхня корумпованість, про що заявляють політики, експерти й що констатують соціологічні опитування; д) політичні інститути, на жаль, ідеологічно й політично дезорієнтовані щодо внутрішньо- та зовнішньополітичного вибору країни; вони звикли ігнорувати Конституцію України та закони й діють як апарати, що обслуговують олігархічну владу, а це призводить до зростання волюнтаризму в усіх сегментах політичних і правоохоронних інститутів, які політизовані й олігархізовані, як невід’ємна частина держави; є) головним критерієм ротації кадрів («кадри вирішують усе») в політичних інститутах є обітниця вірності політичному керівникові. Звідси хаотична плинність кадрів і «вимивання» професіоналів.

Інституційна форма політичного буття стає нестабільною й авантюристичною» [3, с. 22].

У своєму дослідженні С. Набока також відзначає, що «У 1991–1992 рр. Україна набула всіх атрибутів та основних ознак незалежної суверенної держави. Однак прийняті рішення були хоч і важливою, але *зовнішньою* (курсив мій. – І. К.) стороною державотворення» [4, с. 145]. Таким чином, як стверджує С. Набока, швидкої та ефективної трансформації державно-політичного та суспільно-економічного устрою в Україні не сталося.

Зазначимо, що «Міра зрілості соціальних систем визначається їхньою здатністю відтворювати самих себе, свої суб'єктивні передумови, включаючи здатність індивідів бути ефективними, незалежно від міри чеснотливості або порочності в традиційному розумінні» [5, с. 120]. Саме з такою незрілістю соціальних систем (передусім політики та економіки) зіткнулася Україна після здобуття незалежності, власне, вона стала причиною їх нестабільності.

«Соціальна система – це не тільки індивідуально вмотивовані дії, з яких вона складається, але також (і, навіть, в першу чергу) сукупність правил, які задають рамки цим діям. Ці правила, які мають конкретну форму законів, установок громадської думки, традицій і т. д., вбирають у себе моральні уявлення суспільства, відображаючи існуючі у відповідній культурі моральні критерії дозволеного та недозволеного» [5, с. 121–122]. Таким чином, у соціальних системах мораль починає заявляти про себе через нормативні, інституційні рамки їх існування.

Принагідно зазначимо, що розвиток і стабільність політичної системи значною мірою зумовлюються дією політико-етичних факторів. Значення останніх особливо зростає за умов суспільної трансформації, коли всі сфери транзитивного соціуму зазнають докорінних змін, а отже, виникає загроза політичного хаосу та конфліктів. Саме конфліктогенний характер трансформаційних процесів спонукає як теоретиків, так і практиків політики до пошуку стабілізуючих і впорядковуючих чинників. Політична етика своєю нормативною структурою та функціонуванням сприяє стабільності й порядку в соціумі, що трансформується.

Процеси соціальної трансформації максимально загострюють в суспільстві владне протистояння, яке за умов відсутності контро-

люючих та стримуючих механізмів (як нормативно-інституційних, так і ціннісних) може призвести до втрати транзитивним соціумом більшості ознак цивілізованості. Система політичної етики і є одним з тих контролюючих механізмів, котрий регулює, впорядковує та унормовує владні відносини і, передусім, боротьбу за владу.

Згідно з П. Бурдье, «мораль має шанси прилучитися до політики тільки в тому разі, якщо буде працювати над створенням інституційних основ для політики моралі» [6, с. 328–329]. Суспільство (разом з політиками та політикумом) має працювати над політико-етичною інституціоналізацією морального універсуму, в якому всі політичні актори підлягають – через морально-етичну критику – постійному «тестуванню» на відповідність моральним вимогам, а отже, і ціннісну універсальність. Інакше кажучи, власне функціонування політичної системи має спонукати учасників політичного процесу до моральної поведінки, інституційно забезпечуючи такі політико-етичні обмеження і контроль, які максимально спонукають до моральної універсалізації реальних політичних стратегій.

У цьому плані важливою є навіть така суперечлива форма морально-етичного контролю над політикою, як публічні скандали. Адже вони можуть виникати, серед іншого, у разі виявлення хибного морального вибору. Завдяки таким (переважно інспірованим ЗМІ) скандалам принаймні стає відомо – чого в морально-етичному сенсі варто уникати і остерегатися. Публічні скандали підкреслюють унікальність, вони помічають неправильну індивідуальну поведінку, дозволяючи тим самим політиці загалом нормально функціонувати [7, с. 75].

За Б. Капустінін «одна з відмінностей політичної моралі від «загальнолюдської» полягає в тому, що її вимоги адресуються не самому собі, тобто не особі, яка виносить політико-моральне судження, а певній групі осіб, відокремленій від «нас» межею, яка пролягає між сферами приватності і публічності» [8, с. 261]. Тобто в політичній моралі, на рівні рядового громадянина, немає і найменшої частки «самозаконодавства». Але ми дозволимо собі з цим не погодитися. Ми створюємо етичне «законодавство» для політиків, оскільки в масових демократичних суспільствах переважно громадянам належить функція морально-етичної оцінки щодо належного і неналежного. Громадянство є носієм та уособленням

морального консенсусу та джерелом моральної оцінки. Окремий неординарний політик може запропонувати якусь нову лінію поведінки, однак її визнання є справою громадян. З приводу цього ще Аристотель стверджував, що «... закони неминуче доводиться викладати в загальній формі, людські ж дії індивідуальні. Звідси зрозуміло, що деякі закони іноді слід змінювати» [9, с. 73].

Кожен громадянин засвоює і оцінює політичну реальність загалом і політичну діяльність індивідів зокрема. При цьому вимоги його справді спрямовані на інших, але відсутність вимог до самого себе і відсутність, таким чином, «самозаконодавства» можливі лише тоді, коли громадянин взагалі не бачить себе в рамках цієї політичної реальності чи виводить себе за її межі. Крім того, громадяни, безперечно, мають відповідні ідеальні зразки поведінки і діяльності політиків, на підставі яких вони морально їх оцінюють. Отже, дивно було б припустити, що, маючи такі ідеальні зразки політиків, у громадян відсутні аналогічні ідеальні зразки оцінювання поведінки пересічних громадян. Отож, слід визнати існування «самозаконодавства», в тому числі, на рівні пересічного громадянства. Варто припустити, що «ми» (громадяни) справді можемо творити морально-етичне «законодавство» для інших, яке, водночас, послуговує й морально-етичній самооцінці.

Сучасні суспільні процеси в Україні безперечно мають моральний зміст. Однак вони не позбавлені і моральних парадоксів. «З одного боку, влада каже й вимагає морального ставлення до себе, з іншого – подеколи навіть не вважає себе зобов'язаною дотримуватися моральних принципів. У цьому й полягає сутність проблеми – моральне роздвоєння особи: стосовно себе людина не припускає аморальності з боку іншого і, навпаки, своєму аморальному вчинку майже завжди вишукує виправдання» [10, с. 131]. На думку М. Дмитренка, саме тому моральний простір суспільства переповнюють «касетні скандали», брудні політтехнології та PR-кампанії тощо. Від таких процесів страждає і суспільна мораль, руйнуються самі норми етики, культивується нетерпимість, радикалізм. Таким чином, окремого розгляду потребує проблематика морально-етичного виміру політичних технологій. Бо це закладає передумови національній безпеці та світоглядному виміру нашого буття.

Ще однією особливістю сучасних суспільно-політичних трансформацій є зростання ролі політичної комунікації. На думку І. Костирі, саме політична комунікація є «складовою політичної системи в суспільстві, що встановлює зв'язки між інститутами політичної системи» [11, с. 16]. Солідаризуючись із дослідженнями І. Костирі, можна стверджувати, що питання політичної комунікації та політичних технологій, про що йшлося вище, також можуть закладати передумови національній безпеці та світоглядному виміру нашого буття. Адже, як свідчить український досвід, боротьба, здійснювана політичними конкурентами в інформаційному полі, здатна за певних умов поставити під загрозу громадський порядок і політичну стабільність у окремих регіонах і країні загалом.

Трансформацію та інформацію деякі суб'єкти використовують для впливу на психіку та поведінку людей. Тобто, специфічним способом організована зміна інформаційного середовища виступає як своєрідна інформаційна зброя, що досить активно використовується в політичній боротьбі.

Складність і висока динаміка перетворень, що відбуваються в політико-комунікаційному просторі, виявили невідповідність значної частини населення до існування в умовах «комунікативної революції», а також некомпетентність багатьох політичних суб'єктів, які поспіхом змушені адаптуватися до нових умов ведення політичної боротьби, опановувати сучасні форми, засоби і способи презентації та відстоювання своїх інтересів.

У своїх дослідженнях щодо ролі політичних комунікацій у формуванні громадянської свідомості Ю. Ганжуров визначає порушену тему надзвичайно актуальною, понад те, злободенною. Адже, як він слушно наголошує, «плюралістичність політичного дискурсу відрізняється від стратифікації громадянської свідомості тим, що перше явище є природним проявом демократичності соціуму, а друге – зрежисованим, зумисним розмежуванням соціальних, матеріальних, культурологічних мотивацій громадян України. Одним із інформаційних ресурсів такого підходу є історична пам'ять, яка зазнає брутально-провокаційної експлуатації» [12, с. 52].

Як бачимо, наведені міркування, з одного боку, гостро актуалізують проблеми інформаційної безпеки та комунікативної

компетентності політичних суб'єктів, а також адекватного державного регулювання відносин на інформаційному ринку. А з іншого боку, порушують світоглядні питання щодо творення історії. У цьому контексті має рацію В. Ткач, наголошуючи, що «наш час – це час парадигмального зсуву. Цивілізація доцільності вичерпала себе. Апофеозом доцільності, її всеосяжним інструментом стала маніпуляція, яка сформувала такий самий зманіпульований досвід. Досвід за своєю фундаментальною суттю є переосмисленим минулим. Тут і відбувся цивілізаційний провал, фіаско. *Вигаданий досвід* (курсив мій – І. К.) шляхом тих самих маніпуляцій створив покруч – *вигадану історію* (курсив мій – І. К.) ... довіри немає, тому що її руйнують маніпуляції з попитом (в найширшому значенні). А маніпуляції є наслідком нестримного впровадження матеріальної доцільності як домінуючого фактора в усі сфери життя людини ... Цивілізація, побудована на вигоді й доцільності, завжди має глухі кути. В такому глобальному глухому куті ми й опинилися. Маніпуляціями сформували фіктивний попит (економічний, політичний, суспільний, побутовий) і маніпуляціями ж створили ілюзію, що задовольняємо його» [13]. Іншими словами, перефразовуючи відомий вислів «Маємо те, що маємо!», заслужений юрист України О. Мучник достатньо аргументовано висновок: «Маємо квазідержаву ... Квазідержавою – це своєрідний муляж, сурогат, підробка під державу» [14]. В інтерпретації М. Михальченка, Україна поки що не така держава, про яку констатується в першій статті Конституції, а наші інститути неповноцінні, тому ми бачимо ерзац-державу. Ззовні є все належне: політичні інститути, кордони, армія тощо. Але все це нестійке, не відображає інтересів народу, має суперечливі тенденції трансформації.

Загалом, українська політика вкрай потребує етичних механізмів, що зумовлюється нестримним протистоянням і боротьбою кланово-групових інтересів, перевагою егоїстичних мотивів політичної поведінки над консенсусно-альтруїстичними. Вітчизняний політикум буквально розривається фракційною боротьбою, яка насправді є боротьбою не стільки ідеологій та стратегічних бачень, скільки суто економічних зацікавленостей. Означена фрагментація аж ніяк не врівноважується консенсусними

механізмами – їх дія або послабка, або взагалі відсутня. Ніщо не об'єднує українську політику: ані спільна ідеологія, ані вірність конституційним засадам, ані морально-етичний консенсус. Увесь політикум «об'єднується недовірою», тобто відвертим політичним торгом, економічними інтересами. В морально-етичному плані наслідками такої ситуації є: по-перше, брак морально-етичного консенсусу, як такого, що має об'єднати політиків і громадян; по-друге, брак морально-етичної ідентичності, коли громадяни просто не можуть визначитися стосовно морально-етичного «профілю» тих, хто ними править [15].

У ситуації морально-етичної всюдозволеності правлячої верхівки і морально-етичної зневіреності та байдужості громадянства можливе застосування будь-яких «найбрудніших» виборчих технологій, оскільки «відшліфовані суспільно-історичною практикою принципи гуманізму і людяності» позбавляються емоційної сили масової підтримки, а отже, й брутально ігноруються різноманітними маніпуляторами масовою свідомістю, котрі діють цілком безкарно, позаяк відсутні ті механізми соціального контролю, які покарали б їх за антикультурну, антисоціальну та аморальну діяльність [16, с. 24–25]. Мимохіть згадується відома теза Е. Дюркгейма про те, що за умов індустріальної цивілізації економічний егоїзм може бути обмежений лише механізмами етичного контролю, які укорінено в глибинних пластах релігійної свідомості. Подібним чином можна говорити і про егоїзми політичні, котрі без належних морально-етичних обмежувачів просто розірвуть політичну систему зсередини.

---

1. Олейнов А. Г. Политический процесс сквозь призму экономической науки: комплексный подход / А. Г. Олейнов // Полис. – 2009. – № 4. – С. 53–71.

2. Держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; відп. ред., кер. авт. кол., упоряд. Ю. І. Римаренко. – К.: Генеза; К.: Довіра, 1996. – 942 с.

3. Михальченко М. Трансформація політичних інститутів України: новітні проблеми й тенденції / Микола Михальченко, Олександр Михальченко // Віче. – 2013. – №6. – С. 22–24.

4. Набока С.В. Особливості розвитку суспільно-політичних процесів в Україні в 1991–2011 рр. / С. В. Набока // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2011. Випуск 53 (10). – С. 145–150.
5. Гусейнов А. Філософія, мораль, політика : збірник статей / А.Гусейнов. – М.: Академкнига, 2002. – 304 с.
6. Бурдые П. За політику морали в політике / Пьер Бурдые // Соціологія політики. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 321–330.
7. Луман Н. Честность политиков и высшая аморальность политики / Никлас Луман // Вопросы социологии. Т.1. –1992. — № 1. – С. 69–76.
8. Капустин Б. Моральный выбор в политике : монографія / Б. Г. Капустин. – М.: КДУ; Изд-во МГУ, 2004. – 496 с.
9. Аристотель. Політика / Пер. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2005. – 393 с.
10. Дмитренко М. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України : монографія / М. А. Дмитренко. – К.: Знання України, 2006. – 348 с.
11. Костира І. Роль комунікативної компетентності політичних суб'єктів в умовах сучасного політичного процесу / І. Костира // Віче. – 2013. – №14. – С. 16–19.
12. Ганжуров Ю. Роль політичних комунікацій у формуванні громадянської свідомості / Ю. С. Ганжуров // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск: науковий журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський – 2010. – С. 45–52.
13. Ткач В. Ми всі мусимо перезастібнутися /Валентин Ткач // Дзеркало тижня. – 2013. –18 жовтня – 25 жовтня.
14. Мучник О. Держава чи квазідержава [Електронний ресурс] / Олександр Мучник // Українська правда. – 2011. – 1 серпня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/08/1/6439770/> – Заголовок з екрана.
15. Заглиблюємося. – Дзеркало тижня. – 2006. – 2–8 грудня.
16. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Національний університет імені Тараса Шевченка. – 2-ге вид. – К. : Знання України. – 2005. – 517 с.

Анатолій Павко

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ І ПРИКЛАДНИХ ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У НОВІТНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

З врахуванням здобутків сучасної російської політології у статті здійснено аналіз різних аспектів інтерпретації зарубіжними дослідниками категорії політичної науки.

Ключові слова: політична наука в Росії, політичний режим, методологічна парадигма, авторитаризм, демократія.

A. Pavko. Investigation of theoretical, methodological and applied problems of political regimes functioning in a new Russian political idea. *In the article on the basis of achievements the modern Russian political science are analysed the different aspects of political regime as political science.*

Key words: political science in Russia, political regime, methodology, theory, authoritarian, democracy.

Зі значною часткою вірогідності та об'єктивності можна констатувати, що сучасна політична наука в Росії є одним із потужних і перспективних у науково-теоретичному і прикладному вимірі достатньо інституціоналізованих сегментів соціогуманітарного знання. Слід зазначити, що прикметною рисою новітньої російської політології стало подолання її представниками домінантного європоцентристського підходу та утвердження багатовекторності щодо аналізу наукових традицій, концептуальних засад та напрямів світової політичної думки і світового політичного процесу. У цьому зв'язку доречно наголосити на тому, що російські дослідники, творчо і критично враховуючи здобутки фундаментальної зарубіжної політичної думки, разом з тим незмінно керуються у науковому пізнанні політичних проблем тими теоретичними конструкціями і концептами, які зумовлені суперечливою логікою імперських історичних імперативів, методологічними підвалинами російської політичної традиції [8, с.583].

На думку авторитетних фахівців, політична думка Росії – це суперечлива сукупність політичних поглядів, ідей і концепцій російських політичних мислителів та політичних діячів [9, с.189].

Спираючись на експертні висновки, можна стверджувати, що російська політична наука в основному сформувалась як відносно самостійна дисципліна, що здатна продукувати нове знання, яке відповідає не тільки потребам російських практик, але частково і міжнародно прийнятим стандартам. Не всім субдисциплінарним галузям в російській політичній науці вдалось досягти рівня і визнання світової науки. Варто зауважити, що в багатьох з них співіснують не лише різні підходи, але і різні інтерпретації меж предметного поля, мають місце вияви методологічної аморфності, не сформувались термінологічні конвенції [10, с.8].

Проте головна проблема розвитку політичної науки в Росії полягає у чіткому визначенні вектора еволюції об'єкта її вивчення. Адже зміни російської політичної системи в 2000-х роках вносять суттєві корективи в напрями досліджень. Нагадаємо, що свого часу С. Гантінгтон стверджував, що там, де є сильною демократія, сильною є і політична наука, натомість, там, де демократія є слабкою, і політична наука слабка [10, с.16].

Цілком очевидно, що у суспільствах з високим рівнем участі та політичної конкуренції політологи мають у своєму розпорядженні значно більше об'єктів для вивчення, а отже, і матеріалу для теоретичних узагальнень. Проте це зовсім не означає, що політична наука може розвиватися лише в країнах, в яких функціонують демократичні режими. Зокрема, досвід Чилі дає підстави для того, щоб поставити під сумнів тезу Гантінгтона. Згідно з даними чилійського політолога Х. Хайне, наприкінці панування військової диктатури в 1990-х роках політична наука в Чилі була більш потужною, ніж в 1970-х роках, а політологи зробили вагомий внесок у розробку питань конституційної реформи та її здійснення [10, с.16]. Тому чилійська ситуація вказує на те, що зміна параметрів політичної системи не усуває предметного поля політичної науки. Обережні оптимістичні прогнози щодо подальшого розвитку сучасної російської політичної науки ґрунтуються на тому, що в Росії для її представників залишаються досить актуальні об'єкти для вивчення. Важливо, на наш погляд, врахувати і ту обставину, що у 1990–2000 роках в

Росії сформувалось ядро професійного співтовариства політичних дослідників, які загалом орієнтуються у своїх дослідженнях на традиції і напрями світової соціогуманітарної науки. Необхідно зазначити, що серед широкого кола теоретико-методологічних і прикладних проблем російської політології чільне місце посідають у новітніх працях зарубіжних вчених дослідження питань, пов'язаних з вдосконаленням понятійно-категоріального апарату та методологічного інструментарію політичної науки в контексті продуктивного аналізу загальних закономірностей та специфічних рис впливу політичного середовища та «людини політичної» на розвиток суспільства та його окремих складових. Аналіз наукових стратегічних моделей і варіантів здійснення порівняльних політичних досліджень переконливо свідчить про важливе науково-пізнавальне і прикладне значення в реалізації будь-якої з цих саме теоретичних конструкцій, які все різноманіття політичного життя вкладають в небагаточисельні, проте чіткі за змістовною і критеріальною основою категоріями, якщо політологи не заідеологізовані.

Потрібно підкреслити, що наприкінці ХХ – початку ХХІ століття у своїх фахових дослідженнях російські політологи значну увагу приділяли вивченню в контексті новітніх методологічних парадигм основних категорій та базових концептів і компонентів політичного режиму проблемним та дискусійним аспектам його функціонування в контексті політичної ситуації в Росії. Зазначимо, що загальноновизнаним в європейській політичній науці є сутнісне розуміння політичного режиму відомим французьким політологом Ж-Л. Кермоном, який певною мірою конкретизував формулювання зазначеної категорії його співвітчизником М. Дюверже. «Під політичним режимом, – підкреслив він у своїй праці «Західні політичні режими» (1986 р), – слід розуміти сукупність елементів ідеологічного, інституційного та соціологічного характеру, які сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період» [7, с.160]. Натомість, у вітчизняному новітньому політологічному виданні, що побачило світ у 2011 році, політичний режим трактується як сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури [8, с.596]. Слід вказати на те, що будь-який

політичний режим, насамперед, визначається вживаними процедурами та способами організації установ влади і здійснення владних функцій, стилем прийняття рішень, відносинами між державою та громадянами. Сучасна українська політологія розрізняє такі основні типи політичних режимів: демократичний, авторитарний, тоталітарний. Його різновидами можуть бути фашистський, теократичний, ліберально-демократичний, анархістський. Варто зазначити у цьому зв'язку, що російські політологи запропонували більш узагальнений і належним чином модифікований варіант визначення категорії «політичний режим», розглядаючи спосіб функціонування політичної системи, характер взаємозв'язку державної влади і суспільства. Наприклад, Р.Мухаєв, автор підручника «Теорія політики», вважає, що політичний режим знаходить своє втілення в конкретних формах і методах реалізації влади, в певній структурі владних інституцій [7, с.158]. Інші російські дослідники, наприклад, Б.Ісаєв та М.Баранов, наполягають на тому, що політичний режим визначає сукупність засобів та методів, які використовує держава для здійснення влади, відображає ступінь політичної свободи у суспільстві і правове становище особистості. На їх думку, залежно від рівня соціальної свободи індивіда та характеру взаємовідносин держави і громадянського суспільства доцільно вирізняти демократичний та недемократичний режими. Вищеназвані дослідники також вважають, що до недемократичних слід віднести тиранічний та авторитарний режими. Слушним є також їх твердження про те, що між демократією і тиранією, як крайніми полюсами цієї класифікації, міститься значна кількість проміжних форм влади. Це, зокрема, виокремлені російськими політологами – жорстко-авторитарний, авторитарно-демократичний, демократично-авторитарний режими [5, с.164].

Заслуговує уваги їх висновок про те, що, на відміну від політичної системи, яка являє собою досить стійку конструкцію, політичний режим є менш стабільним, а тому зміни його форм можуть коливатися в той чи інший бік у межах політико-правових норм, визначених конституцією та законодавством певної країни. Інколи зміна режиму, як цілком справедливо вважають російські політологи, веде до зміни становища тих чи інших інститутів та норм у політичній системі суспільства, до трансформації їх функцій, а інколи і до зміни всієї політичної системи. На нашу думку, науково

обґрунтованим є підхід російських дослідників до виокремлення та аналізу тих чинників, які мають значний вплив на формування політичного режиму. Глибоким і переконливим, зокрема, є висновок авторів одного з ґрунтовних російських видань про те, що політичний режим визначається рівнем розвитку та інтенсивністю суспільно-політичних процесів, структурою правлячої еліти, механізмом її формування, станом свобод і прав людини в суспільстві, станом відносин з бюрократичним апаратом, домінуючим у суспільстві типом легітимності, рівнем розвитку суспільно-політичних традицій, домінуючою в суспільстві політичною свідомістю та поведінкою [12].

Слід зробити особливий акцент на тому, що, визначаючи політичний режим як важливу політичну категорію, російські дослідники спираються на три альтернативні або конкурентні підходи до його сутнісного розуміння, які склалися у світовій політичній думці. Так, прибічники «вузького», чи правового підходу, серед яких варто назвати, в першу чергу, американського теоретика Роя Макрідіса, під режимом розуміють закріплені в конституції та законах способи функціонування політичної системи, методи політичного управління суспільним розвитком, рівні політичної свободи та відкритості країни. На відміну від правового, представники соціологічного підходу (М.Дюверже, Ж-Л. Кермон) не поєднують політичну систему та режим, намагаються розширити сферу існування останнього за рахунок «елементів соціологічного порядку», тобто відносин між управлінцями і підлеглими, взаємовідносин між конкуруючими партіями та групами.

І, нарешті, репрезентанти «третього підходу» ототожнюють поняття «політичний режим» і поняття «політична система». Зокрема, англійський політолог Ендрю Хейвуд зазначає, що режим – синонім понять «система правління», «політична система» [14, с.166]. Російські політологи переконані в тому, що такий підхід дозволяє розглядати найрізноманітніші форми політичного правління в цілому, в їх систематично-функціональній динаміці. Особливо плідним є його застосування при аналізі недемократичних режимів.

Необхідно наголосити, що дослідження політичних режимів російськими вченими здійснюється, насамперед, у методологічній площині. Спираючись на новітні російські фахові видання,

значимо, що методологія – це вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби науково-пізнавальної діяльності. Основною функцією методології є внутрішня організація та регулювання процесу пізнання. Методологія визначає та пояснює те, яким чином здійснюється те чи інше дослідження:

1. Виявляє предмет аналізу.
2. Формулює завдання дослідження.
3. Презентує сукупність дослідницьких засобів.
4. Забезпечує послідовність руху у вирішенні поставлених завдань [1, с.21].

Доцільно вказати на те, що між різними політичними школами чи центрами в російській політичній науці існують не лише поверхові, але й глибокі методологічні відмінності, а тому обрана дослідниками методологія має принципово важливе значення для узагальнюючих висновків із політичних концепцій і теорій.

Слід нагадати, що свого часу американський філософ Томас Кун звернув увагу на те, що в історії будь-якої галузі науки можна виокремити періоди «нормальної» науки та «наукових революцій». Загалом «нормальною наукою» Т.Кун назвав дослідження, здійснені науковим співтовариством, що спирається на значні наукові досягнення, які протягом відносно довготривалого часу виступають методологічним взірцем наукової діяльності. Такі значні наукові здобутки в різних сферах природничого чи соціогуманітарного знання, які визначають основні напрями і перспективні тенденції наукового пошуку, отримали назву «парадигм».

На думку американського вченого, саме «нормальна наука» має бути хоч би частково детермінована безпосереднім контролем з боку парадигм [6, с.68]. Підкреслимо, що, у розумінні Т.Куна, парадигма – це визнані всіма науковими досягнення, які протягом певного часу виступають як моделі для постановки проблем та їх розв'язання науковому співтовариству [6, с.67]. Позитивною рисою політологічних праць, опублікованих на сучасному етапі Росії, є те, що дослідники політичних режимів спираються на традиції саме «нормальної науки», яка намагається з'ясувати весь пізнавальний потенціал, закладений в ідеях, які визначають сутність методологічних парадигм.

Поряд з тим, враховуючи ту обставину, що нерідко проблеми наукового аналізу політичних режимів виходять за межі цієї па-

радигми, вони намагаються використовувати не лише методологічні засади модерну, але і постмодерну, а інколи вдаються до їх синтезу.

Спіраючись на новітні російські енциклопедичні видання, слід акцентувати увагу на тому, що парадигма модерна є втіленням соціально-політичної і культурної реальності, яка існує в опозиції до класичної парадигми, що вибудовує всі свої визначення як анти тези дефініцій класичного типу і містить в собі полемічний потенціал, виражений у різних формах трансгресивності [2, с.170]. На відміну від модерної наукової парадигми, парадигма постмодерну, на думку російських дослідників, охоплює ту соціокультурну реальність, яка підпорядкована своєму особливому духу, репрезентує значну кількість напрямів духовно-практичного життя сучасного, переважно західного, постіндустріального, інформаційного суспільства. Епоха постмодерну видається як перехідний, маргінальний період поступового прощання соціуму, цивілізації, культури з модерном, як час ускладнення культурної свідомості цінностями та нормами класичної епохи [2, с.171–172]. З погляду постмодерного підходу, заслуговує, зокрема, на увагу висновок російських політологів про те, що на початку XXI століття процес удосконалення політичних інститутів та режимів не є і не може бути прямолінійним. Адже сучасна глобалізація не тільки висуває демократію як модель, що є найбільш оптимальною в умовах конкурентної напруженості національних організацій, але певною мірою і ускладнює розв'язання проблеми демократизації політичних процесів, виявляючи її багатоаспектність та багатовекторність [11, с.7]. Певним внеском у роботу теоретико-методологічних проблем політичних режимів російськими дослідниками є, зокрема, здійснений ними всебічно обґрунтований комплексний аналіз структурних елементів та прикметних ознак режиму.

Значимо, що політичний режим можна визначити не тільки у змістовному, але і в структурному відношенні. Наприклад, уже згадуваний нами Ж.-Л. Кермон виокремлює чотири такі елементи:

1. Принцип легітимності, який включає способи та методи переконання громадян у правомірності влади.

2. Структура політичних інститутів у соціологічному трактуванні.

3. Партийна система.

4. Форма та роль держави [14, с.166].

Розвиваючи політичні ідеї Ж.-Л. Кермона, російські дослідники Є. Макаренков та В.Сушков запропонували більш розгорнуту систему елементів та ознак режиму:

1) Наявність політичних партій, їх внутрішня організація та принцип взаємовідносин у партійній системі.

2) Співвідношення управління та самоуправління, роль місцевих органів влади в політичному процесі.

3) Місце і роль армії, поліції, спецслужб у політичному житті суспільства.

4) Ступінь залучення громадян до політики та управління суспільними процесами.

5) Стан особистості в суспільстві, рівень її прав та свобод.

6) Рівень чесності в роботі органів влади, їх відкритості для контролю та впливу з боку суспільної думки.

7) Наявність можливостей реалізації різних інтересів, контроль громадянського суспільства за діяльністю держави.

8) Спосіб формування державних органів, процедура відбору правлячих груп та політичних лідерів.

9) Характер відносин з опозицією, методи розв'язання конфліктних ситуацій [14, с.166–167].

Чіткий аналіз основних складових політичного режиму дозволяє російським політологам проводити порівняльну характеристику і типологізацію всіх політичних режимів. Слід підкреслити, що, з погляду «вузького» трактування, зарубіжні дослідники виокремлюють два основні типи політичних режимів, які є протилежними один до одного – авторитарний і демократичний режими. Проте між ними існують і інші, з більш тонкою градацією. Наприклад, Б.Курашвілі вказав в одній зі своїх праць на шість можливих політичних режимів, які існують у більш широкому діапазоні від тиранії до анархії: 1) тиранічний; 2) жорстко-авторитарний; 3) авторитарно-демократичний; 4) демократично-авторитарний; 5) розгорнуто-демократичний; 6) анархо-демократичний [14, с.170].

Російський дослідник Г.Голосов, спираючись на методологічні загали класифікації політичних режимів грецьким філософом Аристотелем (основні критерії: справедливість і кількість правлячих) та французьким політологом Ж. Блонделем, ввів до наукового обігу такі критерії їх типологізації або виміри. Згідно з типологією Голосова – Блонделя їх сутність полягає в наступному:

1. характер боротьби за лідерство між різними фракціями владної еліти. Відкритою та легітимною ця боротьба вважається у тому випадку, коли здійснюється на виборах, закритою – у випадках спадкоємності влади, кооптації чи насильства. Способи боротьби за лідерство відповідають відкритим та закритим політичним режимам;

2. характер самої еліти за ознакою наявності чи відсутності внутрішньої диференціації. Якщо економічна еліта збігається з владою, а в середині останньої відсутній поділ на адміністративні та власне політичні функції, то таку еліту доцільно називати монолітною, яка є протилежністю диференційованій еліті;

3. рівень участі мас у політиці. За цим критерієм усі режими класифікуються на ті, що включають, і ті, що виключають їх у участі [4, с.50].

Г.Голосов виокремив шість типів політичних режимів: 1) традиційний; 2) авторитарно-бюрократичний; 3) порівняльна олігархія; 4) егалітарно-авторитарний; 5) авторитарно-інегалітарний; 6) ліберальна демократія.

Вкажемо лише на суттєві ознаки кожного з них. Так, традиційний режим закритий, з монолітною елітою, функціонував в імперіях минулого, в яких влада передавалася за принципом спадкоємності або діставалася силою. В наш час до традиційних режимів слід віднести режими Саудівської Аравії, більшості князівств Перської затоки, держав: Бутан, Бруней, Свaziленд.

Авторитарно-бюрократичний режим закритий, з диференційованою елітою широке поширення дістав у країнах третього світу. З європейських країн найбільш довготривалим він був у Португалії (1926–1974). Зазначимо, що зазначений тип політичного режиму традиційно спирається на підтримку бюрократії та збройних сил, які ініціюють правління диктатора.

Прикладом порівняльної олігархії, як відкритого політичного режиму, може бути режим, що сформувався в Англії з 1688 (Славна революція) по 1832 рік (парламентська реформа). Прикметною його ознакою була відкрита і цілком законна боротьба за владу між великими коаліціями заможних верств міста та села. Проте основна маса населення була усунута від політики і лише епізодично виявляла вияви гніву і незадоволення політичною владою. Це була «олігархія, обмежена бунтом». Потрібно зазначити, що подібний режим існував у

багатьох латиноамериканських країнах в ХХ ст., а в найбільш відсталих функціонує і в сучасних умовах.

До егалітарно-авторитарного режиму, закритого, з монолітною елітою слід віднести комуністичний режим з такими його характерними рисами, як: загальна рівність, закритий характер боротьби за лідерство, номенклатурний характер еліти, мобілізуюча роль єдиної партії і т.д.

Авторитарно-інегалітарний режим, закритий, з диференційованою елітою, який базується на ідеї нерівності, існував в Італії (фашистський режим), та в Німеччині (націонал-соціалістичний режим). У країнах, які належать до такого типу політичних режимів, не відбувається радикальних змін у відносинах власності, а збуджену активність різних соціальних верств населення владна еліта намагається скерувати не в інтернаціональне, а в національне русло [4, с.51–52].

Ця політична проблема є досить дискусійною, оскільки в сучасній літературі запропоновано значну кількість класифікацій політичних режимів. Наприклад, Дж.Коулмен виокремлює серед них змагальні, напівзмагальні і авторитарні, Д.Аптер – диктаторські, олігархічні, непрямі представницькі та прямо представницькі, Ж.Блондель – ліберально-демократичні, егалітарно-авторитарні, традиційно-егалітарні, популістські і авторитарно-інегалітарні режими [4,с.47].

На думку російського дослідника, класифікація політичних режимів повинна з максимальною можливістю поєднувати теоретичну послідовність з емпіричною адекватністю.

І, нарешті, політичний режим ліберальної демократії традиційно існує в країнах Західної Європи, які незмінно сповідують ідеї і принципи недоторканності приватної власності, ринкової економіки, широкий спектр громадянських свобод.

Потрібно зазначити, що серед російських політологів ведуться гострі дискусії стосовно політичних режимів у сучасній Росії, його ресурсів і перспектив.

На нашу думку, обґрунтованим і науково коректним є висновок російських дослідників про те, що в межах російської політичної системи поєднуються як демократичні, так і недемократичні методи здійснення влади, що дозволяє стверджувати про амбівалентність (роздвоєність) сучасного політичного режиму в Росії.

Російські політологи акцентують увагу на тому, що політична система країни являє собою дивний симбіоз демократії та авторитаризму, що обмежує можливості демократичного розвитку і гальмує політичне самовизначення країни. Цілком очевидно, що для об'єктивної характеристики російського режиму недостатнім є використання таких політологічних категорій, як «авторитаризм» і «демократія». На думку академіка РАН О.Яковлева, проблема Росії полягає в тому, що вона «перебуває в стані давнього протиборства двох основних тенденцій — лібералізму та авторитаризму, які в дійсності визначають майбутнє Росії» [15, с.18]. Він, зокрема, вважає, що локомотивом авторитарної тенденції в країні є номенклатурно-чиновничий клас, який прийшов на зміну КПРС. «Номенклатура, яка вийшла в основному з рядів соціалістичної реакції, — підкреслює він, — вперто прагне до «легітимного авторитаризму». Вона не лише зручно прилаштувалась до демократичних процедур, але і є натхненником постійного реакційного наступу на завойовані свободи» [15, с.14].

У новітніх політологічних виданнях акцентується увага на тому, що особливістю сучасного розвитку Росії є виникнення режиму, для якого інтереси держави і суспільства не збігаються. Це означає, що суспільна влада на цьому етапі не має ефективної політичної структури. Такий режим політологи називають гібридним, чи перехідним. Маючи ознаки демократії, він ще не є демократичним [5, с.184].

Прагнучи визначити якісну домінанту російського режиму, К. Холодковський характеризує його як бонапартистський, чи плебісцитарно-бюрократичний, оскільки основним джерелом його легітимації є довіра значної маси населення до носія вищої влади, яка має неструктурований, плебісцитарний характер, а фундаментом та інструментом влади є бюрократія з висуненням на передній план силових органів [13, с.886].

Своєрідність політичного режиму чинного президента Росії дозволила деяким дослідникам охарактеризувати його як «путінським». Зокрема, А. Ніконов запровадив термін «путінізм», під яким він розуміє нинішній російський режим та ідеологію президента [5, с.194].

Аналізуючи потенційні можливості режиму, російські політологи вказують на низку прихованих напружень у ньому, які вима-

гають свого пом'якшення. Це, зокрема, напруження між владою і масовими верствами. Воно визначається характером масових очікувань від влади щодо протидії олігархам та підвищення якості життя, забезпечення рівних можливостей.

Найбільш гострим є внутрішньо-елітні напруження, особливо по лінії центр – регіони.

Інша лінія напруження – між владою та бізнес-елітою. Влада виявляє готовність провести обмін захисту матеріальних інтересів бізнесу на його відмову від самостійної ролі. Проте, незважаючи на переважаючий у підприємницькому середовищі конформізм, значна кількість власників капіталів усе-таки виявляє нестерпне прагнення впливати на прийняття політичних рішень у країні. Не можна також ігнорувати і протиріччя між владою та інтелігенцією. Її верхівка практично витіснена за межі еліти, а наукові працівники, вчителі, медики не можуть подолати бідність. Проте це не суперечить світоглядним засадам російської інтелігенції. Вона відчуває себе носієм культурної місії, знань, необхідних для якісного стрибка в нову епоху і не прощає презирливого ставлення до себе.

Нарешті, значну роль у політичній ситуації в Росії відіграє також боротьба кланів у самій владній частині еліти, яка не обмежується лише протиборством лібералів та силовиків. Загалом, усе різноманітне напруження, яке постійно відчуває російський політичний режим, має несконцентований, тобто дисперсний характер. З врахуванням цього, слушною є думка російських дослідників про те, що специфічним бонапартистським ресурсом влади є маневрування та арбітраж верховної особи. Проте, незважаючи на те, що влада постійно маневрує між масовою базою та олігархами, можливості цього маневрування є обмеженими [13, с.889].

Досить важливим як у теоретико-методологічному, так і в прикладному аспекті є порівняльний аналіз російськими політологами динаміки пострадянських режимів. Зокрема, на основі порівняння основних тенденцій політичного розвитку пострадянських держав (Росія, Білорусь, Україна) російські політологи дійшли узагальнюючого висновку про те, що «спадщина минулого» накладає обмеження на траєкторію змін режимів, проте не завжди зумовлює їх наслідки [3, с.104]. На їхню думку, політичний режим пострадянської України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття став втіленням традицій

«безформного плюралізму», він зазнав еволюції від «картельних угод» до «боротьби за правилами». Упродовж усього цього періоду Україна зіштовхувалася з численними конфліктами, високим рівнем фрагментації еліт та перманентною нестабільністю кабінетів міністрів, середня тривалість існування яких не перевищувала 15 місяців. Зокрема, український «безформний плюралізм» виник не тільки внаслідок історичного розмежування між Сходом і Заходом країни, але і під впливом «радянської спадщини» [3, с.95].

Слід зважати на конструктивну думку зарубіжних політологів, які зазначають, що режимні зміни – це процес з відкритим фіналом і дослідження різних його наслідків залишається актуальним завданням наукового і політичного порядку денного [3, с.106].

Отже, світоглядний, методологічний, науково-пізнавальний, інформаційний, прикладний потенціал сучасних праць російських політологів варто творчо і критично враховувати вітчизняним дослідникам, намагаючись активізувати, розширити і поглибити наукові дискурси і студії, присвячені глибокому і незаангажованому вивченню різних аспектів політичного режиму як важливого категоріального поняття сучасної світової політичної науки.

---

1. Алексеева Т.А. Современные политические теории. Курс лекций / Т.А. Алексеева – М: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИДРФ: РОССПЭН, 2007. – 464 с.

2. Бачинин В.А. Политология. Энциклопедический словарь./ В.А. Бачинин. – СПб: Изд-во Михайлова В.А., 2005. – 288 с.

3. Гельман В.Я. Из огня да в польмя? (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) / В.Я. Гельман // Политические исследования. – 2007. – №2. – С.81–108.

4. Голосов Г.В. Сравнительная политология: учебник, 2-е изд., перераб. и доп. / Г.В. Голосов. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 207 с.

5. Исаев Б.А. Политические отношения и политический процесс в современной России: учебное пособие. / Б.А. Исаев, Н.А. Баранов. – СПб: Питер, 2008. – 39 с.

6. Кун Т. Структура научных революций; [перевод с англ. И.З.Налетова] / Т.Кун. – М: Прогресс, 1975. – 288 с.

7. Мухаев Р. Т. Теория политики: учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарно-социальным дисциплинам и специальностям «Международные отношения». / Р.Т. Мухаев – М: ЮНИТИ – ДАНА, 2005. – 623 с.

8. Політична енциклопедія / Редкол: Ю.Левенець (гол), Ю. Шаповал (заст.гол) та ін. – К: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

9. Политическая энциклопедия: В 2 т. (Г.Ю.Семигин (пред. науч. ред. совета); Национальный общественно-научный фонд. – М: Мысль, 2000. – Т2. Н-Я., 2000. – 704 с.

10. Политическая наука в России: проблемы, направления, школы (1990 – 2007) / О.Ю. Малинова и др. (отв. ред.). – М: РОССПЕН, 2008. – 463 с.

11. Политические институты на рубеже тысячелетий / изд. 2-е, стереотип. – Дубна: ООО «Феникс», 2005. – 480 с.

12. Политология: учебник / Малышев А.Ю., Алексеева Т.А., Борисполец И.П. и др.; Московский гос. ин-т международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации. – М: Проспект, 2008. – 618 с.

13. Российская политическая наука: В 5 т/ Под. общ. ред. А. И. Соловьёва. – М: РОССПЭН, 2008. Т5. 1995–2006 гг. (отв. ред. и авт. вступ.ст. А.Ю.Мельвиль, А.И. Соловьёв. – 1000 с.

14. Теория политики: учебное пособие для студ.вузов, обучающихся по напр. «Политология» / Под ред. Б.А. Исаева. – СПб: Питер 2008. – 464 с.

15. Яковлев А. Н. Реформация в России / А.Н. Яковлев //Общественные науки и современность. – 2005. – №2. – С.5-15.

Микола Рябчук

СПЕЦИФІЧНА СИЛА «СЛАБКОЇ ДЕРЖАВИ»: ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ АВТОРИТАРИЗМУ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Стаття аналізує феномен «шантажистської держави» – системи неформально інституціалізованого державного примусу, заснованої на трьох ключових елементах: тотальній корупції, накопиченні компромату та селективному застосуванні права. Ця система постала як відповідь на інституційний параліч, що виник у перші роки незалежності внаслідок засадничої непристосованості (пост)радянських інституцій до самостійного функціонування без керівної ролі КПРС. Попри позірну ефективність в окремих галузях, насамперед фіскальній і репресивній, ця система лише відкладає, проте не розв'язує проблеми радикальних інституційних реформ, що стоять перед Україною.

Ключові слова: Україна, посткомунізм, електоральний авторитаризм, неформальні інституції, вибіркове правосуддя.

M. Riabchuk. Peculiar strength of a «weak state»: institutionalization of authoritarianism in post-Soviet Ukraine. The article examines the phenomenon of the «blackmail state» as a system of informally institutionalized state domination based on corruption, collection of «kompromat» and selective application of law. The system emerged as a response to the institutional paralysis caused by the essential disability of post-Soviet institutions to function effectively without the supervision of the Communist party. Despite some repressive and fiscal strength, the blackmail state remains dysfunctional and unsuitable for a much-needed modernization that would require profound institutional reforms.

Key words: *Ukraine, postcommunism, electoral authoritarianism, informal institutions, selective justice.*

Понад півстоліття тому Збігнев Бжезинський та Карл Фрідріх у вступі до книги «Тоталітарна диктатура і автократія» застерегли, що не розглядатимуть у ній ані конституцій, ані структури урядів, тому що в тоталітарних державах ці речі не мають ніякого значення. Життєво важливі для ліберальної демократії інституції є у тоталітарній державі звичайними муляжами, порожньою формою без змісту [1, с. 18].

Справді-бо, якщо йдеться про «чистий», «класичний» тоталітаризм, зневага дослідників до згаданих псевдоінституцій цілком виправдана. Схоже, однак, що вони недооцінили здатності тих інституцій за відповідних умов набувати реального змісту, жити власним життям, домагатися власних інтересів – партикулярних або й кардинально відмінних від інтересів усесоюдної і всюдисущої Партії. Ця здатність була закладена в них фактично при самому їх створенні, і лише масові чистки та постійне переміщення кадрів робили їх безвідмовно керованими, тобто, як і задумувалося, суто декоративними, створеними виключно для штампування й реалізації рішень реальної – партійної – влади.

Досить, однак, було партійному тискові дещо послабшати – почасти за хрущовської «відлиги», більшою мірою за горбачовської «перебудови», – як усі ті фіктивні, здавалося б, інституції – квазі-суверенні республіки з декоративними урядами й імітаційними парламентами, місцеві ради і виконкоми, мистецькі спілки і громадські (начебто) організації – мовби прокинулися з історичної сплячки й зажили за власною корпоративною логікою, вивільнюючись поступово з-під партійного домінування.

Американська дослідниця Валері Банс, яка присвятила цілу книжку «підривному», «самодеструктивному характерові соціалістичних інституцій», наполягає на «історично чутливому й емпірично деталізованому підході» до них і закликає розглядати інституції в розвитку – «як фільми, а не бліц-кадри». Інакше, вважає вона, ми навряд чи зрозуміємо, «чому політична й економічна лібералізація здомінувала порядок денний тогочасних [1980-ті рр.] еліт; чому публіка і чимало комуністичних еліт як у центрі, так і на периферії, захотіли й змогли порвати з режимом; і чому час і спосіб падіння режиму у різних місцях виявилися такими різними» [2, с. 143].

«Визнання важливості історії та подробиць для розуміння інституцій означає, зокрема, усвідомлення того, що інституції можуть створюватися для одного набору функцій, проте на практиці з плином часу набувати цілком інших, деколи навіть протилежних... Соціалістичні інституції не лише вивели кілька соціалістичних держав та більшість тамтешніх комуністичних партій геть із політичного бізнесу (натомість упровадивши декотрі із тих партій у бізнес цілком реальний); вони ще й створили через процес саморуйнування радикально відмінні альтернативи наявному ладові. Це пояснює, чому ті системи впали, чи принаймні чому компартія втратила скрізь свою політичну й економічну гегемонію, а також – чому перехід до нового ладу виявився у багатьох випадках напрочуд швидким. Якщо коротко – нова система вже чекала у передпокої» [2, с. 143–144].

Спостереження Валері Банс про здатність чи навіть схильність інституцій набувати в тривалішій часовій перспективі цілком інших функцій, ніж задумувалося їхніми творцями (сталінське запровадження України в ООН може бути яскравим прикладом), надзвичайно важливе для подальшого вивчення посткомуністичних авторитаризмів. Та ще важливішою видається її теза про те, що «соціалістичні інституції не лише зумовили структуру тих викликів, із якими зіткнулися, а й самі стали основою побудови нових держав». Чи, як проникливо зауважив Марк Бесінджер (у рецензії на книжку Валері Банс), неможливо провести жодної грубої лінії між соціалізмом і тим, що виникло потім; інституції мають власну тривкість, чи, за словами Бесінджера, «липучість», – «навіть якщо їх у розпалі революційних змін демонтовано» [3, с. 122].

Пропонована розвідка, таким чином, пропонує розглянути посткомуністичний авторитаризм в Україні як інституційну версію пізньорадянського авторитаризму, адаптованого до нових умов.

Нереволюційні зміни

Збереження пострадянського (сутнісно – крипторадянського) режиму в Україні великою мірою залежало від його здатності ошляхетнити себе й легітимізувати – як на внутрішній, так і на міжнародній арені. Для цього він мусив кооптувати в свої ряди (на репрезентативні, але маловпливові посади) найвизначніших, чи принаймні найпомітніших, представників демократичної опозиції і переробити, чи принаймні перефарбувати, старі авторитарні інституції у нові «демократичні». Найважливішим, однак, завданням було подолання інституційного паралічу, що виник після заборони і розпуску Комуністичної партії. Належало якимсь чином відновити керованість і дієвість старих інституцій, принципово НЕ створених для самостійного – ефективного й злагодженого – функціонування без тотального партійного нагляду. Партія була справді «керівною і спрямовуючою силою» (принаймні в інституційному плані), саме вона урухомлювала весь механізм радянських квазі-інституцій, приймала рішення і стежила за їх виконанням, карала недбалих і винагороджувала ретельних, була верховним арбітром, стратегом, законодавцем та ідеологом. Партію належало чимось замінити, щоб запобігти подальшому зануренню країни в хаос та гіперінфляцію і врешті її необоротному розпадові.

Можна, звісно, було й не відновлювати керованості старих інституцій, а просто їх демонтували й замінити кардинально новими – на основі нових конституцій, чіткого розподілу влад, верховенства права, вільних демократичних виборів і, головне, делегітимізації не лише компартій, а й їхніх спецслужб. Саме цим, найоптимальнішим і найперспективнішим, шляхом пішли посткомуністичні країни Балтії та Центрально-Східної Європи. Для цього, однак, потрібні були не лише візія та знання (know-how), а й політична воля, тобто наявність при владі критичної маси людей, зацікавлених у радикальних реформах. В Україні, як і в більшості пострадянських республік, таких людей не було у достатній кількості ані при владі, ані, зрештою, у самих суспільствах. Українські реформатори – переважно з

ліберального націонал-демократичного табору – вважали своїм пріоритетом забезпечення державної незалежності. Україна, на відміну від балтійських чи центрально-східноєвропейських держав, не мала традицій передвоєнної державності, тож мусила здійснити не подвійну, а почетвірну трансформацію, тобто – переходити не лише від авторитаризму до демократії та від планово-розподільчої економіки до вільноринкової, а й від радянської квазі-республіки до суверенної держави і від аморфного «місцевого» населення до консолідованої модерної нації. Демократизація та маркетизація суттєво ускладнилися тут проблемами державо- та націотворення [4, с. 169–178].

Українські націонал-демократи небезпідставно побоювалися повторення історичних помилок, коли брак національної єдності й, особливо, єдності в шерегах еліт призводив (принаймні двічі) до поразки національно-визвольних змагань і втрати короткотривалої незалежності. Тож вони апріорі відмовлялися від самогубчого, на їхню думку, антагонізування місцевої – радше територіальної, ніж національної – номенклатури, котра опортуністично підтримала унезалежнення України від московського центру. А з іншого боку, вони, власне, й не мали особливого вибору, крім як погодитися зі збереженням старого режиму та з еволюційним, а не революційним шляхом змін. Адже їхня електоральна підтримка у глибоко советизованому, засадничо негромадянському суспільстві не перевищувала на той час 25-30%. Тож якщо й можна поставити їм щось на карб, то головним чином – нездатність юридично формалізувати свою роль молодших партнерів у коаліції «національної єдності» з посткомуністичною номенклатурою. Чи, навпаки, у разі відмови від такої співпраці, не менш чітко формалізувати свою роль послідовної і безкомпромісної антиноменклатурної опозиції.

Націонал-демократи, на жаль, не зробили ані того, ані іншого. Переважила хаотична, *ad hoc* співпраця з владною номенклатурою, яка не принесла їм істотних зисків, натомість дискредитувала в очах суспільства як нібито представників «нової» влади, дарма що реального впливу на більшість важливих державних рішень вони не мали. Ця безсистемна, неформалізована й належно не інституціалізована співпраця показала не лише недосвідченість демократичної опозиції, а й брак розуміння – зокрема, й у цьому середовищі – ваги та важливості інституційних реформ і формалізації

політичних відносин у суспільстві, де політика завжди була закулісною й переважно неформальною. Навіть будучи політичною меншістю, українські націонал-демократи могли добитися більших успіхів на стратегічно важливих напрямках, коли б належно усвідомлювали важливість тих напрямів і зосереджували саме на них свої основні зусилля – переговorni (щодо чинної влади) і мобілізаційні (щодо суспільства). Мало б ітися насамперед про проведення відразу після здобуття незалежності нових парламентських виборів за новим законом, який би стимулював роль партій у творенні парламентських фракцій та урядових коаліцій, а також про невідкладне схвалення нової конституції спеціально для цього обраною парламентською асамблеєю.

Досягнути цього було справді нелегко, проте можливо. Політична кон'юнктура була сприятливою, революційна хвиля ще не пішла на спад, владна номенклатура перебувала у стані розгубленості і схилилася до різноманітних поступок – навіть у Білорусі, де демократична опозиція була істотно слабшою, як в Україні. Націонал-демократи справді спиралися на меншість населення, проте це була найактивніша, найвідданіша, найбільш мобілізована частина населення – на відміну від пасивної і покірної мовчазної більшості, на яку спиралася влада [5–6].

Сприятливий момент для реформ, однак, було втрачено, і стара номенклатурна система закономірно взяла реванш. Її головною рисою була концентрація політичної й економічної влади в руках одного гравця – Комуністичної партії, яка мала монополію практично на все. Хоча формально в СРСР ніби й існував розподіл влад – на виконавчу, законодавчу та юридичну, – на практиці вони були одним цілим. Фактично йшлося лише про специфічні підрозділи монолітної тоталітарної партії, яка заступала собою і державу, і суспільство. Вона контролювала також усю економіку, формуючи основу для подальшого взаємозв'язку і взаємопосилення політичної й економічної влади у пострадянських державах, а відтак і для широкомасштабної корупції, що, за влучним спостереженням Пола Д'Аньєрі, витворює це порочне коло і ним же відтворюється: «Політична влада [у пострадянських країнах] є необхідною й достатньою умовою для здобуття влади економічної та збагачення – деколи просто у фантастичних розмірах... Це можуть не

поєднання політичної влади й економічної зосередилося врешті у руках вузького кола еліт, пов'язаних із держапаратом... Можна сказати, що політична влада в Україні виявилася надзвичайно сконцентрованою просто тому, що Україна від самого початку пішла цим шляхом, зберігши систему, яка має тенденцію посилювати концентрацію, а не ослаблювати» [7, с. 13].

Те, що Україна була історично, соціально, культурно і політично схильна до саме такого розвитку, зовсім не означає, що він був абсолютно невідворотним. Країна могла би, скоріш за все, уникнути консолідації авторитаризму, коли б українські реформатори наполегливіше й цілеспрямованіше добивалися найнеобхідніших інституційних змін. Головною метою мав би бути чіткий поділ влад і, зокрема, зміцнення законодавчої влади як основної противаги виконавчій, традиційно гіпертрофованій за радянських часів. «Сповзання України до авторитаризму стало наслідком засадничого дисбалансу в розподілі політичної влади... Система виявилася незахищеною від керівників виконавчої гілки, охочих використати держапарат для контролю за всією економікою та політикою держави» [7, с. 14].

Той факт, що «Леонід Кравчук не виглядав начебто таким керівником, ані не був ним напочатку Леонід Кучма», – річ другорядна на тлі могутньої інституційної логіки. Згідно з нею, кожен більш-менш амбітний лідер намагається накопичити якомога більше влади і розширити якомога свої повноваження. Кожна інституція прагне конвертувати свою фактичну владу у юридичну – і навпаки. Тобто, як пише Д'Аньєрі, «ми не повинні вважати, ніби політики якимось особливо одне від одного відрізняються: що західні – неодмінно чесні, а інші – ні. Справжня різниця полягає в тому, як далеко вони можуть зайти в тій або тій країні, перш ніж щось або хтось їх зупинить... Засаднича відмінність між ліберальними демократіями та виборними авторитарними режимами полягає в тому, що в демократіях діє тенденція до зрівноваження влади. Чим сильнішим стає тут політик, тим могутнішу опозицію він породжує. В електоральних авторитарних системах навпаки – політична й економічна влада мають схильність до централізації; той, хто має напочатку певну перевагу над іншими, використовує її як знаряддя для здобуття нових і нових переваг. Одна тенденція посилює іншу в

цьому порочному колі, межею якому є лише фахові та життєві рамки самого правителя» [7, с. 240].

Поділ влад і система стримувань та противаг, зрівноважування впливу та інтересів різних гілок і різних суспільних груп є фактично єдиним засобом запобігти узурпації влади найсильнішим гравцем. Інституції мають бути сконструйовані таким чином, щоб особисті чесноти політиків не мали істотного значення. Наївно вважати, ніби творці інституцій керуються насамперед якимись абстрактними уявленнями про найкращу систему урядування. Найчастіше їхні рішення мотивуються партикулярною боротьбою за владу – за її здобуття та утримання.

Відносно «м'яка» поведінка Леоніда Кравчука та раннього Леоніда Кучми у першій половині 90-х років зумовлювалась аж ніяк не їхньою законослухняністю чи доброю волею. Радше – браком ресурсів та недостатнім умінням їх належно використовувати для ефективного здійснення «силової політики» (power politics) – «добиватися своєї мети поза межами встановлених правил», що включає «вибіркове застосування права, маніпулювання економікою, вплив на мас-медії та інші заходи» [7, с. 11].

Допіру при кінці свого першого терміну Леонід Кучма накопичив достатньо ресурсів і вміння для справді майстерного поєднання підкупу й шантажу, примусу і погроз, маніпуляцій і кооптацій. І якщо цей пізній період його правління, що призвів урешті до «помаранчевої революції», досить докладно висвітлений у науковій літературі [8–10], то ранній період заслуговує уважнішого розгляду – зокрема, й через актуальну до сьогодні живучість вивченої тоді системи.

Становлення електорального авторитаризму

Наслідком неревольюційних змін в Україні було не лише збереження старих інституцій та переважно тих самих кадрів. Іще важливішим виявився повільний, непослідовний, заплутаний характер реформ, завдяки чому пострадянські еліти отримали досконалу можливість для здійснення силової політики в украї двозначному правовому просторі. Часткові реформи створили «сіру» економічну зону між планом і ринком, «давши можливість певним

суб'єктам збагатитися незрівнянно дужче, ніж би їм це вдалося у суто плановій чи суто ринковій системі» [7, с. 71]. Ці суб'єкти відтак закономірно доклали усіх зусиль, аби загальмувати подальші реформи й «заморозити» економіку в надзвичайно зисковній для себе проміжній позиції» [7, с. 65–66].

Зазначимо, що подібну «сіру зону» було витворено й у правовій сфері, яку зацікавлені суб'єкти постаралися теж «заморозити» у проміжній позиції – із десятками суперечливих, плутаних, неповних, відсутніх, неефективних і просто безглузких законів, що забезпечують і сьогодні живильне середовище для пострадянських «еліт». Це така собі нічийна земля, місце, де має рацію той, хто сильніший, – хто першим заб'є кілочку у спірну ділянку і дасть відсіч суперникам – чи то рейдерською атакою, чи купленим судовим рішенням, чи незаконним, але президентським указом. Україна фактично й досі пожинає плоди цієї інституційної логіки: «часткова реформа системи з концентрованою владою веде до подальшої концентрації влади». Отже, «враховуючи початковий розподіл влади в Україні 1991 року, часткове відкриття системи полегшило, а не ускладнило консолідацію влади для тих, хто її вже мав» [7, с. 52].

Іншим важливим чинником, який посприяв становленню в Україні електорального авторитаризму, була суспільна фрагментованість – ціла низка етнічних, мовних, культурних, конфесійних, регіональних та ідеологічних поділів, які істотно ускладнили консолідацію політичної опозиції й дали змогу квазіцентристській пострадянській «еліті» ефективно використовувати класичну тактику «поділяй і володарюй».

Більшої уваги заслуговують особливості інституційного дизайну та вирішальна роль «силової політики» у становленні в Україні авторитарного устрою. Пол Д'Аньєрі, аналізуючи конституційний процес 1996 року, вельми слушно зауважує, що «сам спосіб, яким Конституцію було прийнято, виявився куди важливішим від її змісту». Вирішальною, на його думку, була Кучмина здатність вийти за конституційні рамки і вдатися до грубої сили, аби спонукати парламент до схвалення саме його версії документа – під загрозою розпуску (абсолютно незаконного, проте «політично доцільного»).

«Саме це, а не прищестя конституційного ладу, було головним результатом. Два взаємопов'язані висновки випливають із тої події.

По-перше, здатність правових норм в Україні обмежувати сваволю є істотно різною щодо різних суб'єктів. І, по-друге, у політичних конфліктах тут перемагають ті, хто має достатньо влади і сили, аби застосувати закони і правила до інших, але не до себе. І хоча багато хто вважав ухвалення Конституції 1996 року тріумфом української демократії, тому що новий документ був кращим від попереднього, насправді це був початок кінця конституційного ладу... Коли сам Президент може демонстративно нехтувати конституцією чи погрожувати нехтуванням, її деталі й загальна якість не мають уже особливого значення» [7, с. 85].

Спосіб ухвалення української Конституції 1996 року (як, до речі, й російської 1993-го) наочно показує, як за відсутності верховенства права силова політика визначає і зміст законів, і їхнє подальше втілення – через селективне застосування.

Конституційний дизайн, який легалізував де-юре і без того надмірну фактичну владу виконавчих органів (насамперед Президента), відкрив прямий шлях до консолідації авторитаризму в Україні. Цьому посприяло ще кілька інституційних чинників. По-перше, – виборчий закон, який заохочував багатих і впливових індивідів радше змагатися самим за місця в мажоритарних одномандатних округах, аніж інвестувати у розвиток політичних партій. По-друге, – парламентський регламент, який заохочував поділ депутатського корпусу на найдрібніші фракції, замість консолідації у впливові коаліційні об'єднання. І, по-третє, – сама Конституція не передбачала жодної істотної ролі для партій у формуванні уряду і тим самим позбавляла їх реальної спонуки об'єднуватися.

Таким чином, авторитарний розвиток пострадянської України зумовлювався не лише «концентрацією влади в радянській системі, майже без змін переданої виконавчій гілці в незалежній Україні». Ще гірше – що «початкове домінування виконавчої влади над усіма іншими було збережене і посилене неспроможністю парламенту забезпечити ефективну інституційну противагу» [7, с. 73]. Спершу так було через ідеологічну фрагментацію та недолугий виборчий закон. Поступово, однак, фрагментація й ослаблення парламенту стали частиною цілеспрямованих маніпулятивних зусиль Президента Кучми та його Адміністрації.

Становлення і зміцнення електорального авторитаризму (системи, яка формально імітує демократичні процедури, проте неформально намагається усунути реальну політичну змагальність) не відбулося в посткомуністичній Україні миттєво. Потенційні авторитаристи при владі мусили рахуватися з продемократичними настроями в країні та за кордоном. Вони мали набратися вміння й накопичити досить ресурсів для маніпулювання всією системою позірно демократичним способом. Напочатку успадкована від СРСР виконавча влада була майже такою самою фрагментованою, як і законодавча.

Безперечно, виконавча влада мала значно кращі можливості акумулювати ресурси. Правда й те, що її легітимість в очах більшості громадян була вищою, оскільки для них вона традиційно, ще з радянських часів, уособлювала реальну владу, тимчасом як парламент вважався лише «говорильнею», сумнівним Гайд-парком, побічним продуктом горбачовської перебудови. А проте й перед виконавчою владою у перші місяці та роки незалежності стояло непросте питання, як підпорядкувати нижчі органи влади вищим, як досягти співпраці між ними, як добитися підзвітності та відповідальності, як змусити їх працювати системно й систематично.

У перші роки свого існування пострадянська Україна була фактично такою ж авторитарною, як і пізньорадянська – у плані інституцій, владних еліт, їхньої політичної культури та правової свідомості. Єдина відмінність полягала в тому, що без Комуністичної партії всі ці інституції опинилися в стані дезорієнтації, вони були просто занадто слабкі, фрагментовані і дисфункціональні, аби проявляти належним чином свою традиційну авторитарну сутність.

Як наслідок, Україна у перші роки незалежності видавалася відносно відкритою системою з динамічним і конкурентним політичним процесом. Це підтверджували відносно вільні і чесні президентські вибори 1991 та 1994 років, як і парламентські вибори 1994 року. Мас-медії, визволені перебудовою, залишалися відносно вільними; громадянські свободи – практично не обмежувалися. А проте ці свободи, відкритість і конкурентність забезпечувалися «не так розвиненим громадянським суспільством, міцними демократичними інституціями чи прихильним до демократії керівництвом, як, радше, нездатністю того керівництва сконцентрувати

в своїх руках політичну владу, добитися належної єдності в елітному середовищі, встановити належний контроль над виборами й мас-медіями і застосувати де треба належну силу супроти опонентів» [11, с. 232]. Фактично саме такий різновид «демократії» встановився в усіх постсовєтських республіках після раптового розпаду СРСР та розпуску Комуністичної партії, оскільки місцевим посткомуністичним елітам на перших порах забракло потрібних навиків, легітимності, фінансових та адміністративних ресурсів для ефективного здійснення авторитарної влади.

Можна сказати, отже, що посткомуністичний режим в Україні, як і в інших пострадянських республіках, постав не як молода демократія, лідери якої намагаються збудувати плюралістичніші інституції, а як підупалий авторитаризм, влучно окреслений Луканом Веєм як «плюралізм мимоволі», чи, інакше, «вимушений плюралізм» (pluralism by default), – форма політичної конкуренційності, властива слабким, дисфункціональним державам:

«Вимушений плюралізм властивий країнам, у яких інституціалізована політична змагальність зберігається не тому, що їхні лідери віддані демократії або їхні суспільні актори є справді сильними, а тому лише, що уряд занадто фрагментований, а держава занадто слабка, аби запровадити авторитарні правила в демократичному міжнародному контексті. За цих обставин лідерам бракує влади і злагодженості дій, аби запобігти перетворенню сьогоднішніх союзників у завтрашніх суперників, взяти під контроль законотворців, запровадити цензуру, успішно зманіпулювати вибори, вжити силу супроти політичних опонентів. Парадоксальним наслідком цієї ситуації є те, що та сама слабкість держави та фрагментованість уряду, котра сприяє відносному плюралізмові, водночас перешкоджає ефективному врядуванню, а в кінцевому підсумку – і демократичній консолідації» [12, с. 127].

З часом, однак, пострадянські еліти накопичили достатньо ресурсів завдяки найрізноманітнішим тіньовим обладкам, навчилися маніпулювати виборами, медіями та політичними опонентами і, врешті, перетворили слабкість держави у специфічну силу, яка визначається передусім методами й масштабами примусу. Президент Кучма відіграв у цій консолідації ключову роль – почасти завдяки особистим якостям і здібностям, але насамперед – тому що

як Президент контролював непропорційно великі ресурси і мав, таким чином, від самого початку істотну перевагу над іншими гравцями, яку міг далі ще дужче посилити:

«Влада Президента в Україні ґрунтується на контролі над виконавчою гілкою, яка в цій країні найрозвиненіша з-поміж усіх трьох гілок. Саме на неї покладено виконання й адміністрування законів, завдяки чому вона може істотно впливати на поведінку інших акторів... Дисбаланс влади – фундаментальний чинник, який не дав Україні стати ліберальною демократією. Переважає тут не тенденція до зрівноваження, збалансування влад, за якої менші владні центри об'єднуються, щоб стримувати потенційно домінуючого актора, а навпаки – тенденція до концентрації. Як наслідок, сильні стають ще сильнішими, а ті, що не мають доступу до ресурсів, виводяться з гри» [7, с. 61].

До середини 90-х ситуація в Україні дозріла до широко-масштабної приватизації, оскільки найголовніші гравці в українській політиці та економіці накопичили для цього достатньо ресурсів і підготували більш-менш сприятливу для своїх інтересів законодавчу базу. Тіньова приватизація, однак, мала для них двоїсті наслідки. З одного боку, вона дала змогу отримати практично за безцінь багатомільярдну державну власність. Але з іншого – зробила практично усіх їх потенційно легкою здобиччю правоохоронних органів, підконтрольних Президентові. Фактично усі вони опинилися на гачку: порушення чи непорушення кримінальної справи супроти кожного великою мірою залежало відтепер від їхньої лояльності / нелояльності до режиму.

Вибіркове застосування права стало, таким чином, могутнім інструментом офіційного – неформального, а проте від цього не менш ефективного – шантажу, застосовуваного Президентом та його командою. Цей інструмент дав змогу відновити відносний лад у країні, приборкати регіональних баронів і навіть звести нанівець загрозу кримського сепаратизму. Інституції хоч і не стали взірцем ефективності, проте запрацювали, олігархи принишкили, податки с'як-так почала надходити до казни. Побічним ефектом цього відносного успіху було, однак, зменшення плюралізму – плюралізму, як пам'ятаємо, вимушеного, не забезпеченого відповідними традиціями та інституціями, зумовленого радше загальною слабкістю й недо-

лугістю авторитарного устрою в стані напіврозпаду. Посилення такої держави неминуче означало зменшення плюралізму й відносної «демократії», належно не інституціалізованих і не забезпечених.

Усі нелояльні суб'єкти, члени політичної опозиції, а особливо – їхні бізнесові прихильники стали головними об'єктами офіційного шантажу. Колосальною перевагою цього нового інструменту репресій було те, що він давав змогу переслідувати політичних противників за позірно неполітичними звинуваченнями – у цілковитій відповідності до літери закону. Під цим оглядом новий авторитаризм суттєво відрізнявся від колишнього. За радянських часів тіньова влада Комуністичної партії ґрунтувалася на обов'язковій для всіх ідеології, причому саме Партія визначала міру відданості цій ідеології кожного підданого. Ідеологічний шантаж, підкріплений терором спецслужб, забезпечував як лояльність підданих (особливо еліт), так і керованість інституцій. У постарадянських неідеологічних режимах лояльність і керованість забезпечується іншими засобами: почасти як і раніше – підкупом і кооптацією, але насамперед – новим різновидом шантажу: економічним, підкріпленим тепер уже не політичним терором, а контрольно-податковим.

«Шантажистська держава»

Термін «шантажистська держава» був запроваджений 2001 року американським дослідником Кійтом Дарденом, котрий керував у той час проектом вивчення записів Миколи Мельниченка у Гарвардському університеті. Обширна колекція гаданих розмов Президента Кучми з помічниками та урядовцями, потай записаних і згодом опублікованих його охоронцем, дала дослідникові унікальний матеріал для вивчення механізмів інституціалізованого державного шантажу, систематично застосовуваного супроти нелояльних політиків, бізнесменів, службовців та журналістів. Система, як її описав Кійт Дарден, складається з трьох основних елементів:

«Перший – це поблажливе ставлення органів державної влади до корупції. В Україні корупція й беззаконня серед еліт толерується, схвалюється й навіть заохочується верховним керівництвом, витворюючи загальну ситуацію безкарності.

Другий елемент – це обширний державний нагляд. Хоча порушення закону начебто заохочуються, держава (органи стеження,

підконтрольні Президентів) все ж моніторить усю цю нелегальну діяльність і збирає відповідну інформацію. Завдяки цьому держава накопичує стоси папок і кримінальних справ, де задокументовано протиправні дії як службовців, так і приватних осіб. Коли від когось із них треба добитися виконання вказівок згори, зібрана інформація використовується для шантажу, за який розплачуються доводиться не готівкою, а політичним послухом» [13, с. 66].

Іншими словами, вибіркоче застосування права є третім елементом системи: «Опоненти режиму відчують сповна міць будь-якого нового закону; прихильники ж можуть розраховувати на безкарність» [14, с. 6].

Інституціалізований державний шантаж став фактично основою авторитарного правління в Україні й ряді інших пострадянських держав, насамперед тих, які практикують так звану імітаційну («неліберальну», «часткову», «суверену») демократію. З одного боку, такі режими намагаються не допустити чесної політичної та економічної конкуренції, оскільки, як правило, нездатні її витримати. А з іншого боку – намагаються не вдаватися до відверто авторитарних, диктаторських методів з огляду на певні внутрішні та міжнародні обставини. Методи шантажу зонайкраще відповідають обом окресленим вище потребам.

Хоч як не парадоксально, але ця ключова інституція, з огляду на її неформальність, залишалася тривалий час непоміченою й недооціненою – аж до публікації на межі 2000–2001 років записів Мельниченка та підготованої на їх основі статті Дардена. Ще навіть наприкінці 1999 року, після того, як украї непопулярний Леонід Кучма продемонстрував повний набір шантажистських засобів для перемоги на виборах і зміцнення свого авторитарного правління, чимало дослідників і далі описували Україну як «слабку державу», – «маючи на увазі під слабкістю не її статус щодо інших держав, а лише низьку здатність уряду приймати відповідальні рішення й утілювати їх у життя» [15, с. 84]. Це хибне уявлення до великої міри походило з давнішої переконаності багатьох транзитологів, що «розпад Радянської держави залишив в Україні велику адміністративну та інституційну порожнечу, на заповнення якої знадобиться чимало часу. Отже, політична трансформація передбачає тут не лише розвиток громадських організацій, вільної преси

і медій, політичних партій і груп за інтересами, а й забезпечення успадкованої від СРСР квазі-держави засобами і здатністю виконувати бодай мінімальні функції новочасного врядування» [16, с. 5].

«На жаль, віра в інституційну слабкість постленіністських держав була некритично засвоєна як прописна істина. А тим часом, – полемізує з цією точкою зору Павло Кутуєв, – Україна успадкувала від свого радянського попередника досить розвинену систему адміністративних інституцій. Хоч і були вони далеко не ідеальними з погляду ефективності, їхнє функціонування могло бути куди кращим, коли б інтереси політиків збігалися зі стратегіями необхідного розвитку» [17, с. 10]. Іншими словами, проблема пострадянських держав полягала не так у відсутності інституцій, як у втраті загального принципу, тобто механізму, який би об'єднував інституції у єдиному легітимному полі і робив їх керованими. За радянських часів таким принципом була керівна роль Комуністичної партії (і, відповідно, здійснюваний нею ідеологічний шантаж). За пострадянських часів таким принципом могла стати демократична конституція (і, відповідно, механізми правової держави) – як у країнах Балтії. Або ж – імітаційна, як в Україні, демократія з економічно-кримінальним шантажем, замість ідеологічного.

Україна за Кравчука (а згодом – за Ющенка) була справді «слабкою» державою, оскільки жоден із окреслених вище механізмів не діяв. Інституції були хоч і наявні, проте некеровані. «Слабка» держава погано слугує не лише громадянам, а й владним елітам (добрим прикладом цього може бути нездатність Ющенка чи Кравчука зманіпулювати вибори на свою користь, навіть коли б вони цього захотіли). Що ж до «шантажистської» держави, то вона теж погано слугує своїм громадянам, не в змозі забезпечити їхніх підставових потреб – ані щодо добробуту, ані щодо безпеки, а проте владним елітам вона слугує доволі добре. І тому правильніше називати її не «слабкою», а дисфункціональною. Саме такий тип держави створив Леонід Кучма і відновив згодом Віктор Янукович. Попри загалом очевидну дисфункціональність, така держава є на свій лад досить сильною, оскільки дає змогу владним елітам впроваджувати в життя потрібні їм рішення, контролювати й накопичувати власність, спрямовувати в потрібний бік фінансові і матеріальні ресурси, розправлятися з політичними опонентами і

більш-менш успішно імітувати демократичний і правовий устрій за його фактичної відсутності.

Недавнє утворення Міністерства доходів і зборів на основі податкової й митної служб та, *nota bene*, податкової міліції лише підтверджує ключову роль саме цього інструменту у загальному механізмі шантажистської держави.

Уявлення західних аналітиків про Україну як «слабку» (чи навіть «занепалу») державу походить великою мірою з того, що в їхніх країнах політика ґрунтовно інституціалізована: всі важливі політичні процеси відбуваються там у рамках формальних інституцій. Аналізувати пострадянську політику з таким теоретичним засновком, однак, неможливо: в Україні, як і в більшості колишніх радянських республік, «чимало незаперечно важливих речей відбувається поза формальними інституціями й усупереч формальним правилам» [7, с. 23]. Власне, так само було й у колишньому СРСР, де тотальне панування Комуністичної партії над державою і суспільством здійснювалося великою мірою за межами формальних інституцій та писаних правил, а часом і всупереч їм.

На сьогодні є досить доказів того, що «Українська держава й, зокрема, інституція Президента аж ніяк не слабкі, просто ... чимало їхніх функцій реалізується через неформальні механізми контролю, які залишалися донедавна прихованими... Нові дані показують, що тотальна корупція у поєднанні з інтенсивним стеженням і збиранням державою доказів правопорушень дає змогу українському керівництву систематично застосовувати шантаж для забезпечення послуху. Корупція тут – не так знак слабкості держави, як істотний елемент неформального механізму президентської влади в Україні та інших пострадянських державах» [13, с. 67].

У новішій статті на цю саму тему Дарден наводить статистичні дані із різних країн на підтвердження тези, що Україна під багатьма оглядами – за здатністю збирати податки, забезпечувати публічний лад і підставові послуги, контролювати криміналітет – є хоч і не настільки ефективною, як західні демократії, та все ж значно ефективнішою від «слабких» чи «занепалих» держав. Усупереч поширеній думці, хабарництво й розкрадання коштів не кочне є свідченням розпаду державної адміністративної ієрархії. Навпаки, за певних обставин вони її лише зміцнюють.

«Традиційні аргументи слушно стверджують, що повсюдна корупція і шахрайство несумісні з правовою державою і, властиво, руйнівні для неї. Але це не вся правда. Якщо ми поглянемо з історично ширшої перспективи на державу як форму організованого домінування, не конче заснованого на праві, ми зрозуміємо, що хабарництво та інші корупційні практики можуть бути основою досить міцної держави – але іншого типу. Якщо протиправні дії систематично відстежуються і фіксуються, а тоді пробачаються державним керівництвом в обмін за лояльність, вони можуть бути суттєвим чинником зміцнення такої держави – спонукаючи, з одного боку, до послуху, а з іншого – даючи підстави у разі непослуху до кримінальних переслідувань... Попри те, що такі – неформальні – державні інституції обмежують розвиток ліберальної політики і вільного ринку, вони все ж дають державному керівництву достатні важелі для здійснення примусу, збирання податків та виконання інших функцій, – на відміну від слабких, фрагментованих держав чи синдикатів, із якими їх деколи плутають» [18, с. 54].

У давнішій, 2001 року, статті Дарден прогнозував, що шантажистський авторитаризм має бути досить стабільним, оскільки саме ті люди, які могли б цю систему змінити, мають від неї найбільший зиск, а отже, найменше у будь-яких змінах зацікавлені. Тому «без зовнішнього тиску, спрямованого на поділ, а не концентрацію державної влади, важко буде спекатися цієї системи в осяжному майбутньому» [13, с. 69].

Після «помаранчевої революції», щоправда, дослідник мусив визнати, що «підкуп і шантаж можуть слугувати заміном правдивої лояльності, забезпечуючи функціонування адміністративної ієрархії, проте з погляду стабільності режиму вони є заміном украй недосконалим. Ахіллесова п'ята таких заснованих на корупції держав ... – цілковитий брак публічної підтримки та легітимності» [18, с. 53].

І справді, оскільки електоральний авторитаризм утверджує свою легітимність через позірно вільні вибори та інші формально демократичні процедури, він істотно відрізняється від традиційного авторитаризму, який утримує владу насамперед за допомогою ідеології та/або насильства. Авторитарність такої системи має виразні межі. Влада Президента в електоральному авторитаризмі

значна, але не абсолютна. Вибори хоч і маніпулюються на різні лади, проте не фальшуються цілковито. Влада може підтасувати результати для свого кандидата, якщо він іде голова в голову з кандидатом від опозиції, проте не може нічого вдіяти, якщо її власний кандидат надто непопулярний, а опоненти – сильні й об'єднані.

Власне, це й трапилося 2004 року, коли Президент Кучма обрав своїм наступником малопопулярного в більшій частині країни Віктора Януковича, натомість опозиція об'єдналася довкола значно популярнішого на той час Віктора Ющенка. Крім того, передачу авторитарної влади ускладнила несподівано висока активність громадянського суспільства, а також внутрішні тертя і розшарування у владному таборі, що завершилися переходом значної частини політичних і бізнесових еліт на бік опозиції. Всі ці чинники у поєднанні з міжнародним тиском зробили електоральну поразку авторитарного режиму загалом неминучою.

«Помаранчева революція» ознаменувала відхід України від авторитаризму, проте аж ніяк не перехід до ліберальної демократії. З одного боку, поправки до Конституції суттєво обмежили повноваження Президента і розширили повноваження парламенту та Кабінету Міністрів. Виборчий закон і регламент парламенту було змінено таким чином, щоб стимулювати розвиток політичних партій та формування коаліцій. Це був крок у слушному напрямі, проте, з іншого боку, всі зміни робилися в революційному поспіху, шляхом складних переговорів і компромісів, що й відбилося на якості схвалених документів. Замість чіткого розподілу влад, виникло їхнє взаємонакладання із відсутністю механізмів заповнення правових лакун, розв'язання суперечностей, усунення непослідовностей. Що гірше – не було проведено жодної правової реформи, верховенство права так і залишилося паперовою фікцією.

Україна знову поринула в інституційний хаос, схожий на хаос перших років незалежності. Тільки тепер некерованість інституцій зумовлювалася не розпуском «керівної» Комуністичної партії, а фактичним демонтажем «шантажистської держави» як її специфічного інституційного замітника. Після конституційних змін шантажистська держава в Україні просто не могла ефективно функціонувати, оскільки необхідною умовою її існування є максимальна концентрація влади, а не поділ. Замінити шантажистську державу

конституційно-правовою і відновити таким чином її керованість на основі єдиного й однакового для всіх права помаранчеві лідери не схотіли чи не змогли. Більшість виборців, розчарованих карикатурною, дисфункціональною демократією, закономірно проголосувала за їхніх опонентів.

Нова влада, однак, не стала вдосконалювати загалом прогресивних конституційних змін, запроваджених революцією. Замість зміцнення конституційного ладу, розбудови правової держави і вдосконалення системи стримувань і противаг, Віктор Янукович і його партія відновили систему, створену Леонідом Кучмою, тобто повернули фактично Україну в 2004 рік.

Висновки

Електоральний авторитаризм, який поступово утвердився в Україні у другій половині 1990-х років за президентства Леоніда Кучми, був великою мірою наслідком дисбалансу влади, успадкованої від СРСР. Сильна виконавча влада і вкрай слабка судова і законодавча витворили систему, в якій сильніший гравець накопичує дедалі більше повноважень практично без жодного контролю й обмежень із боку інших учасників політичного процесу. Низька громадянська і політична культура, суспільні поділи, брак традицій ліберальної демократії й правової держави полегшили узурпацію влади виконавчою гілкою, насамперед інституцією президента, і, відповідно, ослаблення судової влади й законодавчої та маргіналізацію громадянського суспільства. Невдалий інституційний дизайн, запроваджений у пострадянській Україні, істотно посприяв цим процесам.

Як наслідок, сформувалося порочне коло, в якому початкові формальні переваги виконавчої гілки влади над іншими були конвертовані у неформальну владу, ресурси та вплив, а ті, зі свого боку, конвертовані у ще більші формальні переваги. Ця самопідсилювальна тенденція призвела, врешті решт, до виникнення досконалої (на свій лад) системи квазідемократичного врядування, званої «шантажистською державою». Селективне застосування права лежить в основі цієї системи, даючи змогу президентові та його спільникам розправлятися з опонентами позірно неполітичними засобами. Ця система, попри загалом очевидну силу та ефективність, має, однак, свої

межі, наочно продемонстровані невдалою передачею авторитарної влади «спадкоємцеві» у 2004 році.

Прикметно, однак, що «падіння режиму відбулося не через інституційні обмеження, а, в остаточному підсумку, через зіткнення з сильнішою потугою» [7, с. 208]. Нездатність помаранчевих лідерів здійснити необхідні інституційні реформи призвела не лише до поразки цих лідерів і очолюваних ними політичних сил, а й до відновлення попередньої авторитарної системи у ще більш консолідованому вигляді.

Концентрація влади й ресурсів у руках президента та його найближчого оточення сприяє зміцненню керованої ними «шантажистської держави», проте не усуває її іманентної дисфункціональності. І специфічна «сила» такої держави, і її більш ніж очевидна в сучасному світі дисфункціональність походять із того самого джерела – державно інституціалізованого шантажу, заснованого на державно санкціонованій корупції. Систематичне руйнування конституційного і, взагалі, правового поля неодмінно делегітимізує таку державу в очах населення та міжнародної спільноти. Наслідком цих процесів може бути або падіння непопулярного режиму і повернення до нерозв'язаної проблеми інституційних реформ, або ж його остаточна, суто авторитарна консолідація за моделлю більшості пострадянських «султанатів».

---

1. Friedrich C. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* / C. Friedrich, Z. Brzezinski. – New York, 1961.

2. Bunce V. *Subversive Institutions: the design and the destruction of socialism and the state* / V. Bunce. – Cambridge, 1999.

3. Bessinger M. *Untitled* / M. Bessinger // *East European Constitutional Review*. – 2000. – Nos. 1-2.

4. Kuzio T. *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?* / T. Kuzio // *Politics*. – 2001. – No. 3.

5. Kuzio T. (guest editor). *Ukraine: A Decade of Independence* / T. Kuzio // *Journal of Ukrainian Studies*, a special issue. – 2001. – Nos.1-2.

6. Herasymiw B. *Post-Communist Ukraine* / B. Herasymiw. – Edmonton & Toronto, 2002.

7. D'Anieri P. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design* / P. D'Anieri. – Armonk NY & London, 2007.

8. Kuzio T. *Ukraine under Kuchma. Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine* / T. Kuzio. – New York, 1997.

9. Dyczok M. Ukraine. Movement without Change, Change without Movement / M. Dyczok. – Amsterdam, 2000.
10. Wilson A. Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World / A. Wilson. – New Haven & London, 2005.
11. Way L. Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave. The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine / L. Way // World Politics. – 2005. – No. 1.
12. Way L. Pluralism by Default in Moldova / L. Way // Journal of Democracy. – 2002. – No. 4.
13. Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma / K. Darden // East European Constitutional Review. – 2001. – Nos. 2-3.
14. The End of an Era? // Kyiv Post. – 2001. – 25 October.
15. D'Anieri P. The Impact of Domestic Divisions on Ukrainian Foreign Policy: Ukraine as a «Weak State» / P. D'Anieri // Kuzio T., Kravchuk S., D'Anieri P. State and Institution Building in Ukraine. – New York, 2000.
16. Kuzio T. Introduction: The «Quadruple Transition» / T. Kuzio // D'Anieri, Kravchuk & Kuzio (eds.), Politics and Society in Ukraine. – Boulder CO, 1999.
17. Kutuev P. Development of Underdevelopment: State and Modernization Project in the Post-Leninist Ukraine / P. Kutuev // David Shikiar (ed.). Thinking Fundamentals. – Vienna, 2000.
18. Darden D. The Integrity of Corrupt States: Graft as an Informal State Institution / D. Darden // Politics & Society. – 2008. – No. 1.

Олексій Шевченко

«СМЕРТЬ ПОЛІТИКИ» ТА ЇЇ ПРОЯВИ В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ СУЧАСНИХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

У статті проаналізовано основні характеристики пострадянських режимів у перспективі розгляду відношення соціальних інститутів до соціальної Реальності та продемонстровано фундаментальні відмінності між «симулякризацією» соціальних інститутів у сучасних західних суспільствах та «віртуалізацією» соціального простору сучасних «гібридних режимів», які поєднують риси постмодерну та модернових суспільств минулого сторіччя.

Ключові слова: *симулякри, віртуалізація, гібридні режими, мовна реальність.*

Alexey Shevchenko «The Death of the Politic» and its symptoms in institutional aspect of thr modern post-soviet countries». In the article the author has analized the basic characteristics of the post-soviet regimes in the perspective of the relationship of the social institutions and social Reality and demonstrated the fundamental differencies between the «simulacriztion» of the social institutions in modern Western societies and the «virtualization» of the social space of modern «gybrid regimes», which unify the elements of the post-modern societies of the XX centuries.

Key words: *simulacra, virtualization, gybrid regimes, lingvistic reality.*

Коли ми розглядаємо трансформацію та роль політичних інститутів у пострадянських державах взагалі та Україні зокрема, то маємо розуміти, що ці інститути неможливо адекватно описати поза цілісною політичною та соціальною системою. У цьому контексті ми повністю згодні з думкою М. Розова, який закликав до подолання як «економцентризму», так і «інституційного фетишизму», говорячи, наприклад, що у всіх без винятку пострадянських державах демократичні інститути є, а «реальної демократії немає» [1, с. 65]. Як ми вже писали в роботі «Сучасний неоавторитаризм в контексті взаємодії влади та капіталу», безпосереднім приводом до акцентуації згаданого розриву між «інституціональним» та «реальним» стала низка робіт Стівена Левицького та Лукана Вея, присвячених трансмутації радянських режимів в утворення, для аналізу яких політологія ще не виробила адекватного поняттєвого апарату. Як ми вже зазначали, жвавий відгук на ці роботи серед вчених СНД (передусім, російських) говорив за те, що автори значною мірою відійшли від ліберальних штамтів «транзитологічного дискурсу» та спромоглися знайти такий апарат. Нагадаю, що в них сформульована ідея так званих «гібридних режимів», де авторитаризм дивним чином поєднується з політичною конкуренцією, що дало авторам підставу використати термін «конкурентний авторитаризм» [2].

Повторюю, що для вчених-політологів та пересічних громадян пострадянських республік у цих поняттях не було практично нічого нового, оскільки вони на своєму власному досвіді знали те,

що американські вчені вивели на теоретичному рівні – тобто те, що за умов цих режимів елементи ринкових відносин не забезпечують автоматично демократичного політичного устрою, а демократичні інститути та демократичні процедури (передусім, процедури виборів) знов-таки не відтворюють демократії. В нашій статті ми зазначали, що в пострадянській політичній науці деякі вчені характеризують ці режими як «кланово-олігархічні» або «неопатримональні» (наприклад, в українській політичній думці цей термін вживався в роботах О. Фісуна [3] та був запозичений з відомої типології людських суспільств, розробленої Ш. Ейзенштадтом [4]).

У цій статті ми намагаємося розглянути проблему з дещо іншого погляду – в ракурсі більш фундаментальної філософської проблеми самої соціальної реальності. І саме до цієї реальності має безпосереднє відношення концепт «смерть політики», який набув значного розвитку у кінці ХХ – початку ХХІ століття. Особливо цей термін поширений у французькій соціально-політичній філософії та є широко відомим завдяки тиражованим концептам «симуляції» та «симулякрів» Жана Бодрійяра, які стали часто вживаними не тільки в академічному, але й в журналістському дискурсі та набули характеристик майже «жаргону».

У цій статті ми не будемо заглиблюватися у смисл терміна «симулякр», який був відомий ще з часів Античності (наприклад, у Платона) та який набув різних інтерпретацій (зокрема, у Ж. Дельоза його розуміння є дещо іншим, ніж у Ж. Бодрійяра). Нагадаймо лише найбільш відомі пункти концепції видатного французького мислителя. Незважаючи на удавану легкість інтерпретації, теоретичні побудови Бодрійяра є досить рафінованими та складними. Понад те, в них подекуди чітка концептуальність поступається місцем емоційним та напівхудожнім метафорам суб'єктивного світобачення філософа. І саме тому часто буває досить важко зрозуміти, що є «концептом», а що – «метафорою». (Трохи відступаючи від теми, вважаємо, що розгляд такого роду соціально-політичних теоретичних побудов з погляду концепції «пізнавальної метафори» Лакоффа-Джонсона є плідним та евристичним).

Якщо дуже стисло відтворити сутність безкінечних спроб філософа розтлумачити сутність «симуляції», «симулякрів» та «гіперреальності» (цього напівконцепту-напівметафори), то в нашій

інтерпретації можна сказати наступне: «Реальність є *референтом* знаків, тобто те, що існує незалежно від «знаку», в той час як «гіперреальність» є самореферентою, тобто існує тільки в сфері знакового обміну». Приставка «гіпер» означає певний «надлишок» зусиль постійного доведення існування цієї самореферентої реальності, продукти якого і можуть бути ототожені зі славнозвісними «симулякрами». Очевидним є смаковий і дещо приблизний характер цієї моделі, однак вона надає автору можливість влучно інтерпретувати певні соціальні процеси, пов'язані зі словом «кінець» (тобто «кінець реальності») – кінець виробництва, кінець праці, кінець соціального тощо.

Я повторюю, що пропоную досить спрощену інтерпретацію, але її, на мій погляд, достатньо, щоб проілюструвати те, що винесено в заголовок статті – «смерть політики». Про політичні аспекти «симуляції» та «гіперреальності» французький мислитель писав багато і майже всі його характеристики особливостей сучасного західного суспільства з деякою корекцією можуть бути віднесені і до пострадянських суспільств, зокрема, до України. Наприклад, він відзначав симуляційний характер соціологічних опитувань, в яких відповідь відображає структуру питання, тобто ці відповіді є, за своєю суттю, «тавтологічними».

Концепти «гіперреальності» та «симулякрів» є також вкрай зручними для пояснення функціонування політичних інститутів, і саме їх наявність та домінування дозволяє говорити про «смерть політики» серед перелічених вище пунктів бодрійярівського мартирологу. Наприклад, Бодрійяр розглядав класичні «демократичні системи» теж як форму «симулякризації», тобто у вигляді «двопартійного чергування влади» за наявності монополії одного «політичного класу». При цьому мислитель зазначає, що тоталітарний режим є нестійким, тому що позбавлений зворотного зв'язку з суспільною думкою, в той час як «чергування партій – це найдовіреніша форма представництва», оскільки внаслідок формальних причин «контроль соціальної бази видається найбільшим тоді, коли ми наближаємося до повної рівності між двома партіями-суперниками». В кінці цього міркування Бодрійяр зазначає: «Все логічно: демократія здійснюється в сфері еквівалентності в політиці, та своє завершення цей процес знаходить у коливанні двох

чаш терезів, при якому їх еквівалентність знову і знову реактивується, а вкрай мале відхилення дозволяє вловити суспільний консенсус і тим самим замкнути цикл репрезентації. Операціональний спектакль, в якому від Суспільного Розуму залишається лише туманний відблиск» [5, с.134].

Ми не будемо більше концентрувати нашу увагу виключно на ідеях Ж. Бодрійяра, оскільки він практично не приділяв уваги особливостям пострадянських режимів. Саме тому є доцільним звернутися до плідних рецепцій його ідей на новій соціально-політичній основі та з урахуванням такого явища як домінування Інтернету, що в сукупності ставить нові акценти на філософському осмисленні проблеми Реальності. Домінування «інтернетівської реальності» та проектування її в політичну сферу дозволяє дослідникам з цих країн корегувати термін «симулякр» та паралельно вживати поняття «віртуалізації» в контексті більш широкої пост-модерністської культури.

Як ми вже зазначали, великий поштовх до осмислення проблеми віртуалізації дали дослідники з країн СНД, передусім Росії, де традиції «відсутності Реальності» (вислів М. Мамардашвілі) мали значно більшу історичну «розмірність», ніж перетворення Реальності на симулякри в самій Європі. Цю особливість відзначали ще такі мислителі, як П. Чаадаєв, а за радянських часів найбільш повно її осмислив тільки що згаданий М. Мамардашвілі. Хоча останній і не вживав сам термін «віртуалізація» та ще не враховував поширеності інтернет-культури, але він фіксував процес «онтологізації слова» у суспільній свідомості, тобто той феномен, коли «мовна реальність» фактично витискує саму Реальність та заміщає її. Про це він неодноразово говорив, констатуючи феномен «мовного прискорення» як *базову форму віртуалізації* суспільно-політичних феноменів на російському просторі (який включав в себе дореволюційний, радянський та пострадянський етапи, які з'єднувала сама згадана мовна «сюрреальність»).

Зокрема, в статті «Думка в культурі» мислитель писав: «І я думаю, в історії Росії також багато чого не здійснилося свого часу та виявилось мертвим. У підсумку – перед нами, на очах, розвивалася Європа та дала свої, в тому числі негативні, плоди. А ми кинулися в деякий післяєвропейський стан, не переживши не

тільки сучасноєвропейських, але й передєвропейських станів, упустивши свій час. І фактично швидкість побудови нашого майбутнього суспільства виявилася кошмарною та такою, яка диктується скоріш мовною пережитістю того, що ми не пережили і не випробували насправді. Тому що мова у нас європейська. Чернишевський та інші говорили європейською мовою, але для них капіталізм, бюргерство, громадянське суспільство – все це етапи, що пройшли, які можна не проходити. А в дійсності швидкість соціалістичних перетворень визначалася швидкістю гонитви за упущеним. Жахлива швидкість, але зворотного значення» [6, С. 153] (Підкреслено нами – О.Ш.).

Які нові акценти в розуміння сутності «віртуалізації» привнесли сучасні дослідники пострадянського простору? Очевидно, що ці акценти випливають з появи двох фундаментальних речей: а) відвертої імітації європейських (західних) форм соціального буття та соціальної комунікації (ринкових відносин, демократичних політичних інституцій та комунікації між владою та громадянським суспільством); б) поширеності інтернет-культури, яка виступає катализатором тотальної віртуалізації пострадянського суспільства.

Про цей процес сучасний російський філософ В. Штепа в книзі «Рітопія» писав: «Всебічна віртуалізація, що стрімко розгорталася в перші роки нового сторіччя, кардинально розмила критерії «реального». Світогляд нині створюється та легко трансформується засобами масової інформації, смисли життя беруться в музиці та кіно, в спілкуванні замість імен використовуються мережеві «ніки». Це, однак, не означає, що мережеве суспільство повністю відмінняє традиційні «цінності», – для тих, хто творить свої віртуальні світи, ці цінності інколи виявляються куди більш реальними, ніж «реальність» оточуючого світу. Така ось інверсія» [7, с. 123]. Таким чином, ми бачимо, що автор розглядає феномен «віртуалізації» виключно крізь призму «світу уявного», тобто світу масової інформації. Однак В. Штепа не зупиняється на цій тезі та доходить висновку про те, що «саме суспільство стає уявним», причому в цій тезі він фактично солідаризується з концепцією «симуляції» та «симулякрів» Ж. Бодрійяра.

У цьому напрямі цікаві думки висловлює автор стосовно віртуалізації держави, акценти в яких дещо відрізняються від акцентів

французького філософа. Так, В. Штепа наголошує, що зазначена віртуальність полягає в тому, що їх головним політичним знаряддям виступає не економічна чи політична могутність, а **позитивний образ** цієї держави (образ демократичності, стабільності, привабливості тощо). Аналізуючи онтологічний статус концепту «образу», зазначимо, що він не є тотожним концепту «симулякру» та «гіперреальності». В цих онтологічних координатах «образ» не претендує на те, щоб виглядати як «реальність» чи бути її точною «гіперреальною» копією. «Образ» відверто належить до світу **Уявного**, він не приховує цього та його споживачі про це знають. Саме це домінування «образу» і дає підстави для використання терміна «віртуалізація суспільства».

В інтерпретації цього терміна В. Штепа приєднується не стільки до Ж. Бодрійяра, скільки до російського філософа та соціолога Дмитрія Іванова, на висловлювання якого («ми живемо в епоху суспільства образів та образів суспільства») він посилається. (Трохи відволікаючись від нашої теми, зазначимо, що основні ідеї Штепи стосовно «віртуалізації», що дорівнює «симуляції», виростили на ґрунті його **анології Утонії**, та його парадоксальна теза полягає в тому, що утопічні проекти виступають чи не єдиним інструментом **виходу** з «гіперреальності» та «світу тотальних симуляцій»). Повертаючись до точки зору Д. Іванова, треба зазначити, що вона дещо відрізняється від світобачення В. Штепи, оскільки його теорія «віртуалізації» лежить не стільки в площині розгляду феномену «утопічного», скільки в спробі розгляду соціально-політичних феноменів крізь призму «комп'ютеризації» або «комп'ютерної симуляції» (яка суттєво відрізняється від «симуляції» Ж. Бодрійяра).

Як ми вже зазначали, концепт «віртуалізації» відверто апелює до «світу Уявного», в межах якого образ не приховує своєї віртуальної сутності (або своєї «нереальності»). Не дивно, що Д. Іванов називає цей різновид симуляції «кіберпротезом суспільства», оскільки, з його погляду, соціальна реальність заміщається зазначеними «комп'ютерними симуляціями». При цьому показовим є те, що панування таких симуляцій автор пов'язує з постмодерним суспільством, і в цьому його позиція знову дещо відрізняється від позиції В. Штепи, для якого постмодерн – це не стільки руй-

нування Традицій, скільки поява контртрадицій, які відтворюють деякі риси традиційних (тобто домодерних суспільств).

Очевидно, що в світлі ідеї «віртуалізації» сутність постмодерну у Д. Іванова повністю позбавлена рис «традиційності» та полягає саме у факті тотальної та майже насильницької комп'ютеризації суспільства і свідомості. В цілому концепція «віртуалізації» санкт-петербурзького філософа цікава для нас саме в аспекті основної теми нашої статті – проблеми сутності «соціальних інститутів». Цей розгляд здійснюється в напрямі основної концептуальної діади автора – «уречевлення суспільства» (російською «овеществление»), яке є уособленням «модерну» та «разречевлення суспільства» (російською «развеществление») як характерна риса «постмодерну».

Що мається на увазі в ситуації використання цих – досить незвичних – термінів? На мій погляд, по відношенню до соціальних інститутів концепт «уречевлення» є фактично тотожним «реальності» як чогось матеріального та відносно «незалежного від нашої свідомості». В цьому контексті «об'єктивний» характер соціальних інститутів, з погляду дослідника, виявляє себе в наступному: «Безграничне уречевлення суспільства саме в епоху модерн відбувається тому, що до формування соціальних інститутів – комплексів універсальних та абстрактних норм, які регулюють взаємодію людей та перетворюють цю взаємодію в систему соціальних ролей, приводить орієнтацію діяльності на цінності свободи та прогресу» [8, с. 54].

Отже, «матеріальний» характер модерного суспільства виявляється, передусім, у наявності певних норм-цінностей, навколо яких організується взаємодія людей у сфері соціальної діяльності. (В цьому контексті треба зазначити, що концепт «матеріальності» є не просто надуманим порівнянням, але повною мірою виявляє себе як базова «концептуальна метафора» епохи «модерну». Згадаймо відоме визначення класика соціології Є. Дюркгейма: «соціальні відносини є речами», які неможливо зрозуміти без розуміння базових основ епохи модерн).

На відміну від модернових суспільств, у суспільствах постмодерної епохи такі цінності поступово зникають або симулюються, і саме тому відбувається процес «розречевлення» інститутів, про що сам Д. Іванов пише: «Постмодерн як культурно-історична епоха-ситуація (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.)

характеризується реалізованістю/вичерпаністю цінностей Свободи та Прогресу та наявністю системи соціальних інститутів, що склалися як форми реалізації цих цінностей. Наслідком неактуальності модерністських цінностей стає занепад мобілізуючої та організуючої сили суспільства як системи інститутів» [8, с. 58]

Таким чином, виходить, що постмодерністська «віртуалізація» є синонімом «розречевлення» та відсутності базових цінностей. Стосовно самих політичних практик (які є достатньо відомими для соціально-політичного досвіду населення пострадянських країн) зазначена тенденція виявляється, за Івановим, таким чином: «Диференціація деполітизованих професійних управлінців та носіїв іміджу – публічних політиків суть очевидний симптом віртуалізації головних інститутів народовладдя – виборів та власне держави. Інший симптом віртуалізації інститутів масової демократії – заміщення апеляцій до суспільної думки маніпуляціями з рейтингами» [8, с. 59].

Серед прикладів, які наводить російський дослідник є, повторюємо, багато вказівок на відомі соціально-політичні реалії, однак залишається питання концептуального характеру, яке залишається без відповіді. Аналіз таких дослідників, як Іванов та Штепа, стосується сучасних суспільств як таких, які характеризуються як «постмодерні» та які включають в себе як суспільства західного типу, так і суспільства пострадянські, тобто суспільства «конкурентного авторитаризму». Інакше кажучи, ці суспільства занесені авторами в один спільний тип, і наше питання полягає в наступному: «В чому специфіка країн останнього типу та чи достатньо характеристики «віртуальності» для того, щоб вловити цю специфіку»? Бо якщо навіть погодитися з тезою про те, що обидва типи суспільств можуть бути підведені під поняття «віртуалізації», можуть бути описані формулою «політики образів та образу політики», то навіть на рівні безпосереднього відчуття ті, хто живе в пострадянських країнах, розуміють різницю між «смертю політики» на Заході та «смертю політики» в інших країнах. І проблема полягає в знаходженні різниці на рівні *концептів*, яку ми відчуваємо на рівні безпосереднього досвіду. Масштаби нашої статті не дозволяють нам докладно відповісти на поставлене запитання, і тому ми можемо дати лише стислий абрис нашого розуміння зазначеної різниці на рівні «інститути/цінності».

Наведемо наші роздуми стосовно зазначеної проблеми у вигляді таких тез:

1) Цінності та інститути напівавторитарних та авторитарних країн колишнього СРСР є дійсно «симулякрами» та «симуляцією», але їх імітаційний характер суттєво відрізняється від того смислу, який вкладав в згадані концепти-метафори Ж. Бодрійяр. На наш погляд, симулякри цього типу можна визначити як «симулякри симулякрів», тобто вони імітують те, що в розвинених західних демократіях *уже* є імітаціями.

2) Ці симулякри є ближчими до «мовної реальності» в значенні М. Мамардавшілі, яка взагалі позбавлена референційного виміру. На відміну від «віртуалізації» західного типу, в цих соціально-політичних утвореннях (режимах) «мова» та «реальність» перебувають у відносинах *інверсії*, в той час як, наприклад, у Європі ці відносини мають характер зовнішньої *подоби* або спадкоємства з великою демократичною традицією (яка, за сучасних умов, більш-менш вдало імітується). У країнах «конкурентного авторитаризму» ця інверсія виявляється в тому, що під камуфляжем демократичних інститутів та демократичних процедур встановлюється та легітимізується режим, діаметрально протилежний західним інститутам та західним цінностям (зокрема, цінностям Свободи та Прогресу). (Так, наприклад, вибори в таких країнах, зокрема, в Україні, не просто виступають вибором певного «образу реальності», а слугують засобом формування соціально-політичної реальності, де «вибори» повністю контролюються владою та уособлюють те, що Ж. Лакан називав «вибором без вибору». В контексті сказаного можна зазначити, що таке поняття, як *«адмінресурс»*, абсолютно не вписується в європейське віртуальне політичне поле, де діють певні правила гри).

3) Основою пострадянських симулякрів виступає не тільки інверсія між «мовою» та «реальністю», але більш глибинна інверсія між «постмодерном» (або постмодерністською віртуалізацією) та «модерном» (або побудовою авторитарного режиму, який є плоть від плоті модернового проекту). Таким чином, основною суперечністю цього режиму виступає той факт, що в його рамках імітують чужу «традицію», використовують фактор «тотальної віртуалізації» суспільного життя для того, щоб формувати аж ніяк не віртуальну «вертикаль влади» та владно-силових відносин.

У контексті сказаного можна витлумачити термін «гібридні режими» саме як поєднання рис «модерну» та «постмодерну».

Вважаємо, що наведені тези є лише пропедевтикою до теорії «пострадянського авторитаризму», його сценаріїв «деполітизації» або «смерті політики», різновидів соціально-політичної віртуалізації та симуляції. Подальші розробки з цієї теми будуть представлені в наступних статтях.

---

1. Розов М. Двадцать лет спустя: назревшие сдвиги в понимании макросоциальной динамики постсоветских обществ/ М. Розов //Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2009. – Вып. 6. – С.53–67.

2. Levitsky St., Way L. Competitive Authoritarianism: The Origins and Evolution of Hybrid Regimes in the Post-Cold Era/ St. Levitsky, L. Way. – New York., Cambridge university Press, 2009. – 458 p.

3. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации/ А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 456 с.

4. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций/ Ш. Эйзенштадт.– М., Прогресс, 1999. – 416 с.

5. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть/ Ж. Бодрийяр. – М.: Прогресс, 1989. – 285 с.

6. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию /М.К. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. –286 с.

7. Штепа В. Ритопия / В. Штепа. – М., 2001;

8. Иванов Д. Виртуализация общества/ Д. Иванов – Спб., Петербургское востоковедение, 2000. – 96 с.

Ігор Рафальський

СУБ'ЄКТИ ПРАВА НА САМОВИЗНАЧЕННЯ

Розглядаються питання суб'єктів національного самовизначення в контексті міжнародно-правової практики, а також в українському контексті.

Ключові слова: національне самовизначення, громадянські та культурні права.

I. Rafalski. Subjects of the Right to Self-Determination. The focal point of this article is investigation of subjects of national self-determination in the context of international and juridical practice and in Ukrainian context as well.

Key words: *national self-determination, civil and cultural rights.*

Право народів на самовизначення вже впродовж майже двох сторіч є одним з фундаментальних принципів не тільки міжнародного права, а й політичної практики Новітнього часу. Після прийняття Статуту ООН цей принцип з виключно політичного перетворився на принцип позитивного міжнародного права [1]. Він набув подальшого розвитку в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), пактах 1966 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., документах Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), у Віденській Декларації 1986 р., у документах Копенгагенської наради, Конференції з людського виміру ОБСЄ 1990 р., резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Загальна реалізація права народів на самовизначення» (1994 р.) та в інших міжнародно-правових актах.

Базовий зміст поняття права народів на самовизначення найбільш повно визначені у Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 р. «Внаслідок принципу рівноправ'я і самовизначення народів, закріплених у Статуті ООН, усі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус, а також здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток, а кожна держава має поважати це право відповідно до Статуту ООН» [2]. Засобами ж здійснення права на самовизначення можуть бути: «створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу» [3].

Таким чином, реалізація права на самовизначення може відбуватися в формі автономії в межах існуючих кордонів держави, в формі створення власної суверенної держави або в формі виходу певного народу зі складу держави (сецесія або іредентизм). Можливий також варіант федерації.

У той же час, сама ідея національного самовизначення сьогодні є надзвичайно амбівалентною, серед фахівців немає одностайної думки – а про що, власне, йдеться? І дійсно, як під час розгляду теоретичного конструкту, так і практичного втілення права на самовизначення виникає багато питань:

1. Що означає «самовизначення народів» – принцип чи право?
2. Хто є суб'єктом права на самовизначення – нація, народ, етнонаціональна меншина, корінний народ чи держава в цілому?
3. Чи може «уявна спільнота» або «умовна множина» (населення певної території) розглядатися як суб'єкт права?
4. Як можна інституалізувати та формалізувати «волю народу»?

До цього списку додамо, що сьогодні людство має справу з різноманітними проявами феномену самовизначення держав, які вже склалися. Саме тому національне самовизначення є постійним процесом розвитку, процесом, коли одні держави змінюють курс самовизначення і вступають в конфронтацію з суспільством, встановлюють авторитарні, недемократичні форми правління, тоді як інші – знаходять шляхи досягнення консенсусу і демократичних форм організації життя суспільства.

У нашому дослідженні ми зупинимося тільки на одній достатньо контроверсійній позиції – хто, власне, є суб'єктом права на самовизначення, адже саме питання про суб'єктність цього права є одним з невизначених. Найпростіша відповідь, яка лежить на поверхні, – право на самовизначення – має «народ», відповідно до норм міжнародного права. Але якщо за константу взяти саме це визначення, питань не стає менше.

Оскільки сьогодні немає загальноприйнятого, універсального визначення таких базових понять, як «нація», «народ», «етнічна меншина», «корінний народ» тощо, не зовсім зрозумілим залишається питання про умови реалізації права на самовизначення. А.Міллер, наприклад, дуже слушно поставив питання про необхідність переосмислення самого поняття «національне самовизначення»: «Нам необхідно заново перекласти поняття «national self-determination» з англійської мови. По-англійськи national self-determination означає самовизначення та демократичний устрій держави та суспільства, оскільки в англійській мові nation означає, в першу чергу, державу, а

ніак не народ чи етнічну групу» [3]. (Додамо до цього, що саме поняття «nation» в перекладі українською може означати і народ, і нація, і держава.) Ця позиція віддзеркалює погляди певної групи науковців, які вважають, що право на самовизначення мають тільки держави. Проте, з нашого погляду, це не відповідає основним джерелам міжнародного права, де чітко зазначається, що джерелом такого права є народ. Проблема ж полягає в тому, що сам термін «народ» має надзвичайно багато тлумачень: він може розумітися як етнос, виступати як нація, використовується для визначення всього населення країни, незалежно від етнічної ознаки. Останнє визначення зафіксовано в Конституції України і, з нашого погляду, є найбільш прийнятним. Це визначення в цілому кореспондується зі Статутом ООН, де зазначається, що «термін «нації» використовується до всіх політичних утворень, до держав і недержав, у той час як термін «народ» належить до груп людей, які можуть складати або не складати держави і нації»[4]. Але це формулювання залишає відкритим питання – чи є народ етнічною або територіальною спільнотою?

Як уже зазначалося, саме поняття «народ» є різноплановим і має багато параметрів, серед яких не останнє місце належить наявності спільної території та історичній належності до самої спільноти, тобто можна говорити про певне поєднання етнічного і територіального факторів. У цьому контексті можна погодитися з думкою Д.Дамдінова, що «абсолютне ігнорування етнічного фактора в питаннях самовизначення є намагання відійти від розв'язання проблеми» [5, с.20], адже якщо підходити до категорії народ як до суто географічного утворення, поза межами дослідження залишається той факт, що попри всі умовності етнічних кордонів, вони є все ж таки більш об'єктивними, ніж кордони адміністративні. З іншого боку, не можна абсолютизувати етнічний фактор, оскільки якщо взяти за константу, що національне самовизначення є аналогом самовизначення етнічного і стане реалізовуватися на практиці, то нескладно передбачити низку етнополітичних суперечок і конфліктів.

Для розуміння природи поняття «народ» варто звернутися до спеціальної доповіді ЮНЕСКО, де визначені певні його критерії. В першу чергу, це група, що має багато або усі наступні характеристики: спільні історичні традиції, расову або етнічну спільність, культурну однорідність, мовну спільність, територіальні зв'язки,

спільне економічне життя; група не повинна обов'язково мати значну кількість, але має являти собою дещо більше, ніж просто об'єднання індивідів; група мусить мати самосвідомість народу, хоча, маючи вищезазначені характеристики, група може й не мати такої самосвідомості; група повинна мати інституції та інші засоби для проявлення своїх характеристики та устремління до спільності» [6]. Як бачимо, ці критерії дещо наближають дослідника до повнішого розуміння такого базового поняття, як народ. Але знову хочемо підкреслити певну неконкретність зазначених критеріїв, принаймні якщо спробувати екстраполювати ці критерії до українських реалій. Народ України не можна вважати, як, наприклад, польський народ, де народ і є нацією, культурно та мовно однорідним, народ, який має сталі територіальні зв'язки та самосвідомість народу, чи усталену етнічну спільність. Хочемо підкреслити ще одну обставину: у переважній більшості зарубіжних досліджень поняття «народ» практично збігається з поняттям «нація» і пов'язане з громадянським суспільством, у той час як в країнах Центрально-Східної Європи ми маємо справу з широкою етнічною гетерогенністю, тільки в Україні налічується понад 130 національних груп. До цього слід додати питання про народи, які складаються з декількох націй, народи, які складаються з багатьох етнічних груп чи містять у своєму складі спільноти, які мають статус (чи намагаються його отримати) корінного народу і які, маючи загальне історичне минуле з певним народом, бачать своє майбутнє інакше, ніж майбутнє того народу, з яким вони співмешкають у рамках однієї держави.

Певна дихотомія спостерігається і в тексті Конституції України, де поняття «народ» і «нація» стоять в одному смисловому ряду. В преамбулі до Конституції зазначається, що «...від імені Українського народу – громадян усіх національностей, виражаючи суверену волю народу...і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...»[7]. Якщо поняття «український народ» законодавець розтлумачив достатньо чітко, то вживане в преамбулі до Конституції поняття «українська нація» містить юридичну неоднозначність самого терміна, що для Основного закону є неприпустимим. Конституція не може мати подвійного трактування, а термін «українська нація» може

розумітися і як український етнос, і як титульна нація, і як політична нація (якої поки ще не існує), і як нація громадянська тощо.

Якщо за основу національного самовизначення взяти етнічну спільноту чи етнополітичну – націю, то, як і в випадку з поняттям «народ», матимемо безліч визначень поняття «нація» [8]. Якщо йдеться про міжнародно-правові відносини, то нація – це сукупність громадян однієї держави, а якщо розглядати націю як «уявну спільноту», то, згідно з Б.Андерсеном, «це уявна політична спільнота, та уявляється вона як щось обмежене, але в той же час суверенне» [9]. Згідно з примордіалістським підходом, нація – це соціобіологічна спільнота (етнонація). Російський же дослідник В.Тишков взагалі заперечує сам факт існування нації як такої [10]. Додамо до цього відоме твердження, що «нація – це політично, державно організований народ».

Якщо за суб'єкт самовизначення береться нація, якщо вимоги самовизначення викликані спільністю мови та культури, етнічного походження, то можливість системного вирішення питання значно зменшується, адже якщо за основу самовизначення береться етнічна спільнота, існує вірогідність нерівності і дискримінації. З погляду Р.Осборна, наприклад, «простіше за все сказати, що самовизначення народів є прийнятним, в той час як самовизначення націй неприйнятним» [11]. Але, на нашу думку, це твердження є небезпечним, оскільки відкриває великі можливості для дискримінації. Це питання не актуальне для моноетнічних країн, де народ і є нація (наприклад Польща, Словаччина, Японія), але ці моделі неприйнятні для вирішення конфліктних ситуацій, а тим більше – не можуть слугувати прикладом для багатонаціональних країн. Можна було б погодитися з Г.Старушенком, який вважає, що «про права націй можна говорити лише в тому разі, коли на території, що самовизначається, проживає тільки одна» [12, с.130]. Але подібна логіка зводить нанівець сам принцип самовизначення в його конкретно-історичних умовах, в історичних прикладах тих спільнот, які вже реалізували своє право на самовизначення. До цього можна додати проблему розділених націй, яка в міжнародно-правовому дискурсі є далеко неоднозначною.

Наступною спільнотою, яка, з погляду цілої низки фахівців, може претендувати на реалізацію права на самовизначення, є на-

ціональна меншина. Проте спроби знайти таке визначення «національній меншині», яке задовольнило б усі сторони, до цього часу не увінчалися успіхом. Одним з найбільш вживаних визначень «національної меншини» є: «група громадян однієї держави, яка становить чисельну меншість і знаходиться в невідоміючому стані в цій державі, яка наділена етнічними, релігійними чи мовними характеристиками, які є від'ємними від тих, які має більшість населення, члени цієї групи мають почуття солідарності одного з іншим, мотивовані, навіть імпліцитно, колективним бажанням зберігатися як група, і чією метою є досягнення рівності з більшістю фактично і юридично» [13].

У той же час, практично всі документи міжнародного права не містять чіткого, однозначного визначення поняття «меншина», в цих документах не фігурують навіть визначення, що наведені вище. Це вкрай утруднює їх використання в конкретних випадках правового регулювання. Понад те, наявність величезної кількості груп, стосовно яких використовується термін «меншина», а також безліч ситуацій, в яких ці групи знаходяться, розробка універсального визначення навряд чи можлива.

Самовизначення національних меншин не є таким уже несподіваним явищем. Оскільки право визначати себе як народ належить не державі (держава є вторинною, залежною від волі народу), а самій спільноті або співтовариству, то народом можуть виступати і національні або етнічні меншини чи сукупність етнічних груп. Ця точка зору не є загальноприйнятою. Відомий французький конституціоналіст Ф. Люшер, наприклад, вважає, що «принцип вільного визначення народів не може слугувати виправдальним аргументом, оскільки до тих пір, поки колектив залишається складовою частиною французького народу, він не може самовизначатися незалежно від думки всього французького народу». [14. с.171]. З іншого погляду, французька доктрина міжнародного права не є достатньо адаптивною, оскільки Франція є чи не єдина країна Європи, де на законодавчому рівні зафіксовано, що у країні не існує національних меншин.

На нашу думку, національні меншини все ж таки мають право на самовизначення, але має йтися про його форми. Розуміння права на самовизначення виключно як права на відокремлення і

створення суверенної держави було домінуючим у часи падіння світової системи колоніалізму. В сучасних умовах відомі різноманітні форми самовизначення, в тому числі територіальні і нетериторіальні автономії в складі існуючої держави, національно-персональна автономія тощо. Російська Федерація, наприклад, ще у 1996 р. прийняла систему національно-культурної автономії для національних меншин [15].

Слушною є думка О. Стогової, яка вважає, що, вибираючи форму самовизначення, треба враховувати багато чинників, серед яких «економічний та культурний потенціал етноспільноти; ментальність етноспільноти, рівень її національної самосвідомості; рівень внутрішніх і зовнішніх умов державотворення, які уможливають або, навпаки, блокують цей процес» [16. с.27]. Законодавство України передбачає декілька форм реалізації права на самовизначення національних меншин. Декларація прав національностей України констатує, що Українська держава «...забезпечує існування національно-адміністративних одиниць» [17]. У той же час, будь-якого механізму реалізації цього права до цього часу не існує, і тільки в Декларації про державний суверенітет згадується цей термін. Закон України «Про національні меншини в Україні оперує поняттям «національно-культурна автономія», а термін «національно-адміністративні одиниці» – відсутній [18].

Специфічну групу становлять корінні народи (деякі фахівці відносять їх не до меншин, а саме до народів). Права корінних народів зафіксовані у Конвенції МОТ №107 (1957 р.) і Конвенції МОТ №169 (1989 р.) [19]. І хоча чіткого визначення самого поняття «корінні (індигенні) народи досі немає, Конвенція №169 дає певний перелік характеристик, за якими визначається належність певної групи до корінних народів.

У міжнародно-правовій системі на основі визначень цієї Конвенції склалося наступне розуміння корінних народів, яких об'єднують такі характеристики: ці групи є нащадками тих людей і народів, які населяли будь-яку територію до приходу населення з іншою культурою, іншого етнічного та расового походження; на загальнодержавному рівні вони займають недомінуюче, в переважній більшості залежне, а почасти – дискримінаційне становище; вони володіють мовними, традиційними, часто расовими від'ємними

рисами від іншої частини населення певної країни чи регіону; вони свідомо вважають себе корінними, а така самосвідомість є частиною їхньої культури, релігії, буття, існування; вони прив'язані до рідної землі, природи і навколишнього середовища, що відображається у взаємозв'язку і взаємозалежності цих двох понять (корінний народ – земля) [19].

Згідно з Конвенцією №169 корінні народи мають достатньо широкий набір прав. У розділі «Загальна політика» зазначається, що уряди країн проводять з зацікавленими народами консультації через їх представницькі органи, коли розглядаються питання законодавчих чи адміністративних заходів, які їх безпосередньо стосуються; створюють процедури, завдяки яким вказані народи можуть вільно чи не меншою мірою, ніж інші верстви населення, брати участь у прийнятті рішень на всіх рівнях у виборних установах, в адміністративних та інших органах, які здійснюють політику і реалізують програми, що стосуються цих народів; створюють передмови для повного розвитку власних установ і ініціатив цих народів, і за необхідності, надають ресурси, необхідні для цих цілей [19].

Стаття 7 Конвенції обумовлює право корінних народів «вирішувати питання вибору власних пріоритетів для процесу розвитку, оскільки воно торкається їх життя, переконань, території, і здійснювати контроль за власним економічним, соціальним і культурним розвитком». Корінні народи беруть участь у підготовці та здійсненні національного та регіонального розвитку, які безпосередньо їх стосуються. Конвенція визнає право власності і володіння на землю, яку традиційно займають корінні народи (Розділ II. Земля), а також передбачає спеціальні засоби для охорони прав цих народів на природні ресурси, що належать до їх земель [19].

Таким чином, міжнародно-правові акти надають корінним народам значні права як в територіальному, так і в економічному і соціально-культурному сенсах. Цілком логічно постає питання про права корінних народів на самовизначення.

Для України це питання не нове. В Конституції України міститься положення про існування в Україні корінних народів, проте законодавець не розтлумачив це поняття. Серед майже 130 етнонаціональних груп в Україні тільки кримські татари висувають вимоги щодо визнання кримськотатарського народу корінним.

У документах всенародних зборів представників кримськотатарського населення (1996 р.) основними напрямками діяльності Меджлису кримськотатарського народу були визначені завдання домагатися для кримськотатарського народу статусу корінного, а також домагатися статусу Криму як національно-територіальної автономії у складі України на основі реалізації кримськотатарським народом свого невід'ємного права на самовизначення.

Таким чином, можна констатувати, що саме поняття «національне самовизначення» є складною, діалектично пов'язаною між собою системою визначень. Але питання полягає не тільки і не стільки в суто теоретичних конструкціях. Згідно з принципом самоідентифікації право визнавати себе народом належить не державі, а самій спільноті, і як народ, як уже зазначалося, може виступати як певна етнічна чи національна меншина, так і сукупність етнічних груп. У той же час, право на самовизначення значною мірою залежить від політичного та ідеологічного аспекту, не говорячи про міжнародно-правове визнання. Якщо йти в річичі суто теоретичних конструкцій, то «народи» Південної Осетії, Абхазії, Придністровської Молдавської Республіки вільно використали своє невід'ємне право на самовизначення, в той час як «народи» Грузії та Молдови в рамках здійснення свого народного суверенітету зазнали порушення своїх невід'ємних прав. І питання тут тільки в політичній доцільності.

---

1. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010

2. Декларація про принципи міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569

3. Миллер А. Нация в рамках политической жизни/ А. Миллер //Pro et Contra. – 2007. – №3. – С. 16.

4. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010

5. Дамдинов Б. К вопросу о праве народов на самоопределение: проблемы субъекта, содержание и формы реализации/ Б. Дамдинов // Сибирский юридический вестник. – 2005. – №2.

6. International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the Rights of Peoples, covered by UNESCO, Paris, 27-30 November 1989, SHS-89/CONF.602/7, para22-23 unesdoc.unesco.org/images/0008/000851/085152eo.pdf.

7. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

8. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра, 1996. – 994 с.

9. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма/ Б. Андерсон . – М: Канон-Пресс-Ц, 2001. – 320 с.

10. Тишков В. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии / В. Тишков. – М., 2003

11. Осборн Р. Национальное самоопределение и целостность государства/ Р. Осборн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/674/221/1217/013_Osborn.pdf

12. Старушенко Г. Самоопределение – без сепаратизма/ Г. Старушенко // Международная жизнь. – 2009. – №11.

13. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/31, para.1811

14. Люцер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности/ Ф. Люцер – М., 1993. – С.171.

15. Федеральный Закон РФ о национально-культурной автономии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minnac.ru/minnac/info/13882.html>

16. Стогова О. Проблеми реалізації права на самовизначення національних меншин / О. Стогова // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2 (5). – С. 26–30.

17. Декларація прав національностей України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>

18. Закон про національні меншини в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

19. Конвенція про корінні та народи, що ведуть племінний спосіб життя незалежних країн. № 169 МОТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml

Петро Мироненко

ВИЗНАЧАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

У цій статті здійснено аналіз перспектив та ризиків модернізації форми державного правління в контексті потенційної інтеграції України в європейський політичний простір.

Ключові слова: форма державного правління, диференціація функціональних прерогатив, державний інститут, архетип, органи місцевого самоврядування, громадянське суспільство, прогресивна модернізація.

P. Myronenko. Defining the problems and prospectsof development of ukraine's form of government. *This article deals with analysis of prospects and risks of state governing form modernization in the context of potential integration of Ukraine into European political space.*

Key words: state governing form, differentiation of functional prerogatives, state institute, archetype, self-governing authorities, civil society, progressive modernization.

Плюралізм ідеологічного наповнення політичного процесу становлення української державності, детермінований деструкцією ідейної матриці соціалізму радянської системи, створив суттєвий діапазон можливостей модернізації соціально-політичного устрою незалежної країни. Ключовим індикатором прогресу політичного конструювання, еволюції управлінських механізмів, стабільності економічного сектору та балансу кореляції соціальних інституцій виступає ефективність форми організації державної влади. Нівелювання конформістського принципу централізації владних ресурсів у межах партійної номенклатури інтенсифікувало імплементацію демократичних канонів у програму політичного моделювання української держави. Структурні трансформації цього типу зумовили стратифікацію владних прерогатив серед виконавчої, законодавчої та судової гілок політичної системи. Як результат, процедура модернізації українського соціально-політичного простору супроводжувалася зміною конфігурацій організації адміністративно-управлінського апарату задля продуктивності функціонування державного інституту.

Відносно короткі часові рамки становлення форми українського незалежного правління залишають простір для подальшого формування політичних цінностей та функціональних технологій здійснення державної влади. Проте, як і в будь-яких проявах політичної модернізації, конструкція демократичної моделі розподілу владних переваг володіє значними перспективами і, в той же час, ускладнюється варіативними проблемами.

Актуальність дослідження об'єктивних і суб'єктивних факторів еволюції форми державного правління України полягає в необхідності вироблення потенційних алгоритмів удосконалення організації державного апарату в контексті трансформації українського політичного середовища в напрямі демократизації, адаптації європейських ліберальних цінностей та позиціонування країни на політичній арені європейської спільноти.

Питання реформації форм державного правління та політичної модернізації займають ключову позицію в теоретичному полі сучасної політичної науки. Зокрема, серед представників західної наукової традиції варто виокремити С. Гантінгтона, К. Шмітера, Г. Алмонда, С. Вербу, Л. Пая, Е. Вятра, У. Ростоу, Г. О'Донела, Р. Інглегарта. На пострадянському просторі проблема модернізації політичної системи стала об'єктом дослідження О. Дугіна, А. Мельвіля, К. Коктиша, Г. Зеленько, М. Михальченка, О. Мелешкіна, В. Горбатенко та інших.

Головна мета роботи полягає у систематизації визначальних перспектив та проблем розвитку форми державного правління в Україні. Квінтесенцією нашого дослідження виступає аналіз політичних, соціальних і економічних детермінант модернізації державного апарату та компаративне зіставлення результатів і можливостей ефективних трансформацій із здобутками демократичних зрушень управлінських конфігурацій інших країн Східної Європи та демократичних моделей Західної Європи в контексті потенціальної інтеграції України в європейський соціально-політичний простір.

Один з підходів сучасної науки ідентифікує категорію «розвиток» в семантичному полі концепту «політична модернізація» та транзиту авторитарних політичних систем до демократичних конфігурацій. Наприклад, Р. Інглегарт виділяє активізацію політичної участі соціальних мас та зростання динаміки інтервенції суспіль-

ства в державотворчі процеси ключовим сегментом модернізації політичного середовища та прогресу політичної системи [1, с.307]. С. Ліпсет презентує матеріалістичну версію теоретичного обрамлення політичної модернізації, ототожнюючи економічний розвиток, інституційну легітимацію, стійку тенденцію демократизації як комплексні детермінанти та універсальні індикатори політичного прогресу [2, с.897]. В свою чергу, на думку Х. Лінца і А. Степана: «Демократичний транзит – це реалізований процес консолідації і досягнення консенсусу відносно політичних процедур для забезпечення виборного правління, коли інститут влади наділяється повноваженнями внаслідок незалежного голосування; коли вибране правління де-факто володіє прерогативами моделювання нових курсів політики; коли виконавча, законодавча і судова гілки влади, сформовані новою демократією, не повинні розділяти владу з іншими елементами соціально-політичного процесу де-юре» [3, с.3].

Проте праксеологічний аспект реформації державного правління та політичних конфігурацій, заснований на колективних інтенціях раціоналізації функціонування державного апарату чи суб'єктивних інтересів перерозподілу політичних преференцій, виокремлює можливість існування низхідного вектора політичної модернізації та ставить під сумнів реальність принципу перманентної ефективності, прогресу та демократизації на завершальній стадії політичної трансформації. Зокрема, теоретик процесів політичної реформації С. Гантінгтон допускав регресивну лінію політичних модифікацій, детерміновану функціональним дисбалансом державного управління. Як результат, інституціональний транзит може здійснюватися в напрямі авторитарності політичного режиму та деструкції демократичної програми становлення форми державного правління [4]. Г. Алмонд та Г. Пауел, які розуміли політичну модернізацію як «функціональну диференціацію політичної структури і секуляризацію політичних стилів», створили на основі цього принципу схему аналізу політичної системи, на основі якої можна визначати закономірності і ефективність функціонування та небезпеку деструкції політичної структури [5, с.75].

Таким чином, амбівалентний характер політичної модернізації продукує біполярні вектори конструктивної реформації та деструктивної модифікації, результат реалізації яких залежить від різно-

манітних детермінант варіативного походження. Отже, процедура політичної трансформації управлінської системи включає як численні можливості, так і постійні ризики. Екстраполяція цих висновків у практичне середовище українських соціально-політичних реалій формує гіпотезу залежності ефективних реформаций форми державного правління України від продуктивності політичного конструктивізму та здатності подолати бар'єри функціональної диференціації. Діапазон потенційних результатів трансформацій коливається від ефективних перетворень, здатних забезпечити перспективи розвитку, до регресивних метаморфоз, що можуть викликати комплексну деструкцію політичної системи та функціонального потенціалу державного апарату.

Загалом український досвід становлення форми державного правління наповнений численними конфронтаціями індивідуальних інтенцій елітарних політичних акторів і різноманітними проявами конкуренції за розподіл політичних преференцій та контроль функціональних прерогатив. Характерною ознакою моделювання інституціонального устрою українського політичного простору можна вважати дисбаланс функціональної взаємодії інстанцій державної влади. З прийняттям Конституції та нормативної регламентації кореляції державних органів правління маятник рівноваги змішаної форми державного правління схилився у бік превалювання інституту президентства. Згодом кардинальна трансформація політичних орієнтирів, пов'язана зі зміною політичної еліти, вилілась у затвердження політичних реформ 2004 року та зміщення вектора формального домінування в рамках змішаної форми державного правління у бік Парламенту. Проте низька ефективність механізмів узгодження діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади поглибила диспропорціональність функціональної диференціації. Фінальним акордом перманентного перерозподілу політичних прерогатив на національному рівні стала інтервенція у дані процеси Конституційного Суду України, викликана клопотанням новообраної владної еліти стосовно порушення процедури прийняття попередніх змін. Як наслідок, Україна повернулася до президентсько-парламентської форми правління.

Низка фундаментальних трансформацій негативно відобразилася на стабільності державного функціонування та виробленні

механізмів ефективної взаємодії владних інстанцій. Дисбаланс законотворчих технологій державного правління детермінували проблеми політичного, економічного та соціального характеру. Тому розвиток української політики в контексті ініціювання інтеграції у європейський політичний простір вимагає раціоналізації процесів організації та регламентації функціонального розподілу державної влади. Саме оптимізація діяльності управлінського апарату забезпечує перспективи соціально-політичного розвитку країни [6, с.209]. Як наслідок, квінтесенцією українського прогресу в контексті численних ризиків та ускладнень виступає досягнення стабілізації розвитку ефективності функціональних аспектів та конфігурацій політичної системи з мінімальним рівнем відхилення від прогресистської симетрії. Сутність цього твердження полягає в потенційному дисбалансі функціонування державного механізму, пов'язаного з циклічністю політико-історичного континууму, викликаного глобальними політичними тенденціями окремої епохи чи внутрішніми детермінантами національного характеру. Власне, саму тезу про залежність державотворчих процесів від концептуальних парадигм та контекстуальних детермінант глобального політичного процесу презентував Ю. Габермас, визначаючи взаємозв'язок конструювання політичної системи з ідеологічним і соціально-історичним станом міжнародного середовища [7, с.163].

Проте на даному етапі консолідації демократичних цінностей та ідентифікації політичних орієнтацій з європейською ліберальною традицією обставини вимагають вдосконалення політичної моделі державного устрою здатного прийняти деструктивні виклики сучасності та забезпечити стабільність розвитку на період становлення української державності в європейському співтоваристві. Досягнення бажаного ефекту можливе з урахуванням визначальних проблем та за визначення реальних можливостей розвитку форми державного правління.

Варто зазначити, що Україна усе ще є статусом перехідної політичної моделі транзиту від тоталітарного минулого до демократичних засад організації правління. В сучасному світі глобалізаційної експансії ідейних парадигм консолідація демократичних цінностей у рамках розбудови управлінського апарату національної держави не може супроводжуватися без використання досвіду

інших представників міжнародного політичного простору чи без прямої або опосередкованої участі політичних акторів міжнародного співтовариства. Не дарма Р. Арон звертається до поняття «зовнішня легітимність», даючи характеристику закономірностей побудови інтернаціональних взаємовідносин [8, с.739]. Тому програмування владних конфігурацій на рівні внутрішньої політичної арени в сучасних рамках міжнародного соціально-політичного простору має не порушувати консенсус з думкою міжнародної спільноти. Таким чином, інститутуалізація політичного середовища в рамках ключового принципу глобалізації – свобода інформаційного взаємобміну, може розцінюватись одночасно як виклик стабілізації форми українського державного правління, так і, за вдалого збігу обставин, перспектива інтенсифікації розвитку політичної системи.

По-перше, враховуючи процедурний чинник політичної модернізації, українська політична еліта як рушійна сила розвитку механізмів державного функціонування, що покликана здійснити артикуляцію та реалізацію політичних інтересів та національного прогресистського імпульсу українського суспільства, не володіє належним досвідом мобілізації демократичних кодів організації політичного простору держави, що є, серед іншого, в тому числі відображенням тривалих років домінування тоталітарної ідеології. Тобто, однією з проблем розвитку технологій державного управління виступає кадровий ресурс політичної модернізації. По-друге, відсутність досвіду використання демократичних технологій розбудови державного правління, що супроводжувалася хаотичною асиміляцією ліберальної матриці на початкових етапах становлення українського політичного простору, вилилась у часткове відтворення зарубіжних напрацювань, що трансформуються під впливом індивідуальної специфіки та особливостей українських реалій. Низький рівень професійної компетенції еліти та деструкція функціональних механізмів організації форми державного правління на основі помилкової імплементації демократичних цінностей – основні ризики цього характеру.

Проте оптимізація процедури запозичення досвіду країн, що досягнули продуктивних результатів у процесі політичної модернізації, здатна детермінувати збалансований розвиток політичної системи. Адаптація конструктивних архетипів моделювання форми

державного правління з урахуванням національних особливостей створює перспективи для вдосконалення функціональних критеріїв організації політичного устрою України. Зокрема, характерною рисою модернізації політичної системи більшості країн Східної Європи виступає мобілізація моделі класичної парламентської держави. Ефективне функціонування цього законодавчого інституту, засноване на принципах ідейного плюралізму та реалізації суспільних потреб, стало основою розвитку політичного устрою країн східноєвропейського регіону в рамках інтеграції у ЄС. Для прикладу, бікамеральна структура польського парламенту, що складається з двох елементів, наділених окремими функціональними прерогативами – Сейму і Сенату, забезпечує демократичність процедури прийняття рішень. У той же час, у разі необхідності консолідації зусиль цих інстанцій Конституцією передбачені механізми їх об'єднання у Національне зібрання [8, с.76-103]. Форма державного правління ключового актора ЄС Німеччини заснована на функціональному потенціалі інституту Парламенту – Бундестагу, а виконавча влада зосереджена в руках уряду, очолюваного Канцлером. Проте, важливою особливістю німецької федеративної політичної системи виступає продуктивна організація місцевого самоврядування, заснована на ефективності механізмів артикуляції інтересів 16 федеративних земель та наявність політичної структури – Бундесрат, що пропорційно формується з представників цих земель і покликаний відстоювати їх позицію не тільки на національному, але й на загальноєвропейському рівні [9, с.131–152; 10, с.4]. Варто виокремити і симбіоз вікових традицій та демократичних канонів компетентної вербалізації та аргументації власних переконань у рамках комунікативного принципу функціонування та утвердження рішень британського Парламенту.

Таким чином, асиміляція ефективних моделей організації та технологій законотворчої діяльності, випробуваних європейськими демократичними країнами, в процес прогресивної модернізації функціональних алгоритмів форми державного правління здатна детермінувати розвиток функціонального інструментарію державного устрою. Наприклад, адаптація досвіду еволюції принципів законотворчої діяльності та організації структурних конфігурацій парламенту в перспективах сприятиме вдосконаленню моделі

державного управління. Значним потенціалом володіє й механізм прогресивного конструювання системи органів місцевого самоврядування. Закріплення можливостей реалізації ініціатив влади територіальних округів на локальному рівні інтенсифікує стабілізацію вертикального вектора владних взаємовідносин державних інстанцій та може виступити каталізатором зростання ефективності державного управління.

Потенційної загрозою державного управління українського типу виступає можливість надмірної централізації політичної влади в руках політичної еліти. Особливістю державного конструювання на сучасному етапі можна вважати підкріплення превалювання президентського інституту парламентським консенсусом, що виражається у гомогенності політичних поглядів цих інстанцій у зв'язку з формуванням коаліції навколо президентської партії та відсутністю конструктивної діяльності опозиційних сил. Цілковита симетричність ідейних переконань політичної еліти та дисфункціональна діяльність нонконформістських політичних структур хоча й призводить до балансування системи державної влади, але обмежує наявність мотиваційних імпульсів у сфері політичної конкуренції, спрямованих на створення потреб мобілізації владою інтелектуальних ресурсів модернізації механізмів функціонування державного апарату та зменшить потенціал ефективного реагування на виклики міжнародного політичного процесу.

Важливою складовою розвитку управлінського устрою української політичної системи виступає синхронізація функціонування державних інстанцій на основі чіткої диференціації політичних прерогатив. Релевантний характер цієї опції для раціоналізації функціонування політичної системи підкреслює С. Гантінгтон: «Коли американець думає про проблеми державного будівництва, він спрямовує інтереси не у бік централізації влади і накопичення політичної сили, а швидше до обмеження влади і поділу політичних сил [11, с.95–96]». Ефективний інструмент регулювання та гармонізації кореляції інститутів державного управління – принцип «стримування і противаг». Імплементация цього елементу в галузь функціональної активності державного апарату стала ключовою технологією регламентації діяльності голови виконавчої влади в рамках президентської форми управління США – яскравого

представника західної демократичної традиції [12, с.148]. Тому цей механізм володіє потенціалом вдосконалення функціональних конфігурацій президентсько-парламентської форми українського державного правління, шляхом моделювання ефективних векторів взаємодії президентського інституту з законодавчою та судовою інстанціями і забезпечення підзвітності перед електоратом стосовно власної діяльності.

Іншим реформаторським сегментом потенційного прогресу в царині диференціації владного ресурсу виступає відокремлення економічної влади від політичних прерогатив. Лейтмотив цього процесу полягає в небезпеці тотальної «маркетизації» політичного середовища, в рамках якого окремі політичні актори досягають превалювання у сфері розподілу політичних прерогатив та статусів на основі власного фінансового потенціалу, а не професіоналізму і політичної компетенції. Як наслідок, механізм формування державного апарату втрачає принцип демократичної конкуренції і виникає проблема низької ефективності кадрового складу політичної еліти. Влада концентрується у руках привілейованої соціальної групи, а форма політичного устрою втрачає функціональні потенції, що призводить до становлення олігархії в її класичній інтерпретації [13, с.231].

Організація форми державного правління – релевантний фактор прогресивної модернізації українського соціально-політичного простору. Проте, незалежно від ефективності політичних конфігурацій державного устрою, незамінним елементом консолідації демократичних принципів та нівелювання авторитарних тенденцій функціонування управлінського апарату виступає розвинений інститут громадянського суспільства, здатний показувати позитивну динаміку інтеграції в державотворчі процеси за рахунок високого рівня політичної компетенції. Г. О'Доннел та К. Шміттер вбачають у процесі експропріації політичною владою демократичної свободи участі небезпеку «авторитаризації» державного правління: «За допомогою тривіалізації громадянських прав і тиску на політичні ідентичності авторитарні правила руйнують автономний політичний простір соціальної самоорганізації [14, с.55]». На думку науковців, «відродження громадянського суспільства» дієва панацея від встановлення монополії на політичну владу домінуючою елітарною групою в рамках трансформації державного правління і каталізатор розвитку політичної системи на основі гарантії

індивідуальних прав та можливості впливу соціуму на функціонування державного апарату [14, с.55]». Тому формування громадянського суспільства в межах українського політичного середовища на засадах додаткового компонента моделі державного правління – перспективний вектор еволюції української соціально-політичної системи.

Таким чином, на даному етапі реалізації політичних інтенцій інтеграції у європейський демократичний простір важливим аспектом розвитку алгоритмів українського політичного улаштування виступає прогресивна модернізація векторів організації форми державного правління. Конструювання стабільної політичної системи, здатної адекватно і вчасно реагувати на виклики сучасності та заснованої на принципах балансування процесів продукування соціальних гарантій, досягнення суспільного консенсусу та ефективної інституалізації державотворчої діяльності – квінтесенція стабілізації України на міжнародній політичній арені. Вдосконалення конструкцій організації державної влади включає диференціацію функціональних прерогатив законотворчої, виконавчої та судової інстанцій, оптимізації діяльності органів місцевого самоврядування, раціоналізації процесу адаптації державотворчого досвіду демократичних країн європейського політичного простору і розвитку інституту громадянського суспільства. Відхилення від цієї програми створює небезпеку надмірної централізації політичних преференцій, інтервенцію фінансових активів у розподіл політичної влади, деградацію рівня соціальної активності, деструкцію політичної культури та функціональну кризу державного апарату.

---

1. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*/ R. Inglehart. – Princeton University Press, 1997 – 453 p.

2. Bevir M. *Encyclopedia of Political Theory. Volume 1* / M. Bevir. – SAGE, 2010. – 1524 p.

3. Linz J. *Levels of Socio Economic Development Theory* / J.Linz, A.Stepan. – JHU Press, 2011. – 504 p.

4. Huntington S. P. *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*/ S. P.Huntington. – The University of Oklahoma Press, 2012. – 384 p.

5. Shamsul Haque M. *Restructuring Development Theories and Policies: A Critical Study* / Haque Shamsul. – SUNY Press, 1999. – 374 p.

6. Hunt L. A. Politics, Culture, and Class in the French Revolution/ L. A. Hunt. – The University of California Press, 1984. – 251 p.
7. McCormick J. P. Weber, Habermas, and Transformations of the European State: Constitutional, Social and Supranational Democracy/ J. P. McCormick. – Cambridge University Press, 2007. – 301 p.
8. Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. Ответственный составитель Ю.С. Новопашин. – М.: Новый хронограф, 2003. – 256 с.
9. Roberts G. K. German Politics Today/G. K. Roberts. – Manchester University Press, 2000. – 221 p.
10. Lüttmann J. Local Government Reforms in Germany/ J. Lüttmann – GRIN Verlag, 2007. – 52 p.
11. Zakaria F. From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role/ F.Zakaria. – Princeton University Press, 1999. – 216 p.
12. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України)//Г.Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 338 с.
13. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
14. O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies/ G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – JHU Press, 2013. – 96 p.

Наталія Пробийголова

ТЕХНОЛОГІЇ ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

У статті аналізуються та систематизуються основні технології деміфологізації українського виборчого процесу, а також розглядається місце й роль процесу деміфологізації виборів у сучасному розвитку політичного життя суспільства.

Ключові слова: *політичний міф, міф, деміфологізація, деміфологізація виборчого процесу, технології деміфологізації.*

Probeygolova N. V. Technologies of demythologization of Ukrainian electoral process. *Main technologies of demythologization of Ukrainian electoral process are analyzed and systematized in article.*

Also, the place and role of the process of demythologization of election in the modern development of political life of society is considered.

Keywords: *political myth, a myth, demythologization, demythologization of electoral process, technologies of demythologization.*

Постановка проблеми. Практика останніх виборчих кампаній в Україні висвітила досить широкий спектр застосування міфологічних конструкцій різного напрямку. І це не випадково, адже міфи, особливо політичні, є ефективним інструментом управління і маніпуляції свідомістю електорату. Розвиток інформаційних технологій супроводжується вдосконаленням міфологічних конструкцій, які все частіше кладуться в основу передвиборних програм. Аналіз виборів в сучасній Україні показує, що практично жоден кандидат до влади не обходиться без застосування політичних міфологем. Певний сенс у цьому є. По-перше, міфи, за допомогою спрощення реальності, дозволяють виборцеві орієнтуватися в складній мозаїці політичного спектра, що сприяє нівеляції можливих громадських протиріч. По-друге, політичні міфи виступають засобом підвищення явки виборців, мобілізуючи електорат і спонукаючи його брати участь у голосуванні. Тобто, позитивна роль політичних міфів у виборчому процесі простежується досить чітко.

Для суспільства із консервативною ментальністю антиміфологізаторський пафос якнайбільше доречний, адже передбачає необхідні ревізії зв'язку ідеологічних конструктів із реальним світом. Але боротьба із міфами надто рідко супроводжується рефлексією з приводу того, що таке міф і що має бути засіяне на розмінованих полях ідеологічних битв. Тому надзвичайної актуальності на сьогодні набуло вивчення технологій деміфологізації українського виборчого процесу.

На сучасному етапі теоретичні та прикладні аспекти деміфологізації виборчого процесу продовжують перебувати в центрі уваги зарубіжних дослідників. Теоретичною основою дослідження стали роботи про символічну природу міфу (Дж. Віко, Ф. Шеллінг, Е. Кассіпер, О. Лосєв), положення про міф як невід'ємну частину колективного несвідомого (К. Юнг, Дж. Кемпбелл, К. Леві-Стросс), висновки про семіологічну сутність специфіки міфологічного мислення (М. Лотман, Б. Успенський), оцінки міфу як

художнього твору (О. Потебня, В. Пропп), висновки про міф як зведення регламентів і інструмент дозволу критичних проблем (Б. Малиновский), а також дослідження політичного міфу як найбільш популярного в сучасному суспільстві (Ж. Сорель, Т. Манн, Р. Нібур, Р. Барт, М. Еліаде).

В українській політичній думці проблема «деміфологізації» політичного міфу як фактора розвитку сучасної політичної свідомості є не повною мірою розробленою. Серед вітчизняних дослідників, які працювали над вказаною темою, хотілося б відзначити монографію Ю. Шайгородського «Політика: взаємодія реальності і міфу» [9], в якій автор досліджує теоретичні, методологічні та практичні аспекти політики крізь призму взаємодії наукових і міфологічних її складових, розкривається сутність політичного міфу, його роль у формуванні політичної свідомості і політичного буття. Окремі аспекти міфотворчості знайшли висвітлення в роботах О. Донченко та Ю. Романенко, О. Яцунської та інших, праці яких присвячені розгляду та дослідженню такого феномену, як архетип, який лежить у основі будь-яких міфів. Проблемами політичного міфу, міфологізації сучасної політичної свідомості різною мірою займалися такі українські дослідники, як О. Бабкіна, Ю. Левенець, Г. Почепцов та інші. Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що процес деміфологізації як складний феномен є потенційно плідним полем для досліджень.

Отже, мета цієї статті: визначити та проаналізувати основні технології деміфологізації українського виборчого процесу на сучасному етапі розвитку суспільства й відобразити місце і роль процесу деміфологізації виборів у сучасних політичних процесах.

Не викликає сумнівів, що розумне використання політичних міфологем в передвиборній агітації цілком допустимо й навіть необхідно. Адже міф дозволяє спростити складну і різноманітну політичну реальність і зробити її зрозумілішою і доступнішою для виборця. Завдяки політичним міфам здійснюється структуризація виборчого процесу, ділення його на більш-менш чіткі сегменти. Події виборчого процесу, укладені в міфологічну схему, прості і доступні усім. Міф дозволяє зв'язувати воєдино різні події у рамках виборчої кампанії, створюючи відчуття цілісності і свідомості того, що відбувається. Оскільки сюжет передвиборного міфу

завжди можна придумати, то для політтехнологів відкривається широкий простір для творчості. Цим, звичайно, поспішають скористатися різного роду політичні шарлатани і пройдисвіти, прагнучи будь-якими шляхами потрапити у владу. Використовуючи власні або запозичені політичні міфи, вони, часом, настільки майстерно маніпулюють свідомістю електорату, що виборцєві іноді практично неможливо зрозуміти, де правда, а де відверта брехня.

Мета маніпуляторів полягає в тому, щоб відучити людей мислити і міркувати самостійно. Це їм вдається з ряду причин. Головною з них є той факт, що в умовах сучасної глобальної тенденції до вузької спеціалізації практично в усіх сферах людської діяльності, люди не в змозі мати свою думку з усіх проблем, які обрушує на них сучасна дійсність. Але не мати взагалі ніякої думки індивід теж не може, оскільки тоді він втрачає можливості хоч як пояснити ті або інші факти реальності. Йому потрібна певна схема, матриця, в яку він може укласти розрізнені факти дійсності. Тому в більшості випадків виборцєві доводиться запозичувати чужі моделі й матриці. При цьому сам він може не відчувати свою залежність від зовнішніх дій.

М. Мамардашвілі описав цей механізм таким чином: «Людські вчинки, діяння, які диктуються певними намірами, входять у загальний контекст буття й отримують там свій сенс, завдяки якому людина здійснює вчинок. У кожен цей момент часу, коли ми робимо щось, ми здійснюємо залежні вчинки, які лише здаються нам вільними, продиктованими нашими бажаннями, а насправді вони викликані природним шляхом» [4, с. 255].

Описаний М. Мамардашвілі механізм, є, за своєю суттю, механізмом дії політичного міфу. Адже міф підключає людину до колективного досвіду. Вчинки, образ думок, переживання особи стають, залежні від колективного несвідомого. Тому вона стає легкою керованою за допомогою міфу і починає майже цілком залежати від маніпуляторів, які цей міф експлуатують.

Залежність виборця від міфів у період виборчих кампаній проявляється найгостріше. І якщо його свідомість не захищена культурними і громадськими стереотипами, то він стає легкою мішенню для маніпуляторів. Для того, щоб не потрапити в пастку досвідчених маніпуляторів, необхідно знати основні ознаки міфологізації свідомості.

До ознак міфологізації можна віднести: підміну понять, неkontrolьованість джерела інформації, абсолютизацію явища, тенденційну вибірку фактів, ототожнення маніпулятора з тим самим міфом, використання емоцій замість конкретних фактів і аргументів, концентрацію уваги на ефемерний або сенсаційний контекст, дроблення політичних явищ на окремі, ізольовані сегменти, неодноразові повторення недоведеного висновку як встановленого факту, безальтернативність думок, які забезпечуються авторитетом «експертів», аксіоматичність світоглядних конструкцій тощо.

Усі вищезгадані ознаки маніпуляції свідомістю мають одну загальну рису, яка спирається на універсальну властивість пізнання, тобто структура зв'язків між реальними об'єктами політичної дійсності не збігається зі структурою моделі реальності, яка виникає у свідомості індивіда. І основним чинником, який змінює структуру моделі свідомості індивіда, є політичний міф, що служить універсальним знаряддям трансформації політичних переваг електорату.

Головним джерелом політичних міфологем на сьогодні вважаються ЗМІ, особливо телебачення. Впроваджуючи в масову свідомість електорату потоки інформації, телебачення може змінювати політичні преференції суспільства в напрямі, вигідному контролюючим ЗМІ політичним силам. У цьому плані телебачення не відрізняється від інших соціальних інститутів, які формують громадський світогляд, таких як школа, університет, або публічні виступи політиків. У той же час, ЗМІ відрізняються від інших інститутів силою «ефекту присутності», коли людина ніби «бачила подію».

На думку сучаного вченого А. Шубіна: «Спроба відгородитися від телеінформації призводить до тієї самої дезорієнтації в сучасності, нестачі корисної інформації і, зрештою, перетворенню на жертву маніпуляції «за незнанням» [12, с. 54–55]. Людина може звільнитися від маніпулювання тільки в процесі пошуку інформації, тільки будучи дослідником. Наука дозволяє майже автоматично долати частину типових методів маніпуляції і дає шанси поступово виявляти важливу інформацію, навіть не дістаючи доступу до такої споклисливої «закритої інформації», якою журналістські розслідування притягають глядача.

Необхідно зазначити, що сучасна ситуація у сфері політичної інформації має дві істотні переваги порівняно з радянською епохою.

По-перше, вона плюралистична. У суспільства є певна можливість порівнювати різні джерела інформації і піддавати їх критичному аналізу. За справедливим зауваженням С. Кара-Мурзи: «Маніпуляція – це не насильство, а спокуса» [1]. Ніхто не примушує вас спокушатися.

По-друге, з'явилися об'єктивні можливості для розвитку альтернативних джерел інформації. Інтернет і широкі можливості малотиражного копіювання створюють важливі передумови для розширення субкультури, в якій люди можуть отримувати інформацію і ідеї, вже оброблені і систематизовані відповідно до їх потреб і інтересів.

У той же час, незважаючи на усе вищевикладене, на сьогодні зберігаються елементи «інформаційного тоталітаризму» у формі цілісної системи панування над свідомістю суспільства за допомогою маніпуляції. Передумовами формування такої системи є такі чинники, як вдосконалення технічних засобів створення телевізійних міражів, хаотичне розкладання раціонально-логічних зв'язків створюючи моделі політичної реальності, і, нарешті, колосальна міфологізація свідомості електорату. Останній чинник виявляється в атомізації політичної картини світу і привчає виборця до довільного складання із задалегідь заготовлених шаблонів певної міфологічної реальності.

Усі вищевикладені чинники виявляються в досить небезпечній тенденції, що набула широкого поширення в сучасній Україні, надмірній міфологізації свідомості українського електорату. Слова німецького філософа Е. Кассіра на сьогодні дуже актуальні. Міфи, на його думку, «виробляються подібно до кулетів і бойових літаків» [2]. Це висловлювання цілком застосовне і для сучасної України, в якій, як відмічає відомий політолог А. Цуладзе, «...різко зростає небезпека використання міфів в цілях вузької групи осіб, яка володіє необхідними для виробництва й поширення міфів ресурсами» [8].

Дійсно, виборчий процес в сучасній Україні надмірно переобтяжений політичними міфами, що, безумовно, вимагає вживання певних заходів щодо деміфологізації. Звичайно, повністю очистити вибори від міфів неможливо, та і не треба, а ось понизити надмірну міфологізацію українського виборчого процесу цілком можливо і

навіть потрібно. Необхідність цього зумовлена тією небезпекою, яку політичні міфи можуть нести для суспільства. У чому ж полягає небезпека політичних міфів?

По-перше, дія політичних міфів на свідомість людей руйнує логіку соціального міфу, який розвивається на основі власних закономірностей і які не можна відмінити. Будь-які міфи, спрямовані на кардинальну трансформацію природних процесів, а політичні до таких і належать, дезорієнтують суспільство й гальмують його розвиток.

По-друге, політичні міфи деформують свідомість електорату. Міфу вірять, міфу довіряють, бачать, як правило, те, що хочуть бачити, оскільки усі події співвідносять з прийнятим міфом. Люди, що знаходяться у владі міфу, не в змозі дати адекватну оцінку процесам, які відбуваються у рамках передвиборної гонки, а отже, суспільство втрачає значну частину людей, здатних зробити усвідомлений, раціональний вибір.

По-третє, політичні міфи, витікаючи від представників різних політичних партій, які займають протилежні позиції зі стратегічних і тактичних питань розвитку суспільства, ведуть до конфронтації соціальних сил, можуть створити тупикову ситуацію, а також викликати громадський колапс.

По-четверте, найбільш стійкі політичні міфи відтворюються з урахуванням ситуації, яка постійно змінюється, частина міфів руйнується, з'являються нові міфи, але у будь-якому разі це не проходить безслідно для тих, хто ці міфи сприйняв і засвоїв. За руйнування міфів розплачується народ, а не їх творці. Сучасні вчені відмічають, що «руйнування політичних міфів само по собі не звільняє людей від їх дії. Свідомість може залишатися під владою вже зруйнованого міфу. Це свідомість, яка покріпачила, може проявлятися ще сильніше, ніж вплив реально діючого міфу» [1]. Якщо дозволити процесу міфологізації масової свідомості електорату розвиватися без жодного втручання в нього, то це, врешті-решт, може призвести до перетворення українського суспільства на суспільство «маріонеток», не здатних зробити обдуманий вибір. А це, у свою чергу, сприятиме дистанціюванню влади від суспільства і, як наслідок цього, дестабілізації політичної та виборчої систем. Саме тому сьогодні необхідно розробити механізм деміфологізації українського електорального процесу.

Під деміфологізацією виборчого процесу ми розуміємо комплекс заходів стратегічного і тактичного характеру, спрямованих на ліквідацію негативних політичних міфологем з простору передвиборної боротьби та зниження надмірної залежності електоральної свідомості від міфологічного сприйняття політичної реальності.

Деміфологізація виборчого процесу – завдання досить складне. Її ефективність залежить не лише від зусиль тих, хто усвідомлює негативність міфологізованої дії, але й від становлення основної маси людей до міфів взагалі. У той же час, існує цілий ряд інструментів і методів для боротьби із зайвою міфологізацією виборчого процесу.

Усі інструменти деміфологізації виборчого процесу можна умовно підрозділити на дві великі групи: стратегічні і тактичні. До стратегічних, зокрема, належать національна міфологія і громадські контрміфи.

Що стосується національної міфології, то в ній сконцентрований багатовіковий досвід народу – її породжувача. І саме на національну ідею покладена функція збереження єдності соціально-культурного і політичного простору нації. Як пише В. Полосін, «міфологія нації – це алегоричний образ її морального ідеалу, її «крові і ґрунту», це алегорична автобіографія нації» [6].

Формування національної міфології відбувається в процесі взаємодії двох суб'єктів політичного процесу: народу й еліти. Народ вкладає в міфотворчість нації зміст свого колективного несвідомого – збережений в символах досвід предків, еліта – концептуальне бачення усієї міфологічної конструкції й гру образів – політичну рекламу та національний ритуал. Що стосується національного ритуалу, то він, на думку А. Кольєва, є «захисним механізмом, за допомогою якого національний міф актуалізується, підкреслюючи єдність спільності» [3], що прийняла його.

Можна сказати, що національний ритуал у символічній формі відтворює національну міфологію, втілюючи національний ідеал в громадському статусі і повноваженнях його хранителів і творців.

Національна міфологія включає: міфологію минулого (походження народу, основні події і віхи його історії, видатні історичні особистості), міфологію сьогодення (картина навколишньої соціально-політичної дійсності, сенс буття народу, місце і роль людини в суспільстві) і міфологію майбутнього (міфологічний образ нагороди за

випробування у минулому і сьогодні, образ мети діяльності народу). Органічна взаємодія минулого, майбутнього та сьогодення й складає історичний досвід національної міфології, який є основою культурної ідентичності у виборчому процесі. Захисна функція національної міфології проявляється в забороні найбільш радикальних і крайніх форм політичної міфології. Іншими словами, національна міфологія є свого роду «фортецею», яка захищає масову свідомість електорату від помилкових і негативних міфологем.

Проблема полягає в тому, що в Україні сьогодні відсутня єдина національна ідея, здатна перерости в міфологію нації. Немає того ідеологічного стержня, який міг би скріпити свідомість і духовну культуру різних соціальних шарів. Звідси виникає непередбачуваність розвитку політичної свідомості українців, його хаотичність. Адже створюючи національний міф важливо вгадати домінуючі в суспільстві комплекси і страхи, зрозуміти, в якому напрямі розвивається масова свідомість електорату, які міфологеми воно готове сприйняти та засвоїти, а які ні. Для того, щоб політичний міф став національною ідеєю, його повинні апробувати політики і підтримати виборці.

Саме через відсутність в Україні єдиної національної ідеології міфи про український народ є невід'ємним елементом міфології тієї або іншої політичної партії або руху. І це не випадково, адже національна міфологія дозволяє легітимізувати цілі й методи політичних сил, які її використовують. За політичними міфами, особливо національними, треба завжди шукати конкретні інтереси тієї політичної сили, яка їх висуває, а її інтереси далеко не завжди збігаються з інтересами народу. У нашій країні на виборах практично усі партії й кандидати використовують національну і патріотичну риторіку. Це створює небезпечну тенденцію політичної дезорієнтації виборця, тобто ситуації за якої у владу можуть потрапити різні деструктивні сили.

Як відмічає багато сучасних вітчизняних вчених, Україна дуже сприйнятлива до негативних міфів. У більшості близьких нам народів національні міфи горді, а іноді й пихаті. Але є народи і країни з виражено скромною і нечванливою національною психологією. На жаль, вони цілком здатні засвоювати негативні міфи про себе – здебільшого уміло і навмисно сконструйовані. До таких країн, на жаль, належить і наша.

Саме тому на сучасному етапі українського виборчого процесу національна міфологія через її відсутність не може розглядатися як ефективний механізм деміфологізації.

Іншим стратегічним інструментом боротьби з передвиборними міфами є створення громадських контрміфів. Вони є новими міфами, спрямованими на руйнування старих. Адже, як відомо, міф не може зникнути остаточно, він може бути витіснений тільки новим потужнішим міфом, який і буде контрміфом по відношенню до старого. У цьому сенсі не можна не погодитися з К. Мангеймом, який вважав, що «сучасний історичний процес пов'язаний з послабленням інтенсивності утопічних і ідеологічних переживань і наближенням утопічних проєктів до соціально-історичного процесу» [5, с. 159.]. Іншими словами, він вважав, що процес деміфологізації суспільства пов'язаний з цілеспрямованою діяльністю, зумовленою раціонально поставленим завданням обгороджування від несвідомого або ж зі спробою розвінчати усі міфи, окрім якогось одного.

Дещо іншої позиції дотримується К. Хюбнер, який пише: «..неправильно стверджувати, що тільки всеохоплююча деміфологізація політичного життя вказує шлях до істини, свободи і миру. Чим сильніше потухає помилкова віра в те, що всякий міф є простою проформою і веде до політичної катастрофи, тим точніше діятимуть і у майбутньому ті міфи, політичне значення яких незламне...» [7, с. 341]. У будь-якому разі, як тільки в політичному просторі країни з'являється який-небудь політичний міф, то він тут же прокує виникнення опозиційного йому контрміфу в надрах громадянського суспільства.

Наприклад, широко відомий міф про доброго начальника, який досить часто експлуатується на виборах практично усіма кандидатами. Його антиподом є громадський контрміф про продажність усіх чиновників, який не дозволяє вищезгаданому міфу панувати в передвиборному просторі, стримуючи його енергетику.

У принципі, громадські контрміфи будуються за тими самими канонами, що і звичайні політичні міфи. До них застосовані уявлення про «міфологічний гачок», за допомогою якого в той або інший проєкт втягується цілий пласт символів, сюжетів, поглядів і т. п. На думку сучасних вчених, найбільш вражаючі результати дає такий контрміф, який створюється на основі трансформованого

дубліката вже відомого політичного міфу. Тим самим за контрміфологічною конструкцією ніби виявляється істинний зміст, що розвінчує міф, проти якого він спрямований. Завданням контрміфів є не стільки знищення політичного міфу, скільки прагнення побудувати його так, щоб позбавити яких-небудь позицій на закріплення в масовій свідомості електорату. Іншими словами, громадські контрміфи, спрямовані не на заміщення передвиборних міфологем, а на створення атмосфери рівноваги і балансу політичних сил.

Розглянувши, таким чином, стратегічні методи деміфлогізації українського виборчого процесу, можна сказати, що вони націлені не стільки на викорінювання окремих передвиборних міфологем, скільки на створення базисного поля нейтральності в передвиборному просторі політики. А ліквідація якихось фрагментарних міфологічних конструкцій – завдання вже тактичних методів деміфлогізації.

На наш погляд, є чотири основні тактичні методи деміфлогізації свідомості українського електорату: посилення виборчого законодавства та роботи виборчих комісій; збільшення контролю над ЗМІ, руйнування передвиборних міфів за допомогою інструментів політичного менеджменту і, нарешті, підвищення інформованості громадян про виборчий процес. Розглянемо їх.

Стосовно посилення виборчого законодавства й діяльності виборчкомів, то об'єктивна потреба в них назріла давно. Останні виборчі кампанії в Україні змусили серйозно замислитися про шляхи вдосконалення виборчого законодавства. Виборча практика висвітила усю гамму «брудних технологій», вживаних у ході українських виборів. Саме тому, на наш погляд, необхідно посилити законодавчий контроль виборчого процесу на трьох рівнях. Поліпшити ефективність виборчого законодавства в Україні можна не традиційним шляхом наповнення поточного законодавства окремими нормами, а застосовуючи комплексний підхід, що дасть змогу уніфікувати його положення і привести законодавство у відповідність до світових стандартів та основних демократичних принципів, закріплених у Конституції. Необхідно розширити юридичні норми, фіксувальні межі допустимого в агітаційній кампанії і передбачаючі санкції з боку держави за їх порушення. Треба жорсткіше регламентувати ту сферу виборчої кампанії, яка стикається з особистим життям громадян. Необхідно поставити під заборону такі

напрями діяльності, які дезорієнтують українського виборця і не дозволяють зробити йому усвідомлений вибір. Окрім того, варто ввести відповідальність органів ЗМІ за надання неповної або спотвореної інформації про хід виборів. Запропонований комплекс заходів, на нашу думку, дозволить понизити роль передвиборних міфів в інтенціях електорату.

Наступним тактичним інструментом деміфологізації виборчого процесу є збільшення контролю за засобами масової інформації, які, як відомо, виступають найбільш потужним генератором політичних міфів, і каналу, через який політики здійснюють маніпулювання масовою свідомістю виборців. Процес цей можна спостерігати на прикладі діяльності українських засобів масової інформації, які від виборів до виборів впроваджують у свідомість суспільства усе нові і нові міфи. Засоби масової інформації здатні «занурювати» людину в міф, але вони можуть і повинні допомагати людям усвідомлено сприймати політичну реальність. Сила впливу засобів масової інформації на суспільну свідомість така, що багато хто схильний наділяти їх особливою могутністю, оскільки саме від них дізнаються усе, що відбувається в країні і у світі. Саме тому необхідно дати відсіч спробам ЗМІ стимулювати утворення політичних міфів і їх впровадження у свідомість електорату за допомогою посилення або перебільшення значення тих або інших фактів або подій. Наявні в діяльності ЗМІ фрагментарність і непередбачуваність політичної інформації позбавляють людей можливості формувати власне і робити усвідомлений політичний вибір. Тому переважна кількість виборців, сприймаючи подібну інформацію, вимушена погоджуватися з нею і сприймати її як істинну. Особливо це характерно для тієї частини населення, яка ніколи не брала безпосередньої участі в політичних подіях. Усе вищезгадане досить красномовно свідчить про те, що органи ЗМІ необхідно взяти під контроль. У сучасному світі існує три основні методи контролю над ЗМІ: законодавчий, нормативний та економічний. Кожен з перелічених методів контролю має як переваги, так і недоліки.

На наш погляд, одним із найбільш ефективних заходів з подолання надмірної міфологізації свідомості українського електорату є створення в сьогоденній Україні органу громадського контролю за засобами масової інформації. У вище керівництво цього

органу краще всього залучити відомих діячів культури і мистецтва : режисерів, художників, письменників і т. д. Це дозволить, з одного боку, уникнути корупції, властивої для чиновницького середовища, а по-друге, надасть цьому органу авторитету в суспільстві. В цілому, створення такого органу громадського контролю за ЗМІ стане, на нашу думку, об'єктивно прогресивним кроком на шляху до деміфологізації українського виборчого процесу.

Наступним методом деміфологізації українського виборчого процесу є застосування технологій політичного менеджменту. Хоча тут слід обмовитися і відмітити, що ці технології, зважаючи на їх складність, не можуть застосовуватися пересічними громадянами, а використовуються лише учасниками передвиборної гонки проти конкурентів. Цей метод становить для політичної науки особливий інтерес, оскільки технології політичного маркетингу або менеджменту зазвичай використовуються з протилежною метою – для створення політичних міфів. Це, проте, не зменшує їх ефективності як інструменту деміфологізації електорального процесу.

Один з основних прийомів політичного менеджменту, який можна використовувати проти негативних міфологем, у колі політтехнологів відомий за назвою «активізація перешкод». Суть його полягає в створенні різних інформаційних «шумів», що заважають аудиторії сконцентрувати увагу на негативній інформації. Перешкоди можуть мати як технічний, так і концептуальний характер. Мінус цього прийому полягає, на нашу думку, в тому, що його можна успішно застосовувати тільки один раз, у разі ж повторного застосування його ефективність істотно падає.

Іншим інструментом, що дозволяє понизити дію небажаних передвиборних міфів, є «розрідження інформації». На практиці він зводиться до розчинення негативної інформації серед будь-якої іншої. Зазвичай в цьому випадку вкидається додаткова, нейтральна інформація, яка нібивідтягує на себе частину уваги, оберненої аудиторією на небажаний міф. Наступною технологією, спрямованою проти політичних міфів, може служити гіперболізація, або перебільшення. Її дія полягає в тому, що політик, проти якого сфабрикували міф, який ганьбить його, конструює і поширює через засоби масової інформації ще більш гіпертрофовані і небувалі міфи, створюючи, таким чином, комічне ставлення до усіх попередніх міфів.

Гіперболізація як інструмент деміфологізації виборчого процесу має досить високу ефективність і цілком може використовуватися для захисту від негативних міфологем. І, звичайно, не можна не сказати про такий ефективний засіб деміфологізації виборчого процесу, як політичний анекдот. Особливий інтерес тут викликає та обставина, що анекдот як одиниця інформації дуже схожий з міфом. Політичний анекдот показує критичне ставлення суспільства до основних політичних фігур через контекстно-оцінний фон розповіді.

Таким чином, технології політичного менеджменту, незважаючи на їх недоступність широкому електорату, цілком можуть застосовуватися для руйнування негативних міфологічних конструкцій.

І, нарешті, четвертим напрямом діяльності, що сприяє позбавленню свідомості електорату від міфів, є підвищення інформованості громадян про політику взагалі і виборчого процесу, зокрема. Цей напрям включає такий комплекс заходів і дій:

По-перше, забезпечення широкого доступу до політичної інформації про реальні події, що відбуваються в ході виборів, про кандидатів і їх конкретні дії.

По-друге, потрібне формування громадянської правосвідомості. Культивування у свідомості людей нових традицій – толерантності, рівності стартових можливостей, змагальності і тощо.

По-третє, важливе значення для деміфологізації масової свідомості електорату має формування політичної культури, яка виступає як спосіб організації громадської участі в політиці. Від рівня розвитку культури залежить спрямованість політичних інтересів, характер спадкоємності норм і правил політичної поведінки. Оволодіння політичною культурою дозволяє вникати в суть передвиборних міфів, давати їм адекватну оцінку, а також відрізнити реальні політичні цілі від міфологізованих гасел.

Якщо говорити про техніку захисту від передвиборних міфів, то тут є декілька стратегій.

Один з варіантів полягає в тому, щоб ігнорувати політику взагалі. В принципі, це досить сильна захисна стратегія. Свідомість встановлює свого роду заслони, які відсівають усю інформацію, пов'язану з політикою і виборами. Мінус цієї позиції полягає в тому, що політичні міфи можуть маскуватися під просту побутову інформацію. Політтехнологи уміють упаковувати їх в неполітичну оболонку.

А в розпал передвиборних баталій сховатися від політичної інформації просто неможливо.

Як іншу альтернативу можна запропонувати прийняття твердих ідеологічних позицій. Ця стратегія хороша тим, що позбавляє від зайвої інтелектуальної напруги. Існує чітка ідеологічна схема, у рамках якої здійснюють свою діяльність ті або інші партії або політичні діячі. Виборцям же залишається тільки підтримувати свою партію або кандидата від виборів до виборів. Таких виборців зазвичай відносять до ядерного електорату. На жаль, українська партійна система перебуває сьогодні в глибокій кризі. Та й у політичних лідерів немає конкретної ідеологічної програми.

Проаналізувавши програми політичних партій, які увійшли Верховної Ради VII скликання, можна дійти висновку, що усі без винятку партії, які пройшли до парламенту, можна назвати соціал-популісткими. Їх відношення до рішення соціальних і соціально-економічних проблем абсолютно не підкріплене стратегією дій і набором конкретних кроків для вирішення умовно поставлених у програмах завдань; усі обіцянки соціального і соціально-економічного характеру не лише здебільшення голословні, але і підібрані за принципом «говорити те, що хочуть чути». Тобто соціальні блоки програм усіх без винятку парламентських партій по-будовані не для реального розв'язання проблем, а для залучення електорату; у програмах не передбачається будь-яких дій з боку громадян для отримання, збереження або примноження соціальних благ. Усе це держава, виходячи з логіки програмних тез, «повинна дати», «спустити згори», без участі, а отже, і без контролю з боку суспільства.

Тобто, усі проаналізовані партії у своїх програмах виявляють схильність до популізму і патерналізму, по суті, заграючи з електоратом. При цьому позиції програм неідеологічних партій є розмитими і неконкретними, тоді як ідеологічні політичні сили дають чіткі оцінки ситуації з ключових питань громадського устрою і однозначні судження згідно зі своїм баченням їх вирішення.

Тому стратегію прийняття твердих ідеологічних позицій можна використовувати з великими обмовками, зважаючи на явний ідеологічний вакуум у країні.

І, нарешті, ще одним прийомом нейтралізації передвиборних міфологем є залучення історичної пам'яті або проєкція в майбутнє. Необхідно зазначити, що пам'ять і передбачення є основою захисту від міфологізації свідомості. Саме через це, вони є однією з головних мішеней маніпуляторів. Міфотворці застосовують цілий ряд технологій, щоб позбавити нас почуття історичного часу. Вони поміщають нас у «вічне сьогодні», нав'язуючи нам почуття безвиході. Вплив передвиборних міфів на виборців заснований на тому, що в міфі, розв'язання проблеми представлено як єдино правильне, таке, що не має альтернативи. Тому виборцям необхідно частіше звертатися до історичного досвіду, зіставляючи різні альтернативи. Це дозволить не лише зробити політичний вибір більше усвідомленим, але і помітно понизить маніпулятивну дію передвиборних міфів.

Таким чином, для того, щоб протистояти політичним міфам, досить згадати, як вони конструюються, і розчленувати інформаційне повідомлення на складові елементи. У будь-якому повідомленні ЗМІ існує декілька рівнів, кожен з яких може містити різну інформацію. Необхідно навчитися розкладати потоки інформації на складові і відділяти «зерна» від «плевелів». Треба дивитися і сприймати інформацію з позиції дослідника, а не споживача.

Політичний міф сьогодні має великі можливості. Тому остаточне зруйнування міфологічного стереотипу майже неможливо, незважаючи на довгу історичну практику процесу деміфологізації. Тому нам уявляється, що цілеспрямована деміфологізація масової свідомості неможлива, оскільки міф відбиває інтереси суспільства і є невід'ємною частиною людської свідомості. Проте можлива й потрібна розробка засобів переорієнтації свідомості з міфу на міф. Така політика повинна будуватися, виходячи з логіки процесів трансформації політичного міфу.

У нас немає вагомих підстав для того, щоб вважати, що з часом міфології стане менше або, навпаки, більше. Мабуть, і в недалекому майбутньому збережеться певний баланс між раціональним знанням і міфологією. Надії на те, що людство порозумнішає або зробить раціональні висновки зі свого минулого, надзвичайно примарні. Ми ввійшли в нове століття і нове тисячоліття обтяжені багатьма старими міфами і слабкою, але, надією на краще майбутнє.

1. Головатий М. Ф. Політична міфологія: навчальний посібник / М.Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2006 – 144 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием: монография / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2006. – 832 с.
3. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7 – «Философия» – 1990. – № 2. – С. 59.
4. Кольев А.Н. Политическая мифология: Реализация соц. опыта // А.Н. Кольев. – М. : Логос, 2003. – 382 с.
5. Мамардашвили М.К. Философия и свобода // М. К. Мамардашвили. – М. : Азбука, 2000. – 400 с.
6. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Утопия и утопическое мышление – сборник переводов. – М. : Прогресс, 1991. – С. 113–169.
7. Полосин В. С. Миф. Религия. Государство [Электронный ресурс] : монография. / В.С. Полосин. – М. : Научно-издательский центр «Ладомир», 1999 – 440 с. – Режим доступа : [http : // www.twirpx.com/file/84514/](http://www.twirpx.com/file/84514/)
8. Хюбнер К. Истина мифа. [Монография]; [Пер. с нем] / Курт Хюбнер. – М. : Республика, 1996. – 448 с.
9. Цуладзе А. М. Политическая мифология [Электронный ресурс] / А.М. Цуладзе. – М.: Эксмо, 2003. – 384 с. – Режим доступа : [http : // www.twirpx.com/file/84514/](http://www.twirpx.com/file/84514/)
10. Шайгородський Ю. Ж. Політика : взаємодія реальності і міфу: монографія / Ю. Ж. Шайгородський; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.
11. Шайгородський Ю. Ж. Політична міфологія у кризовому суспільстві [Електронний ресурс] / Ю. Ж. Шайгородський. – Режим доступа : [http : // www.social-science.com.ua](http://www.social-science.com.ua).
12. Шубин А.В. Средства массовой информации: информирование и манипулирование : Политико-психологические проблемы исследования массового сознания / под ред. Е. Б. Шестопал / А.В. Шубин. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 203 с.
13. Cassirer E. The Myth of the State / E. Cassirer. – Yale Univ : Press, 1946. – 298 p.

Ростислав Балабан

ПРОЗОРИСТЬ БЮДЖЕТНОГО ПРОЦЕСУ
2012–2013 РР.
(КИРГИЗСТАН, УКРАЇНА, КАЗАХСТАН)

Необхідність громадського контролю в забезпеченні прозорості бюджетного процесу. Основна тема – це презентація і обговорення прозорості доступу до бюджетної інформації.

Ключові слова: політична відповідальність, демократія, громадянське суспільство, прозорість, бюджет.

R. Balaban. Transparency of budget process 2012-2013 pr. (Kyrgyzstan, Ukraine, Kazakhstan). The responsibility on human control in transparency of budget process. The key topic are presentation and conversation about transparency of budget information.

Key words: political responsibility, ambition, Cell Society, facade democracy.

Актуальною темою сьогодення є обговорення прозорості доступу до бюджетної інформації. Виявляється, що є і така проблема, яка говорить, що непрозорість бюджетної інформації виявляє існування держави як політичного організму окремо і автономно від суспільства. Непрозорість доступу до інформації, процедур, процесів і якості використання говорить лише про наявність корупційних схем. Останні дозволяють накопичувати за державний рахунок такі капітали, з якими можна викуповувати телеканали, спонсорувати політичні процеси, зрештою, забезпечувати збереження існуючої схеми і непрозорості. Розмір цих ресурсів не є публічним і може бути вирахований теоретично. Досвід демонструє, що статки стають відомі під час повалення режиму і вони можуть сягати більше бюджету країни. Свого часу писали під час повалення режиму Чаушеску у 1989, ще соціалістичної Румунії, що сім'я першого секретаря володіла статками більше бюджету країни. Тоді це було дивним для громадян соціалістичного табору, де велася пропаганда проти багатих, про рівність, де ще не знали про олігархів і т.д. Аналогічна інформація з'явилася під час повалення Х. Мубарака в Єгипті 2011р.

Походження цих капіталів забезпечує стагнацію економіки власної країни, пригнічення приватного сектору, а основне, що вони не стають інвестиційними для власної економіки через природу свого походження.

Участь громадян у бюджетотворенні та подальшому цивілізованому контролі говорить про адекватну політичну систему. Тут не ідеться про те, що «кухарка вміє управляти державою», а про те, щоб унеможливити тіньові схеми, відтік грошей з бюджету в приватних інтересах розпорядників. Дійсно, що для цього потрібні і прозорі процедури, і доступний бюджет. Але не менш важливий і попит на цю інформацію з боку громади.

Спадок пострадянських країн такий, що політичний клас живе за своїми правилами і стає все більш автономним від суспільства, мовляв, ми вирішуємо стратегічні та нагальні проблеми, а зараз не на часі ваші дрібні питання. В свою чергу, суспільство не втручається у «великі» політичні і державні питання, намагаючись вибудувати свій простір існування.

Насправді немає великої політики, великих державних питань – це пережитки імперських авторитарних настроїв управління. Є дрібні людські приватні і колективні питання, і якщо їх відкинути, то так звані «великі стратегічні державні питання» не матимуть наповнення. Такий підхід розвінчує «виправдовування» міністра соціальної політики С.Тігіпка, який заявляв у 2012 р., що пенсійна реформа, яку він покликаний впроваджувати, ближчі сорок років не дасть результатів, мовляв, вона на перспективу. Логічне запитання – можливо, її і не впроваджувати?

Держава має творити позитивну політику сьогодні. Тобто реалізовувати передвиборчий лозунг чинного нині Президента України В. Януковича «Покращення життя вже сьогодні».

Інструмент участі суспільства в бюджетних процесах має бути організований таким чином: По-перше. Наявні ініціативні конкуруючі експертні групи, які професійно обробляють бюджетну інформацію і популяризують її. По-друге. Повинен бути розвинений суспільний рупор, який поширює і доносить інформацію до мас. По-третє. Маси мають перетворитися на суспільство, а саме – реагуючі на наявну інформацію. Реакція має бути в такий спосіб, щоб політики, які допускають погіршності, випадали з політичної обойми. Для цього суспільство має бути свідоме і організоване.

На сьогодні в Україні є початки професійних експертиз, що здійснює «Фонд Разумкова, «Рух чесно» та ін., – проте слабка популяризація і ще слабша реакція суспільства. В цьому контексті, місія правоохоронних органів щодо забезпечення законного використання коштів не спрацьовує, оскільки вони є невід’ємною машиною існуючої системи. Також потрібно розуміти, що сама державно-політична система, яка стала дефективною, не буде боротися за прозорість, доступність і зрозумілість бюджетних процесів, оскільки це означатиме зміну системи, причому таку зміну, в якій місця сучасним суб’єктам не буде. Так точно зійдуть нанівець деякі бізнеси, що мають «донорське» походження від бюджету та інших державних ресурсів.

Аналіз демонструє, що суспільство слабо орієнтується в бюджетних питаннях, а тим більше – їх виконання. Прозорість бюджету не можлива без попиту на це. Наші спільні ініціативи мають на меті завести механізми громадських ініціатив. Відверто, що політичний клас буде готовий або вимушений адекватно реагувати на системну роботу за наявності попиту.

Сьогодні аналіз бюджету м. Києва не цікавить навіть самих розпорядників, щоб, наприклад, виправити проблемні моменти. Він (аналіз) існує камерно і навіть не популяризується серед громади. Міська влада (Києва) в особі О.Попова, наприклад, видалила інформацію з офіційного сайту, що бюджет міста Києва у 2008 р. сягав 5 мільярдів, оскільки нині він значно менший [1].

Питання прозорості і ефективності бюджетних процесів є фундаментальні в державному будівництві. Але жодного разу ми як виборці не голосували за партії або політиків за результатом аналізу їх участі в цих питаннях. Це ще раз підтверджує не прагматичний, а емоційний підхід з боку масового виборця до політичних процесів.

Значимо, що увесь період незалежності в Україні порушувалося питання необхідності реформ. Ми думаємо, що принципово важливо політичним лідерам сформулювати ідею, до якої рухаємось, адже так чи інакше латентне громадське незадоволення потрібно знімати або лікувати. Особливо це актуально сьогодні, коли продовжуються депресивність приватного сектору, повзуче збідніння населення і гіперзбагачення політичної верхівки, а також підозри концентрації ресурсу у одній «сім’ї». Формується ситуація,

коли якийсь поштовх може збурити громадськість до заворушень. (В Киргизстані після мирної «тюльпанової» революції 2005 р. до революції з жертвами у 2010 р. поштовхом стало підвищення цін на електрику та введення плати за з'єднання у мобільному зв'язку.) В Україні може поштовхом стати введення податку на нерухоме майно, коли за фактом квартири будуть оподатковуватись, а гігантські маєтки і їх власники обійдуть цю участь. Зрештою, поштовхом у такій ситуації може бути найрізноманітніша річ і випадок. (До речі, в Тунісі поштовхом до «жасминової» революції 2010 р. стало самоспалення громадянина, який не зміг оформити дозвіл на вуличну торгівлю.) Для України, незважаючи на введення дозвільних центрів і «єдиного вікна», залишається типовим вимушене ходіння по інстанціях за дозволами різного гатунку.

Ми не ставимо за мету сформулювати план реформ, а вказуємо на один важливий сегмент – це розвиток місцевого самоврядування, яке неможливе без місцевого бюджету, тобто питання про якість місцевих бюджетів в Україні.

Так, питання необхідності звернутися до реформ місцевого самоврядування актуалізувалося в періоди правління усіх чотирьох Президентів: Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича. Навіть усі політичні партії, що перемогли на парламентських виборах 2012 р. (провладні і опозиційні), вказали на це у передвиборчих програмах.

Разом з тим, прагматичних змін у цьому секторі не було. Ми називаємо низку причин відсутності реальних реформ місцевого самоврядування:

1. Відсутність системного розуміння, що саме треба зробити з місцевим самоврядуванням.
2. Відсутність політичної волі до прагматичних кроків у цій сфері.
3. «Брак часу» кожної президентської чи парламентської каденції у політиків на це питання.
4. Принципово важливо те, що і саме суспільство, і громади є пасивними, не розвинута культура самоврядності, а відповідно, не виявляють попиту.
5. Відсутність практики обміну позитивним досвідом у цій сфері.

Місцевим керівникам негласно провладні сили ставили завдання «забезпечення» потрібних результатів на загальнонаціональних виборах. За великим рахунком, громадське політичне і економічне життя у маленькій громаді мало кого цікавило. Проте підсвідомо, очевидно, присутнє таке відчуття, що ці громади у разі достатньої забезпеченості самоврядності будуть виявляти іншу громадську позицію, і краще, щоб вони були залежні, тобто бідні.

Таким чином, місцеві бюджети є бюджетами проїдання, а місцеві органи постійними прохачами. Більшість сільських територіальних общин не здатні виконати власні функції, а з 5419 місцевих бюджетів дотаційними є більше 70 % [2].

Таким чином, маємо низку негативних наслідків. Перше. Місцевий орган самоврядування аж ніяк не зацікавлений у розвитку свого середовища, в тому числі економічного. Наявні такі приклади, що коли з'являється великий платник податків, то його переводять в окремий податковий округ і таким способом місцевий бюджет не поповнюється. Друге. Це те, що представники виборної влади для збереження електоральної підтримки вдаються до нелегальних оборудок – переважно із землею, щоб частину нелегальних доходів спрямувати на певні поліпшення, особливо це помітно в сільських регіонах.

Формально в Україні наявні всі ознаки для здійснення місцевого самоврядування, але, по суті, це не реалізовується належним чином.

Як наслідок, маємо такий результат, що за відсутності громадського контролю бюджетний процес стає тінювим, у розумінні його використання.

КАЗАХСТАН

Казахстан має 16 адміністративно-територіальних утворень – 14 областей і 2 міста зі спеціальним статусом. Також є 2500 сільських округів. При цьому місцевих сільських бюджетів немає. Бюджет централізований. Відсутня така ланка, як муніципальна власність. Місцеві керівники в областях і містах – акіми, призначаються президентом. На тлі слабого самоврядування введена така практика, як громадські ради.

За наявності нафтових грошей відсутні інвестиційні проекти, нафтові гроші резервуються в стабілізаційному фонді і частково використовуються на покриття дефіциту. Стабілізаційний фонд уже становить 57 мільярдів доларів, з яких не більше 8 у рік можна використовувати на трансфер.

Політичне зближення з РФ інтерпретується як необхідний союз із острахів можливого конфлікту між РФ і Китаєм. У свою чергу, наявні і такі протиставлення, як те, що вони прагнуть стабільності, щоб не було так, як у Україні. Хоча зрозуміло, що за такою формулою наявна психологія пропаганди, аніж прагматичних оцінок. При цьому не публічно визнається, що влада в Казахстані не буде передаватися, що це мирним шляхом неможливо.

Тому зрозуміло, що за централізації бюджету виникають питання, наскільки близький акім до кіл, які впливають на бюджетні рішення. Іншими словами, наскільки наблизений до президента. За централізації бюджету і авторитарної форми правління контроль з боку громади за цими процесами може бути лише демонстративним.

Цікаво, що формується варіант централізації влади з атрибутами залучення громадян. Спостерігаються спроби «європеїзуватися», зокрема, програма направлення на навчання та стажування молодих спеціалістів з сектору державного управління за кордон. Але молоді фахівці, повертаючись, стають лише «гвинтиками» існуючої державної машини і дуже швидко перебудовуються на старий лад. У 2013 р. була навіть спроба в окремих місцях провести вибори акімів, що завжди тільки призначались.

За такої моделі, коли є політична централізація, відбувається гігантське накопичення ресурсів з одного кінця управління і брак ресурсу на «дрібні» справи місцевого масштабу.

КИРГИЗСТАН

Суспільство останнім часом пережило дві революції. Зрозуміло, що вони супроводжувалися новими надіями. «Тюльпанова» революція 2005 р. і наступна – 2010 р. супроводжувалися зміною політичної верхівки. В Киргизстані наявне громадське супроводження бюджетних процесів. Створений Альянс за прозорий бюджет і підписаний меморандум з міністерством фінансів. До цього меморандуму приєдналася низка громадських організацій за останні 5 років, і цим самим забезпечено представництво у всіх регіонах Киргизстану.

Учасники Альянсу визнають, що за наявності формального інструменту для забезпечення прозорості бюджетних процесів у республіці ще відносно низькі показники за міжнародними стандартами, але важлива динаміка на покращення. Так, за 2009–2012 рр. в

середньому по Киргизстану 16-19% від усіх бюджетних запитів отримували відповіді.

Республіка Киргизстан ділиться на 7 областей, в які входять 40 районів і 25 міст, а також сільські округи. Рівень областей не має окремого бюджету.

Спільний висновок такий, що країни Україна, Казахстан, Киргизстан за міжнародними оцінками близькі в сфері непрозорості бюджетних процесів і участі в них громади. Непрозорість і відсутність системного громадського контролю призводить до тіньових і неефективних оборудок у бюджетних процесах. Останні збагачують окремі політичні синдикати, які фактично починають боротися за доступ до цих процесів, а суспільні інтереси все більш віддаляються. Наявність таких «синдикатів» з капіталами некомерційного походження призводить до стагнації економіки і формування неконкурентного середовища. Депресивність приватного сектору і громадська неучасть лише накопичують суспільний негативізм, який рано чи пізно дасть соціальний зсув.

Отже, в зазначених країнах (Україна, Казахстан, Киргизстан) наявна законодавча база, що регламентує названі процеси, але, по суті, вони «не працюють». Наявні ресурси, але до місцевого рівня вони не доходять. Разом з цим, бюджетні процеси непрозорі, а суспільство цим не цікавиться.

Ми рекомендуємо:

1. Створювати і популяризувати, за громадської ініціативи, максимально доступну інтерпретацію бюджету.
2. Виховувати фахові експертні групи тиску.
3. Здійснювати популяризацію позитивного досвіду.

---

1. Центр політичних студій та аналітики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cpsa.org.ua/>

2. Ставнийчук М. Реформа, с которой Украина опаздывает на 20 лет / М. Ставнийчук // Зеркало недели. – 2012. – № 44(92). – 1-7 декабря. – С. 4.

ІІІ. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Анжела Акаймова

СИМВОЛІЧНЕ ВТІЛЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ РЕКЛАМНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ ТА ВПЛИВ МЕНТАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕЦИПІЄНТІВ НА ЇХ СПРИЙНЯТТЯ

У цій роботі здійснюється дослідження текстового втілення рекламних повідомлень. Вплив ментальних особливостей реципієнтів розглядається за допомогою крос-культурного підходу. Особлива увага приділяється символічній складовій комунікативного процесу.

Ключові слова: *символічне втілення, комунікативний процес.*

A. Akayomova. Symbolic embodiment of intertekstual'nosti of reports of publicities and influence of mental features of recipients is on their perception. *Research of text embodiment of reports of publicities is carried out in this work. Influencing of mental features of recipients is examined by means of cross-country race - cultural approach. The special attention is spared the symbolic constituent of communicative process.*

Key words: *symbolic embodiment, communicative process.*

Актуальність проведеного дослідження визначається тим, що за останні десятиліття зросла роль культурної ідентичності реципієнта як учасника комунікативного процесу в засобах масової інформації. Сучасній українській рекламі необхідно подолати стереотип, що склався у свідомості реципієнта, щодо недостатньої художньої цінності рекламної інформації. У цій роботі здійснюється дослідження втілення інтертекстуальності рекламних повідомлень і впливу ментальних особливостей реципієнтів на їх сприйняття. Можна стверджувати, що у вітчизняній науці мало представлені дослідження медіатекстів, здійснювані за допомогою крос-культурного підходу.

Багато в чому це пояснюється тим, що теорія української реклами відносно недавно здобула свою автономність. В Україні тривалий час не було реклами в повному сенсі цього слова. Становлення і розвиток реклами сталися зі здобуттям незалежності і відкриттям інформаційного простору в 90-ті роки ХХ століття.

Найбільший інтерес для сучасних дослідників рекламної комунікації становить особа реципієнта як невід'ємна частина і відображення специфіки своєї національної культури. Під час порівняльного дослідження стає очевидним, що реклама в Україні з успіхом розвивається під впливом тенденцій зарубіжної реклами, в той же час справді відображаючи специфіку національної ментальності. Проблеми національного характеру представників того чи іншого етносу традиційно є центральним аспектом дослідження різних історичних, філологічних, соціальних, політологічних та філософських наук.

Мета наукового дослідження

У процесі аналізу авторка робить спробу пов'язати рекламні повідомлення українців і французів з символічними особливостями їх сприйняття.

Проблема міжкультурної комунікації (особливо – її етнічний аспект) є однією з центральної для глобальної масової культури, невід'ємною частиною якої є реклама. Сучасна комунікація та реклама знаходяться на етапі пошуку нових жанрів, які дозволять інакше втілювати авторський задум і зможуть більш достовірно відображати життя (внутрішній світ) реципієнта, – як за допомогою мови (слів, тексту), так і через візуальні образи.

Розвиток реклами в сучасному соціумі зумовлений процесом урбанізації, що становить значний інтерес для дослідників. Символічне осмислення моральних пріоритетів і історично сформованих ментальних та соціокультурних особливостей реципієнтів дало життя соціології мистецтва, яка широко застосовується в рекламній комунікації.

Питання міжкультурної комунікації в сучасних мас-медіа позначені дослідниками, але ще потребують більш докладного вивчення. Мало досліджені ігровий, індивідуальний, креативний і колективний початок в рекламній комунікації, питання співвідношення креативної та наукової складових у теорії рекламної комунікації.

У стадії становлення перебувають науки «соціологія реклами» і «психологія реклами», при цьому сучасні теоретики багато уваги приділяють вивченню систематизації соціоекономічних аспектів рекламної комунікації.

Завданням статті є аналіз сучасного стану рекламних текстів в українському та французькому суспільствах, а також виявлення основних тенденцій впливу ментальних особливостей реципієнтів на їх сприйняття.

Вивчення сучасного медіатексту має проходити синхронно з дослідженням повсякденного життя людини в інформаційному суспільстві, створеному новітніми засобами масової інформації. Саме ця сфера сучасного життя людей є предметом наукового інтересу Маршалла Маклюена. У своїх роботах він багато уваги приділяв емоційній складовій різних комунікаційних технологій. Маклюен описав історію людства як низку змінюючих одна одну «галактик» – нових соціально-економічних і культурних структур, детермінованих сучасними реаліями. Згідно з його думкою, «створення теорії зміни культурних епох вимагає усвідомлення змін у співвідношенні наших почуттів, викликаних їх матеріалізацією в навколишньому соціальному світі» [1, с.91].

Одним з перших філософів, який сформулював принципи взаємодії особистості з навколишнім її світом, був Аристотель. Розробляючи вчення про матерію і форму, він відводив величезну роль творчому фактору, настільки значимому в рекламній майстерності, завдяки якому річ (у цьому випадку – авторський задум) «стає дійсною» [2, с.302]. Аристотель розвивав науки про риторику і теорію мовного впливу, на яких базуються принципи соціальної комунікації. Також він піддав первинному науковому осмисленню поняття суспільства і держави (ще не розділяючи їх), обґрунтував першопричини виникнення держави нагальною потребою людей у спілкуванні і у взаємному обміні. На думку Аристотеля, людина спочатку – істота політична, тобто соціальна. Одним з перших він заговорив про так званий «середній елемент» між рабовласниками і рабами, нині іменованому «середнім класом», на який орієнтується сучасна масова культура.

Російський вчений М. Мамардашвілі [3] відносить до галузі культури всі сфери людської діяльності, впорядковані в певному

предметно-знаковому механізмі. Щоб бути культурою в повному розумінні слова, людська діяльність має бути спрямована не просто на підтримку і відтворення буття, але і на пошук краси та істини. Інший російський дослідник Ю. Степанов [4] пише, що будь-які видобувні дії мають характер «відкриття». Суть цього ж поняття розкривав у своїх працях Р. Барт [5].

У ході дослідницького процесу наука про слово стала більш демократичною, втратила багато своєї таємниці. Вона є найбільш надійним помічником в осягненні мистецтва міжкультурної комунікації. На формування художнього бачення в просторі медіа-текстів також впливає і позатекстова дійсність. Саме слово розглядається в ситуативному контексті (наприклад, в контексті уявлення людини або явища культури як системи фраз).

Людська активність у взаємодії з рекламною інформацією реалізується в процесі трьох основних видів діяльності – комунікативної, пізнавальної та ігрової. Як відзначають сучасні дослідники, «реклама являє собою акт комунікації, що знаходить відображення в діалогізації монологічного мовлення» [6]. Без медіа-культури сьгоднішнє суспільство уявити неможливо. З моменту свого народження і під час подальшої соціалізації людина поступово інтегрується у світовий інформаційний простір. Тому настільки важливим є поняття не тільки медіа-культури всього суспільства, а й медіа-культури кожної особи окремо. Творче освоєння медійної інформації та її логічна переробка є невід'ємною частиною процесу залучення сучасної особистості у світове інформаційне поле.

Багато реципієнтів схильні до негативної оцінки рекламної інформації, ставлячись до неї з недовірою. Все ж позитивних моментів у неї більше. Крім включення у світовий інформаційний процес, ця діяльність пов'язана з розвитком креативного мислення та активізацією творчого початку.

Цікаво відзначити, що фольклорні витоки реклами проявляються в спорідненості компонента масової культури з національною народною казкою, що символічно втілює авторський вимисел і містить у собі мораль (висновок, керівництво до дії). По суті, друкована реклама є новим жанром міфу, канони якого склалися стихійно шляхом накопичення медіа-інформації в масовій культурі.

Рекламний медіа-текст є автоматом у сприйнятті реципієнта, який він, добудовуючи сенс рекламного повідомлення і дотримуючись рекламної інформації, розповідає про себе сам. Таким чином формується його індивідуальний імідж.

Рекламна комунікація дозволяє конструювати певні соціальні міфи. Побудовування образних паралелей у соціальних міфах визначається специфікою побудови комунікативного процесу, який завжди здійснюється укупі з певною культурно-ідеологічною функцією. Розглядаючи, наприклад, Україну і Францію, що належать до європейського культурного простору, можна сміливо стверджувати, що вони об'єднані загальними орієнтирами. Головним чинником, що впливає на сучасну соціальну обстановку в цих країнах, є особливість історичного розвитку, що сформував специфіку національного характеру українців і французів.

На життя тексту впливають не тільки сформовані передумови, а й сучасний стан суспільства, яке може бути охарактеризоване за такими параметрами:

- особливості політичного устрою (політична ситуація у Франції завжди була більш стабільною, ніж в Україні; крім того, на стан сучасного українського суспільства значний вплив зробила перебудова початку 90-х років минулого століття і розпад СРСР);

- процес поступового формування націй (Україна і Франція завжди були багатонаціональними державами, проте в Україні, внаслідок географічних особливостей, цей фактор проявляється яскравіше);

- особливості соціальної організації в країнах на сьогодні (однієї з ключових категорій у цьому випадку є темпоральна: чим динамічніше життя, тим менше часу реципієнту залишається на обміркування («детальне сприйняття») текстів, у тому числі і рекламних (так званий фактор поспіху).

Наука про рекламну комунікацію також немислима без звернення до досліджень у сфері семіотики та порівняльної лінгвістики. Особливою мірою це стосується саме друкованої реклами, де кожне слово має мати максимальне смислове навантаження. Широкого застосування в рекламній комунікації набула теорія В. фон Гумбольдта про мову як про безперервний творчий процес і про внутрішню форму мови, що є виразом індивідуального світогляду народу. Він зазначав, що «мова в своїй єдності з існуючим завдяки їй мисленням

...являє собою саму націю» [7, с.326]. Подібної точки зору дотримувався і відомий російський вчений О. Потебня, який вважав різні мови «різними системами прийомів мислення» [8]. Багато уваги впливу словесного контексту приділяв у своїх роботах Л. Виготський [9], який розкрив також різні аспекти стереотипізації. Вчення О. Потебні про внутрішню форму слова, під якою він розумів ставлення змісту думки до свідомості, було розвинене згодом найбільшим російським філологом О. Лосевим. Він трактував внутрішню форму слова трохи ширше – як «ставлення власної думки предмета, ідеї самого предмета до свідомості» [10].

Відомо, що часто діалектним формам мови властивий специфічний соціальний відтінок. Це питання розглянуто в роботі «Діалект» американського фахівця з проблем мовознавства Е. Сепіра [11]. Це саме явище знаходить своє самотутнє відображення і в рекламних повідомленнях. Американський вчений Р. Акофф дійшов висновку, що наприкінці 1960-х рр. через значний технічний прогрес «Захід зіткнувся з проблемою постійно зростаючих темпів змін» [12, с.55]. Картина світу значно ускладнилася, що вплинуло на сприйняття реципієнтами мови, якою вони говорять і мислять.

Збагачення мовних конструкцій у рекламній комунікації відбувається постійно. При цьому, апелюючи до природних проявів почуттів людини, реклама в друкованих виданнях загострює філологічне сприйняття мови. Символізація інформації, що є невід'ємним елементом друкованих рекламних повідомлень, – це характерний елемент саморегуляції сучасного суспільства. Символізація узагальнює рекламну інформацію, яка транслюється за допомогою медіа-тексту, що, у свою чергу, впорядковує процес її сприйняття.

Французький вчений А. Дейян зауважує, що «ефективність реклами криється не в змісті, а у формі подачі звернення, яка сприяє купівлі з метою випробування товару або марки» [13, с.15]. Зокрема, характерною тенденцією для сучасного рекламного медіа-тексту, розміщеного в пресі, є так звана формалізація рекламної метафори. Поняття «форми» (іноді – «оформлення») є провідною темою багатьох рекламних повідомлень:

- «геометрія емоцій»;
- «сплав новітніх мобільних технологій, інноваційного

дизайну і привабливої вартості перетворює цю модель у нову формулу вашої свободи».

Сучасна французька реклама підтримує досягнутий реципієнтами рівень соціального добробуту, українська ж все ще стимулює його досягнення. Тому український реципієнт більш переконується і схильний до впливу рекламної комунікації. Це дуже багатогранний аспект, який представляє важливість для збагачення національного рекламного фольклору. З одного боку, сприйнятливість українських реципієнтів до рекламної інформації навчить їх споживчої самостійності й уміння грамотно аналізувати рекламну інформацію, яка надходить. З іншого – сприятиме розвитку естетичної складової друкованої реклами, зокрема, елементів параграфеміки[14]:

- сінграфеміки (розстановка знаків пунктуації в тексті друкованої реклами);
- супраграфеміки (експерименти зі шрифтами рекламного повідомлення);
- топографеміки (просторове і площинне варіювання рекламного медіатексту).

Незважаючи на істотну роль дизайнерських рішень, ключовим елементом будь-якого рекламного медіа-тексту залишається саме слово, що визнають і самі рекламісти: «Для хорошої реклами необхідно всього кілька слів. Ключових».

Ігровий аспект у рекламних повідомленнях може отримувати різну творчу інтерпретацію, залежно від комунікативної установки автора. Зарубіжні дослідники відзначають, що «всі ми живемо в дещо штучному світі конкуруючих між собою образів і знаків, тобто у світі реклами» [15, с.49]. Багато рекламних кампаній (зокрема, відома на весь світ марка одягу «Benetton») націлені на універсальну глобальну стратегію, розраховану на всі країни світу. Однак рекламісти дотримуються іншого методу просування товарів і послуг. Російська дослідниця О. Медведєва пише, що «частина виробників віддають перевагу крос-культурному підходу і тому адаптують рекламу до іншого культурного середовища» [16, с.203]. У цьому випадку велике значення має і найменування бренда (у значенні його матеріальності, упредметнення), яке є першою ознакою його індивідуальності: «Ім'я речі належить самій речі і є її невід'ємною власністю ... Річ містить у собі, як одну з невід'ємних властивостей, своє ім'я ... »[17, с.80–81].

Реалії будь-якої країни не можуть не впливати на сприйняття медіа-тексту. Особливо це стосується саме реклами, оскільки вона безпосередньо пов'язана з буденним побутом людини. У цій площині лежать основні проблеми, з якими стикається перекладач, перекладаючи рекламний текст іншою мовою. На думку Н. Вінера, «семантичний, або другий бік мови має справу зі значенням і проявляється, наприклад, у труднощах перекладу з однієї мови на іншу, де неповна відповідність між значеннями слів обмежує потік інформації, переданої з однієї мови на іншу» [18, с.79]. Фразеологічні звороти, ідіоми і фіксовані мовні фігури дуже важко адекватно передати засобами іноземної мови, не втративши при цьому первинного сенсу. За словами М. Бахтіна, «всяка система знаків (тобто кожна мова) ... принципово завжди може бути розшифрована, тобто перекладена на інші знакові системи (інші мови); отже, є загальна логіка знакових систем ... Але текст (на відміну від мови як системи засобів) ніколи не може бути перекладений до кінця, бо немає потенційного єдиного тексту текстів» [19, с.300–301].

На розвиток національної рекламної культури істотно впливають соціокультурні конотації, пов'язані з колірною символікою, які впливають на специфіку метафоричного осмислення повсякденності. Наприклад, для французів одним з найменш улюблених кольорів є зелений – вважається, що він приносить невдачу. В Україні до найбільш нелюблених («негативних») кольорів реципієнти частіше відносять чорний, асоціюючи його, перш за все, з трауром. Одним з найбільш бажаних кольорів в українській національній культурі вважається білий (у той час як в Японії він означає сум) і червоний, який також традиційно виступає синонімом прикметника «гарний» («красна дівчиця»). Для більшості латиноамериканських країн, навпаки, яскраво-червоний колір має негативні конотації: він означає смерть. Що ж до перспектив розвитку колірної і образотворчої етнічної символіки в друкованій рекламі, то слід зазначити, що особливий інтерес становить використання національних орнаментів, пов'язаних з культурною традицією (наприклад, рослинні орнаменти).

Крім цього, актуальним завданням творчої складової реклами є пошук універсальних підходів у міжкультурній комунікації. Він повинен базуватися на використанні маніпулятивної сили реклами,

яка визначає рух думки у напрямі до образу. Сучасній рекламній комунікації необхідно нове втілення абстрактних понять, що мають асоціацію з національною символікою країни, а також з відмінними рисами національного характеру її мешканців.

Крім емоційного боку національного характеру, етнокультурні відмінності виявляються в різному ставленні реципієнтів до базових концептів буття. Це ставлення зумовлюється впливом історично сформованих архетипів. Зокрема, специфіка відмінностей національних культур може проявитися в різному ставленні їх представників до концепту «Земля». Цей фактор визначається також розходженням кліматичних умов (схильністю до землеробства, освоєння нових земель, кочового способу життя тощо). Часом навіть представники рослинного світу країни є її загальноновизнаними символами, з якими нерідко ототожнюють себе і самі жителі. Наприклад, для росіян таким символом є береза, для українців (центр країни) – каштан, для французів (у південній частині країни) – виноград, для ізраїльтян – кактус, для японців – рис. Земля також виступає об'єднуючим чинником для представників етносів, що здійснило особливо сильний вплив на становлення українського національного характеру. Особливе значення для нього має колектив, співтовариство – спочатку Україна виробила общинну форму землекористування. Згодом ці фактори вплинули і на лад української мови. Саме тому в ній так багато безособових пропозицій, які характеризуються високою частотністю вживання і в рекламі.

Однією з найважливіших характеристик рекламної комунікації тієї чи іншої країни є історично сформована ступінь релігійності її жителів. Вона впливає, насамперед, на відкритість прояву емоцій у друкованих текстах масової культури, а також на специфіку втілення жіночих образів у рекламі. Сучасним українцям і французам властивий загальноєвропейський погляд на релігію, яка є важливою частиною духовного життя нації і, в той же час, допускає певну частку особистої незалежності її прихильника. Слід зазначити, що в глобальному культурному просторі також знаходиться відображення і репутація країни, зумовлена церквою – часто найважливішими символами країни виступають саме храми. В Україні – Києво-Печерська лавра, в Росії – храм Христа Спасителя, у Франції – Собор Паризької Богоматері. Примітно, що в США подібний релігійний символ відсутній.

Різниця часових поясів є ще одним символом інтертексту друкованої реклами (у цьому випадку має характер підтексту). Об'єднуюча, наприклад, російських реципієнтів різниця в часі, великі відстані в країні, на яких проживають представники різних етносів – усе це створює незримую специфіку в рекламі. Ці особливості можуть бути підсвідомо вловимі лише тими, хто виріс і був вихований у цій культурі. Це може відчутти тільки мешканець великої країни, наприклад, американець, але ніяк не француз, у якого (внаслідок географічного положення Франції та розміру її території) просторове відчуття своєї культури вибудовується на зовсім інших принципах.

Через текст люди протягом історії вибудовують свої відносини з навколишньою дійсністю. З розвитком нових технологій життя тексту, як і життя людства в різних кінцях планети, зазнає все більших суттєвих змін. Текст освоює для себе нові, невідомі раніше межі свого існування, успішно інтегрувавшись і в екранне мистецтво (кінематограф і телебачення), і в простір всесвітньої мережі Інтернет. Сучасна еволюція тексту пояснюється змінами, що відбулися у світовому співтоваристві за останні два століття (з ХІХ по ХХІ сторіччя включно). Виходить, що текст в даний момент є заручником тієї історичної ситуації, в якій йому судилося бути створеним, – включаючи події у сфері політики і роль видатних особистостей. Будучи відображенням соціального життя людей, він найбільш об'єктивно і достовірно висвітлює всі зміни і процеси, що відбуваються в суспільстві на цей момент.

У висновку варто зазначити, що крос-культурний аналіз специфіки рекламних повідомлень дозволив встановити, що жителів України та інших європейських країн об'єднує належність до європейського культурного співтовариства, що характеризується відносною спільністю способу життя та моральних цінностей. Реклама була розглянута як природна потреба людини у самовизначенні, пошуку соціальної ролі. Основні відмінності криються в особливостях соціальної організації, що склалися історично і впливають на сучасний стан суспільства (географічні і кліматичні особливості, політичний устрій, релігія, ступінь соціальної нерівності тощо).

Теорія рекламної комунікації, в тому числі її економічні, політологічні, соціологічні та культурологічні аспекти, стала більш «антропоцентричною», сфокусувавши свою увагу переважно на осо-

бистоті реципієнта. Актуальними науками для сучасної рекламної комунікації стають історія, психологія, політологія, філологія, філософія, які зуміли довести, що людина та її внутрішній (емоційний) світ досі є загадкою для наукового співтовариства. Це відобразило основну тенденцію розвитку самої реклами. До її базової функції – просування товару або послуги – додалася естетична і рекреативна. Сучасна реклама перебуває в активному пошуку нових жанрів для втілення авторських (креативних) задумів.

Результати проведеного дослідження свідчать, що рекламна комунікація стала невід'ємною частиною сфери глобальної масової культури. Україна займає в цій сфері особливе становище. Це одна з небагатьох країн Європи, яка за такий короткий період зуміла з успіхом заповнити інформаційний дефіцит і адаптувати елементи зарубіжної культури. Незважаючи на скептичне ставлення багатьох іноземних фахівців, українська реклама є справжнім феноменом, що становить величезний науковий інтерес для широкого кола фахівців.

-
1. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего / М. Маклюэн. – М.: Академический проект, 2005. – 496 с.
  2. Спиркин А. Г. Философия / А. Г. Спиркин. – М.: Гардарики, 2002. – 736 с.
  3. Мамардашвили М. Метафизика свободы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mamardashvili.ru/>; Мамардашвили М. Стрела познания: набросок естественно-исторической гносеологии / М. Мамардашвили. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 304 с.
  4. Система федеральных образовательных порталов «Социально-гуманитарное и политическое образование». Курс лекций по теории массовой коммуникации. Тема 1. Теория массовой коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humanities.edu.ru/db/msg/2365>.
  5. Барт Р. Нулевая степень письма / Р. Барт. – М.: Академический проект, 2008. – 431 с.
  6. Капуза Т. М. Лингвистика рекламы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lingvoskop.iatp.by/text1.htm>.
  7. Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
  8. Минералов Ю. Теория словесности А. А. Потебни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mineralov.ru/poteb.htm>.
  9. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М.: Искусство, 1968. – 496 с.

10. Камчатнов А. М. А. А. Потебня и А. Ф. Лосев о внутренней форме слова. – Русский филологический вестник. 1998. – № 1-2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/kamchatnov-98.htm>.
11. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М.: Прогресс, 1993. – 656 с.
12. Акофф Р. Акофф о менеджменте / Р. Акофф. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с.
13. Дейан А. Реклама / А. Дейан. – СПб.: Нева, 2004. – 128 с.
14. Плотников Б. А. Семиотика текста: Параграфемика / Б. А. Плотников. – Минск: Высшая школа, 1992. – 191 с.
15. Бриггз А. Медиа. Введение / А. Бриггз, П. Кобли. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 550 с.
16. Медведева Е.В. Основы рекламоведения / Е. В. Медведева. – М.: РИП-Холдинг, 2003. – 262 с.
17. Лосев А.Ф. Вещь и имя. Самое само / А. Ф. Лосев. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008. – 573 с.
18. Винер Н. Кибернетика и общество. Творец и робот / Н. Винер. – М.: Тайдекс Ко, 2003. – 245 с.
19. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.

Олеся Мандебура

КОНСТРУЮВАННЯ КОНЦЕПТУ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІА-ПРОСТОРІ (НА МАТЕРІАЛАХ ЕЛЕКТРОННИХ ЗМІ)

Стаття присвячена аналізу феномену опозиції в українському інформаційному просторі. Визначається, що головним чином наповнення змістами «образу» опозиції структурується за допомогою заголовків. Задля цього використовуються різноманітні прийоми і рішення. Характерною рисою деяких інформаційних порталів є використання експресивної емоційно насиченої лексики. Такі публікації впливають на суспільну думку шляхом формування певних конкретних установок, конструювання смислів у заданому напрямі і, відповідно, знань і переконань певного сегмента читачької аудиторії.

Ключові слова: *опозиція, український інформаційний простір, Інтернет, ЗМІ, заголовок.*

O. Mandebura. Construction of opposition's concept in Ukrainian mass media sphere (based on electronic media). This article analyzes the phenomenon of opposition in Ukrainian mass media sphere. It is defined that mainly, content filling of the opposition's «image» is structured by using headings. A distinctive feature of certain information portals is the use of an expressive emotionally rich vocabulary. Such publications influence on public opinion through the formation of certain specific guidelines, construction of meanings in a given direction, and accordingly, the knowledge and belief of certain reader's audience.

Key words: *opposition, Ukrainian mass media sphere, Internet, mass media, headings.*

Конкуренція в політичному полі є обов'язковою умовою демократичного розвитку суспільства, одним з основних принципів існування розвинутого демократичного суспільства, гарантією демократичного характеру всієї системи суспільних відносин. З іншого боку, не менш важливим демократичним інститутом, що характеризує демократичність політичної системи суспільства, є наявність опозиції. Одна з її головних функцій – вироблення альтернативних концепцій розвитку країни та становлення конкуренції правлячій силі. Ситуація, яка складається на сьогодні в українському політичному опозиційному полі, виокремлює одну з головних проблем української опозиції – зміщення поля її головних завдань із формально політичного виміру у суто внутрішній. У першу чергу йдеться про внутрішню конкуренцію в середовищі опозиції, яка посилюється фактичним початком старту передвиборчої кампанії в Україні до виборів Президента 2015 р.

У цьому контексті науковий інтерес становить питання конструювання проблеми внутрішньої конкуренції в середовищі опозиції в українському інформаційному просторі. Роль засобів масової інформації як структурного елементу громадянського суспільства, загалом одного з важливих соціальних інститутів, уже давно привернула увагу науковців і є однією з найактуальніших у науковому просторі. Політологи, філологи, мовознавці, соціологи та представники інших наук активно вивчають глобальні, загальні питання функціональних характеристик ЗМІ як структури громадянського суспільства, роль ЗМІ в політичному житті суспільства

та політичній системі, у формуванні громадської думки, як важливого інструменту політичних та економічних еліт у боротьбі за владу, функції друкованих засобів у політичній сфері життєдіяльності суспільства тощо. Не менш запитаними для наукового пізнання є і вужчі теми, зокрема, функції газетних заголовків, роль заголовків у засобах масової інформації як засобу впливу на свідомість особисті, місце і роль засобів масової інформації в політичних конфліктах, ступінь впливу ЗМІ на соціальні процеси тощо.

Підкреслюючи важливу структуруючу роль ЗМІ у формуванні громадської думки з глобальних проблем розвитку країни, їхній вплив на підтримання стабільності в суспільстві, фахівці, тим не менше, окремо наголошують, що засоби масової інформації можуть відігравати і потенційно небезпечну роль, оскільки можуть виступати і джерелом поширення напруги, і засобом конструювання конфліктних ситуацій, у першу чергу – в політичній сфері.

Проблема конструювання концепту опозиції в українському інформаційному просторі має свою специфіку та властиві їй риси і особливості. Публікації, що торкаються як самого питання сучасної опозиції, так і конкретних пов'язаних з нею аспектів, не лише формують суспільну думку (чи, швидше, думку конкретної цільової аудиторії), а й активно впливають на неї шляхом формування певних конкретних установок, конструювання смислів у заданому напрямі і, відповідно, знань, переконань і «впевненостей» конкретної аудиторії, кінцевою метою яких є потенційні вчинки та дії, у даному випадку – колективні.

Стрімкий розвиток засобів масової комунікації спричинив, відповідно, і збільшення кількості самих електронних періодичних видань, і їхньої аудиторії. Незважаючи на те, що законодавчо діяльність електронних ЗМІ в Україні ще не відрегульована, по суті, вони є засобами масової інформації. Їхня аудиторія характеризується значно меншими розмірами, ніж аудиторія традиційних ЗМІ. Фактично вони виконують функції, аналогічні друкованій пресі, але мають суттєву перевагу – оновлюються протягом дня, і неодноразово, а отже, інформація до адресантів надходить швидко й оперативно. Ще однією незаперечною перевагою інтернет-ЗМІ є їхні власні пошукові системи, які дозволяють упродовж кількох секунд знайти необхідну інформацію за конкретними ключовими

словами чи словосполученнями. Деякі інформаційні портали мають свою власну аудиторію, певний рівень популярності, довіри, загалом користуються певним авторитетом. Останнім часом спостерігається збільшення кількості досліджень саме електронних засобів масової інформації у науковому просторі, їх ролі як засобу впливу на становлення громадянського суспільства, специфіки їхніх функцій тощо.

Для цього аналізу було обрано матеріали, що з'являлися на різноманітних інформаційних сайтах протягом 2013 р. Зокрема, йдеться про такі інформаційні ресурси, як «www.pravda.com.ua», «tyzhden.ua», «<http://minprom.ua>», «<http://glavnoe.ua>». Одразу варто зауважити той факт, що спостерігається суттєве збільшення кількості публікацій у вересні ц.р. (2013), і така риса характерна для різних електронних «видань». Публікації розміщуються фактично щодня, а то і кілька новин на день на одному сайті.

Аналізуючи проблеми подачі матеріалу, бачимо, що окремо виділяється роль заголовків публікацій. Цей аспект цілком заслуговує стати темою окремого дослідження, особливо враховуючи специфіку інтернет-публікацій і, відповідно, значення заголовків у періодичних онлайн-виданнях. Значною мірою саме завдяки заголовкам відбувається конструювання самого концепту опозиції, і в електронних виданнях вони відіграють більшу і специфічнішу роль, аніж у друкованих засобах масової інформації.

У цьому контексті окрему увагу привертає питання вибору політичної лексики, що використовується для подачі відповідного тексту. Спостерігаються чіткі відмінності у специфіці вибору політичної мови і способі репрезентації статті саме завдяки заголовкам. Скажімо, особливістю інформаційного порталу «Українська правда» є переважно констатація фактів, акцентування уваги читача на конкретних питаннях: «У вересні влади в телевізорі було втричі більше, ніж опозиції» (27.09), «Томенко: Опозиція – у занадто великій ейфорії від «європейськості» Януковича» (27.09), «Яценюк каже, що влада погодилася зрівняти сили в Рахунковій палаті» (18.09), «“Батьківщина” пропонує Рибаку призначити вибори в Києві на 10 листопада» (11.09), «У Київській раді склали список “бюджетних страшилок”» (07.09), «Опозиція хоче знати результати

виборів у проблемних округах “до олів’є”» (05.09), «Опозиція пропонує свій шлях до незалежності суддів» (05.09), «У опозиції кажуть, що більшість не лишає їм вибору» (05.09), «Тягнибока не запросили в Європарламент на засідання щодо України» (29.08), «“Регіонали” заблокували входи до КМДА і не впускають опозицію» (19.08), «Яценюк вимагає від Януковича і Азарова “чіткої реакції” на дії Росії» (03.09), «Яценюк розповів, що буде на зустрічі в Рибака» (04.09), «Доній: Кличко був би оптимальним кандидатом у президенти» (10.08). «“Батьківщина” передумала йти до Попова й Герєги» (16.08).

Заголовки, які містять негативну оцінку ситуації, виражену негативну лексику, радикальні заклики та висновки тощо, трапляються меншою мірою. Переважно вони характерні для тих випадків, коли в заголовках наводиться цитати: «Опозиція: Київрада збирається на чергове незаконне засідання» (04.09). «Шаповал: Опозиція прогнала б усі «проблемні» округи, бо все спаплюжили» (13.09), «Яценюк: Режим змусив вчителів і лікарів захищати депутатське збіговисько» (07.09).

Загалом, заголовки публікацій в «Українській правді», присвячених проблемам опозиції, виконують переважно інформативну функцію, анонсуючи зміст конкретної статті. Не спостерігається активне використання слів з негативним забарвленням задля привертання уваги. Виняток становлять заголовки, в яких такі слова і вирази подаються як цитати.

Аналогічним чином подається перелік новин і на електронній сторінці щотижневого ілюстрованого суспільно-політичного журналу «tyzhden.ua», партнером якого є журнал «Український тиждень». Заголовки характеризуються спокійним фоном і переважно мають суто інформативний характер, наприклад: «Опозиція закликає Януковича разом переписати законопроект про гарантії незалежності суддів» (10.10), «Опозиція чекає від регіоналів конкретних пропозицій щодо звільнення Тимошенко» (05.10), «Опозиція завершила акцію під Київрадою, але обіцяє повернутись» (02.10), «В опозиції ще думають, чи висувати «політемігранта» Романюка у депутати» (26.09), «Опозиція не підтримує створення у Раді «тушкогруп» за сценарієм влади» (18.09), «Тимошенко закликає опозицію негайно визначити єдиного кандидата у мери Києва» (17.09), «Політолог:

Своєю публічністю Тимошенко намагається надати опозиції нове дихання» (17.09), «Тимошенко вважає, що опозиція звільняє її з тюрми, як уміє» (17.09), «Опозиція наполягає на виборах у проблемних округах 15 грудня» (05.09) тощо.

Разом з тим, спостерігається активне використання також заголовків, у яких увага читача привертається завдяки використанню оціночних суджень, опису конфліктних ситуацій, проведенню різних неправомірних заходів щодо опозиції та інших прийомів, наприклад: «Перевибори у п'яти округах: опозиція стартує з перешкод» (17.10), «На Луганщині міліція провела обшуки в помешканнях двох опозиціонерів» (03.10), «Міліція побила затриманого під Київрадою помічника опозиційного народного депутата» (02.10), «Опозиціонери вирушили у райвідділ міліції визволяти затриманих під Київрадою активістів» (02.10), «Опозиція про позбавлення Маркова мандата: Янукович продовжує практику знищення парламентаризму» (12.09), «В опозиції зрозуміли, що свавілля міліції – наслідок “внутрішньої” політики Януковича» (08.08).

Огляд новин, присвячених різноманітним питанням «буденних» справ опозиції, на сайті «tyzhden.ua» відбувається переважно коректним способом. Заголовки повною мірою виконують інформативну і контактну функції, не вдаючись до певних маніпулятивних дій. Обидва вказані сайти не використовують експресивну лексику, що мінімізує і тиск на кінцевого споживача тексту, і маніпулювання ним. Завдяки заголовкам адресанти отримують уявлення про суть викладеного питання та короткий зміст статті.

На противагу двом наведеним вище інформаційним порталам, заголовки, які характерні для, скажімо, веб-сайта «<http://minprom.ua>», мають уже зовсім іншу специфіку і особливості. Іншими словами, журналістська мова цього сайта суттєво відрізняється від журналістської мови «Української правди» та «tyzhden.ua». У першу чергу варто відзначити експресивність у використанні лексичних даних, «телеграфний» стиль написання, наявність емоційно насичених прикметників та іменників, які, зокрема, не лише привертають увагу реципієнта, а й певною мірою конструюють смислове навантаження поданого тексту у певному напрямі. Скажімо, діяльність опозиції подавалася у новинах під такими назвами: «Оппозиция не забыла о своем привычном занятии» (30.09) «Оппозиционер защитил Януковича от

хамства россиян» (21.10), «Симоненко поведал о зловещем экстазе ПР и оппозиции» (21.10), «Тягнибок разгадал хитрый маневр Януковича» (21.10), «Оппозиция сознательно пытается сорвать ассоциацию с ЕС» (18.10), «Власенко страдает от провокаций власти» (30.09), «Ефремов возмущен поведением оппозиции» (21.10) та інші.

Меншою мірою, але використовуються і заголовки, які виконують інформативну функцію без залучення додаткових експресивних ходів. Для прикладу наведемо наступні: «Яценюк интересуется, куда Азаров дел деньги» (21.10), «Рыбак сказал, почему в Раде не могут договориться о Тимошенко» (21.10), «Рыбак зовет фракции на совещание по Тимошенко» (21.10), «Ефремов предложил оппозиции создать комиссию по Тимошенко» (21.10).

Подаючи матеріали на цьому інформаційному агентстві, використовують також спосіб формулювання заголовків, коли суміщаються явні суперечності, взаємовиключаючі твердження, нереальні події, факти, які суперечать так званому «здоровому глузду» тощо. Наприклад: «Яценюк доволен, что Тимошенко сидит – ПР» (17.10), «Кличко отправляет Януковича в отставку» (17.10), «Тягнибок намекнул, что Кличко – провокатор» (16.10).

Задля привертання уваги реципієнта формулюються також заголовки, які впадаються у вчі: «Кличко придумал проверку для Януковича» (30.09), «Тимошенко возят еду из ресторана» (30.09), «У Симоненко удивляются ослиному упрямству Азарова» (30.09), «Оппоненты бьют Тягнибока ниже пояса» (30.09), «УДАР рассказал о коварном плане власти против Кличко» (30.09) та ряд інших.

Аналіз наведених та інших заголовків на цьому сайті дозволяє зробити такі висновки. Журналістська мова інформаційного агентства «<http://minprom.ua>» має виражену схильність до вживання експресивної, емоційно насиченої лексики. Її головна мета – привернути увагу читача і утримати її. Значною мірою це досягається завдяки використанню фраз із вираженим провокативним смислом. Сайт відрізняється також постійним оновленням різноманітних новин на опозиційну тематику протягом дня. Ще однією характерною рисою суспільно-політичної мови цього порталу є телеграфний стиль написання заголовків, який відрізняється максимальною зжатістю та лаконічністю заголовкового речення.

Оригінальний погляд на проблеми української опозиції пропонує інтернет-огляд «из Харькова» «<http://glavnoe.ua>».

Ключове слово «опозиція», введене в пошукову систему сайта, на виході дає матеріал, присвячений здебільшого ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко. Скажімо, відповідно до даних пошукової системи, 22 жовтня з'явилося 4 публікації, всі вони присвячені так чи інакше ув'язненому лідеру «Батьківщини»: «Кокс и Квасньевский уже у Юли», «“Регионалов” отзывают из командировок для голосования по Тимошенко», «Аваков призвал “регионалов” набратсья мужества», «СМИ: Вопрос Тимошенко решат послезавтра». 21 жовтня з'явилося 3 новини, 2 з яких теж стосуються Ю. Тимошенко: «DW: Евросоюз настаивает на освобождении Тимошенко», «Арсен Аваков: Сегодня-завтра Кокс и Квасньевский найдут вариант, который устроит всех». У третій новині повідомляється про рішення Р. Кузьміна виставити свою кандидатуру на довиборах народних депутатів. 18 жовтня – 1 новина: «Евросоюз призывает подготовить закон для освобождения Тимошенко». 17.10 – аналогічна ситуація: 3 новини, з яких одна стосується Ю. Тимошенко («Аваков считает, что в Украине достаточно законов, чтобы освободить Тимошенко»), друга – підписанню законопроекту про відновлення роботи американського уряду президентом США Б. Обамою, і третя – довиборам у проблемних округах [1].

Огляд заголовків, які використовуються в інтернет-огляді «<http://glavnoe.ua>», дозволяє зробити кілька висновків. Так, у першу чергу проблема української опозиції зосереджується навколо постаті Юлії Тимошенко. Ключове на сьогодні питання – звільнення її з ув'язнення. Інші важливі й актуальні проблеми, зокрема, пов'язані зі стратегічними планами опозиції щодо участі у парламентських виборах 2015 р., у результатах пошукової системи не вказані. Інформаційний портал характеризується виваженою журналістською мовою, йому не властиве зловживання емоційною та негативно забарвленою лексикою. Представлені заголовки мають переважно предикативну форму і виконують номінативну функцію – анонсують тему (головну чи одну з багатьох) новини чи публікації.

Дослідження феномену опозиції в українському інформаційному просторі, окрім суто інформативних та смислових аспектів, артикулює ще один, не менш важливий. Фактично йдеться про різні «порядки денні», які пропонують різні інформаційні агентства. І ці порядки денні формуються переважним чином саме заголовками публікацій. Скажімо, «Українська правда» як позиції у порядку денному

вносить питання майбутніх виборів (мера, довиборів до Верховної Ради тощо), узгодження позицій різних опозиційних сил з певних питань, стратегічне питання єдиного кандидата від опозиції на майбутніх парламентських виборах, інші численні різноманітні дискусійні питання. Аналогічним чином формує свій порядок денний і електронна сторінка суспільно-політичного журналу «tyzhden.ua», порушуючи питання, наприклад, співпраці опозиції з владою щодо написання нових законопроектів, наводячи дані про дискримінаційні заходи правлячої сили проти опозиції, описуючи конфліктні ситуації, що створюються навколо опозиційних сил тощо. Натомість інформаційне агентство «<http://minprom.ua>» як найважливіші у своєму порядку денному виділяє теми харчування Ю. Тимошенко в ув'язненні, «провокаторство» В. Кличка, «ослячу впертість» М. Азарова, різні «підступні» плани тощо. Інформаційний портал «<http://glavnoe.ua>» проблему опозиції зосереджує переважно навколо постаті Ю. Тимошенко, особливо – проблемі її звільнення. Інші питання, які знаходять своє висвітлення на його «сторінках», стосуються поточних конкретних питань, зокрема, участі опозиції у довиборах народних депутатів.

Дослідження проблеми конструювання концепту опозиції в українському інформаційному просторі актуалізує й інші важливі моменти. Один з них – питання відповідності тексту публікації анонсованому заголовку. До певної міри, можна висловити припущення, що інтернет-простір спрощує правила журналістської «гри». Ці спрощення стосуються усього комплексу питань, починаючи від загальноприйнятих правил складання заголовків і закінчуючи загальними питаннями журналістської етики, дотримання принципів об'єктивності у подачі матеріалу, не нав'язуванні своєї думки тощо.

Головним чином проблеми опозиції в інформаційному просторі структуруються за допомогою заголовків. Задля цього використовуються різноманітні прийоми і рішення. Також варто відзначити таку характерну рису деяких інформаційних порталів, як використання експресивної емоційно насиченої лексики задля утримання уваги реципієнта, особливо якщо йдеться про речі, не важливі в загальнодержавному масштабі. А отже, важливі питання стратегії і тактики опозиційної боротьби, проблеми внутрішньої конкуренції, неузгодженості позицій тощо переносяться в іншу

площину – дрібних і непринципових «знань». Не буде великим перебільшенням стверджувати, що значною мірою саме спосіб і форма представлення феномену опозиції на сьогодні актуалізує питання мовного маніпулювання читачем. Саме таким чином більшою мірою відбувається конструювання концепту опозиції в інформаційному просторі, навантаження його конкретними смислами і, відповідно, формування певних соціальних установок у цільовій читачької аудиторії конкретного електронного інформаційного джерела.

1. Див., наприклад: http://glavnoe.ua/search/?order=date& action=search& PAGE_NUM=1& sword=%D0%BE%D0%BF%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F. – Режим доступу на 22.10.2013 – вільний, мова: рос.

Вікторія Полянська

КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕСТЕТИКИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Розглядається можливість дослідження теоретичних та практичних проблем політичної естетики засобами комунікативного, семіологічного підходів, а також методами психології та синергетики. Виокремлюються, зокрема, такі проблеми, як естетична функція політичної комунікації, її структура та можливості прояву в процесі передачі політичних повідомлень. Привертається увага до ціннісних аспектів використання стимулюючої комунікації в політиці.

Ключові слова: політична естетика, політична комунікація, естетична функція політичної комунікації, стимулююча комунікація, комунікативний підхід, семіотичний підхід, дизайн.

V. Polyanska. Communicative aspects of the political aesthetics: the theory and the practice. The possibility of the theoretical and practical problems of the political aesthetic by the communicative, semiology, psychology, synergetic approaches is considered. The aesthetic function of the political communication, its structure and possible explications in the communicative process is distinguished as

one of the main problem. The axiological aspects of the stimulating communication are focused.

Key words: *political aesthetic, political communication, aesthetical function of political communication, stimulating communication, communicational approach, semiotic approach, design.*

Політична влада та інші явища і процеси політичної сфери можуть бути досліджені як з раціональної, так і з ірраціональної (осмислення в раціональних поняттях, які мають визначення, терміни), чуттєвої точок зору (відчування цього поняття, уявлення про явище або процес, який за ним стоїть). Наприклад, коли ми вимовляємо слово «держава», ми говоримо про політичне поняття, яке означає певне територіальне утворення, на якому здійснюється владарювання певного політичного суб'єкта (суверена). З іншого боку, коли людина чує або вимовляє, або читає слово «держава», так чи інакше вона відчуває певні емоції, в неї спонтанно виникають образи, асоціації і т.д. Естетичні аспекти сприйняття проникають у раціональні поняття, що конвенційним шляхом сформовані в мові для означення владних відносин.

Якщо ми говоримо про державний устрій, то ми говоримо про чисту абстракцію, раціональне поняття, створене для необхідності класифікувати форми державних утворень в їх залежності від способів управління територіями та адміністративними одиницями в кожній державі. Коли ми говоримо про конкретний устрій (федерація, унітарна держава, конфедерація), ми, керуючись термінами прийнятої класифікації, розрізняємо ці поняття вже не тільки на рівні смислового змісту, а й у супроводі певного комплексу відчуттів, набутих у процесі пізнання цих понять. Виникає певний візуальний ряд, спогади, емоції, образи і т.д. Образи, які виникають, можуть бути викликані певними емоціями і самі по собі стимулюють виникнення, посилення або послаблення емоцій.

У предметне поле політичної естетики як раз входить сукупність об'єктів чуттєвого сприйняття або вираження владних відносин, сукупність повідомлень політичного характеру, які містять у собі естетичну функцію. В цій статті пропонується розглянути найбільш актуальні, на думку автора, проблеми теоретичного та теоретично-прикладного характеру, які потрапляють до пред-

метного поля політичної естетики, зокрема, проблеми естетичної функції політичної комунікації.

Дослідниками комунікації є Г.Лассвелл, І.Лазерсфельд, Р.Мертон, Р.Якобсон, К.Шеннон, Н.Вінер, А.Моль, У.Еко. До класиків дослідження масової комунікації належать Г.Лебон, Г.М.Маклюен, Х.Ортега-і-Гассет, С.Московічі, Г.Тард, Е.Канетті, Г.Блемер, З.Фройд, К.Г.Юнг. Специфічні підходи до політико-естетичної комунікації містяться в роботах Р.Арнхейма, М.Кокуш, Г.Ріда, С.Шейгал та багатьох інших дослідників.

Політична влада як феномен людського буття, який чинить вплив на суспільний, цивілізаційний, економічний розвиток на всіх рівнях діяльності людини, має свої образні та чуттєві параметри, відображення в людській свідомості. Такі чуттєві прояви, втілення, атрибути влади можна виразити в термінах естетичної теорії як науки про прекрасне, що включає сукупність знань про чуттєве відображення оточуючого світу в людській свідомості, в якій відбувається вибір між, наприклад, прекрасним та огидним, смішним та трагічним і т.д.

Естетика як сфера людського буття та діяльності має властивість позачасовості та всезагальної проникливості. Естетика була завжди, естетичними феноменами та процесами просякнуті будь-які людські відносини, в тому числі і політичні. Естетика проникає у владні відносини спонтанно або керовано.

Теорія «естетичних уподобань» свідчить про те, що естетичне відчуття є наслідуваним нами від законів біологічної еволюції. «Естетичні уподобання окремого виду – це не що інше, як явище, що є репрезентованим у природі, яке в культурі відоме як «мода». Як і мода, ці уподобання – найважливіший фактор розрізнення найближчих ознак та початок еволюції нових видів». Перевагу «прекрасних» видів над менш «прекрасними» можна назвати механізмом адаптації.

На початку XIX століття важливого значення набуває індивідуальна «пристрассть» у виборі партнера, а самопрезентація на основі зовнішності стала важливою у впорядкуванні вибору. Мода стала детермінантою соціальної поведінки більш сильною, ніж соціальні традиції, обов'язок, звичаї [1].

Естетика як сфера теоретичного осмислення все частіше знаходить свої прояви у пристосуванні до соціальної та політичної проблематики, перш за все маються на увазі чуттєві реакції, які виникають у людини під час контакту з певними соціально-політичними феноменами. Якщо первинно естетика зверталася до індивідуальних аспектів поведінки, то на сьогодні естетика дедалі частіше звертається до масових явищ [2].

Олександр Готліб Баумгартен уперше використав термін «*aesthetica*» для означення наукової філософської дисципліни, яку він називав як «науку про чуттєве пізнання», що включала в себе риторику та поетику [3]. Пізніше Кант та більш пізні теоретики мистецтв почали вживати термін «естетика» як критику смаку та генія. Історично одною з перших соціально-естетичних проблем, що досліджується в соціально-естетичному ключі, є саме проблема смаку, яка в роботах Д.Юма, Д.Аддісона, Е.Берка, Е.Канта ще з XVIII століття починає досліджуватись як необхідна система естетичної орієнтації.

Основною проблемою соціально-естетичної теорії XIX століття можна назвати уявлення про можливість зміни форми людського буття естетичними засобами. Такі дослідники, як У.Морріс, Г.Обрист, Р.Римершмід, А.Ендель, Г.Хірт та інші запропонували ідеї стилістичного оформлення нових моделей соціальної поведінки, навіть нових форм життя та можливості перебудови суспільства на нових естетичних основах. Ці ідеї не лишилися в межах теоретичної рефлексії, а вплинули на теоретиків Югендстиля в Німеччині в 1890-ті рр., а також Модерна як загальноєвропейського руху.

Таким чином, в естетико-соціальному науковому дискурсі та політичній практиці поступово складається уявлення про системний характер естетичного середовища існування людини, яке піддається впливу саме через параметри цього середовища.

З роботи Г.М.Маклюена «Розуміння медіа», де він обґрунтовує ідею про відсутність відмінностей між повідомленням та засобом його передачі, яке може мати будь-яку фізичну природу, починається постановка проблеми естетичної функції політичної комунікації, яка, наприклад, у У.Еко розглядається як естетична функція комунікації як такої. Ідея Г.М.Маклюена про відсутність відмінностей між повідомленням та засобом його передачі стала

основою для роздумів про можливість проєкції предметних повідомлень, які становлять дизайн, у сферу масової естетичної комунікації. Найбільш яскравим прикладом можливості такої проєкції є реклама, яка має різновиди соціальної та політичної реклами, де відтворюється певний візуальний образ відношень, що виникають між індивідом та суспільними інститутами. Фактично, політичні суб'єкти не просто намагаються врахувати сприйняття людьми певних політичних феноменів, але і стимулювати, скеровувати певні емоційні реакції, в тому числі через естетичні засоби, наприклад, політичний дизайн [4]. Таким чином, у предметному полі естетики опиняється соціальна проблематика, пов'язана з естетичною реакцією, а феноменами, які відображають такий зв'язок, є, в першу чергу, політичний дизайн та політична реклама.

Російська дослідниця М.Кокуш визначає поняття дизайну як системи естетичної діяльності та системи естетичного дискурсу [5]. Дизайн при цьому передбачає створення певного інтерфейсу контакту індивіда з соціальною реальністю, пропонуючи не просто рішення, які стосуються візуального оформлення простору, а іноді і цілого способу життя. В кінцевому рахунку дизайн передбачає певні соціальні імплікації, тобто стимулює людину до зміни становлення до дійсності та відповідних поведінкових реакцій.

М.Кокуш досліджує поняття соціального дизайну як комунікативну структуру, де знаходять своє вираження відносини між індивідом та суспільними інститутами, в тому числі політичними суб'єктами. Політичні організації не просто враховують знання про емоційну реакцію індивіда на певні естетичні, візуальні образи, а й цілеспрямовано впливають на індивіда естетичними засобами, формуючи певну емоційну реакцію. В цьому контексті актуальною та вельми цікавою для наукового аналізу стає проблематика політичного впливу та естетичної реакції, що потрапляє в предметне поле політичної філософії та політичної естетики. М.Кокуш обґрунтовує поняття та концепцію «естетико-політичної комунікації».

У роботі У.Еко «Відсутня структура» автор вказує, що семіотичне дослідження передбачає розгляд культурних феноменів як комунікативних актів, де повідомлення будуються і розуміються у відповідності до певного коду. Комунікативний підхід може бути застосований до аналізу політико-естетичних феноменів, оскільки

в рамках комунікативної парадигми політичного аналізу політична комунікація становить зміст політичного процесу в кінцевому рахунку. Отже, можливим стає застосування понятійно-категоріального апарату комунікативістики, естетики та політичних наук. «Повідомлення набуває естетичної функції, коли воно побудовано так, що стає неоднозначним і спрямоване саме на себе, тобто прагне привернути увагу адресата до того, як воно побудоване» [6, с. 78].

З естетичним повідомленням відбувається те саме, що і з фавбулою античної трагедії в інтерпретації Аристотеля: фавбула має вражати, має статися те, що не відповідає очікуванням, що вступає у протиріччя із загальною думкою. В той же час, для того, щоб бути зрозумілим для глядачів, ця подія має видаватися достовірною та правдоподібною. Тут інформацію отримують внаслідок того, що розв'язка перетворює «відкриту» ситуацію, яка первинно має два смисли, в ситуацію повною мірою визначену. Неоднозначні висловлювання мають особливе значення для комунікації, пробуджуючи адресата до певної розшифровки.

Естетична комунікація, за У.Еко – це «досвід такої комунікації, який не піддається ані кількісному вимірюванню, ані структурній систематизації» [6,с.86]. Феномен же «естетичної інформації» є не що інше, як ряд можливих інтерпретацій, які є невлітими для кожної теорії комунікації. При цьому, естетична інформація є вкоріненою в певному матеріалі, що не є байдужим до самої інформації. «Семіологія та будь-яка естетика семіологічного напрямку завжди здатна сказати, чим може стати твір, але ніколи, чим він став. Те, чим став твір, найкраще може сказати критика як розповідь про досвід індивідуального прочитання» [6,с.86].

Дискурс, що пробуджує: від риторики до техніки пропаганди та способів маніпулювання суспільною думкою. Для переконання аудиторії в першу чергу привертається її увага, чому слугують тропи або риторичні фігури, прикраси, завдяки яким мова вражає своєю новизною та незвичайністю і раптом стає інформативною. Одні з найбільш поширених риторичних прийомів: метафора, яка називає предмет за допомогою іншого предмета з метою виявлення прихованої схожості; метонімія, яка називає один предмет іменем іншого, що знаходиться першим у відносинах суміжності; літота, що стверджує за допомогою заперечення протилежного («він не

надто сміливий», замість «він боягуз»); замовчування, тобто свідоме не називання того, про що йде мова, з метою підкреслення загальновідомого факту; виокремлення (гіпотипоза), яке різко підкреслює в потоці мови якийсь її фрагмент; інверсія, зміна звичного порядку слів; фігура перелічення, іронія, сарказм і т.д.

Риторика використовує, в тому числі, перевірені стилістичні прийоми, які прийнято вважати «художніми». На синтагмах, наділених певним стилістичним значенням, засноване мистецтво кітч, яке не виробляє нових форм, а приносить публіці задоволення апробованим престижним рішенням.

У.Еко досліджує «спонукальну комунікацію» як таку, якій присутні такі повідомлення відправника, які містять стимули до певного емоційного ефекту від повідомлення, що може викликати як певні образи, символи, так і конкретні сенсомоторні реакції. При цьому метою повідомлення є формування певного відношення до події, явища, про яке надається інформація. У.Еко відзначає, що неможливо виміряти естетичну складову повідомлення, вирахувати або виміряти її методами семіотики. Він вважає, що, наприклад, синтагми зі стійким іконографічним значенням, характерні для візуальних повідомлень, передають значення «королівського достоїнства», це стається за допомогою певних знаків королівської влади, що є «загальним місцем».

Стимулом комунікації, що пробуджує, Еко також вважає стійкі конотації, наділені конкретним емоційним смислом: прапор на полі бою, апеляція до традиційних сімейних цінностей, такі слова, як «честь», «Батьківщина», «відвага». Для цього достатньо замінити одне, означаюче іншим, близьким за значенням, наприклад, замість «країна», сказати «вітчизна». «Витвір мистецтва відкриває нові можливості мови та вчить дивитися на світ по-новому, в той же час, коли він це робить, він сам стає взірцем. Складаються нові мовні та ідеологічні навички; з'явившись на світ, такий витвір мистецтва починає диктувати свої норми вживання мови та бачення світу. Виникають нові коди та ідеологічні очікування» [6, с. 112]. Заглиблюючись у літературний твір, читач «має реконструювати той риторичний та ідеологічний універсум, ту комунікативну ситуацію, в якій народився твір». Іншими словами, читач у самому творі відшукує ключі, наближуючись до вихідного коду, що відновлюється в процесі інтерпретації контексту.

Для теорії комунікації, яка виростає з теорії інформації, найбільш актуальним є процес передачі та сприйняття повідомлення, на відміну від семіотики, яку найбільше цікавить структура та внутрішня будова повідомлення. Однією з актуальних проблем теорії комунікації, яка належить до естетики, є проблема здатності індивіда переноситись у світ уявлень іншої людини, що зумовлює можливість його розуміння («*вчувствование*», емпатія) [7; 8]. Цей світ розкривався, зокрема, в «філософії життя» Дільтея як процес занурення у відчуття, переживання іншої людини, що може бути описано «розуміючою» психологією. В естетичному смислі таке занурення у відчуття – це, серед іншого, «занесення» власних думок та почуттів в явища реального світу. Зокрема, Т.Ліппс, керуючись названими ідеями, висунув принцип психологічної естетики.

Отже, психологічні науки також зробили чималий внесок в дослідження естетичної складової соціальної комунікації. Фройдистська естетика досліджує психологічні аспекти естетичного сприйняття. Мистецтво для фройдистів – це безсвідомий, ірраціональний процес, вмотивований лише сексуальними комплексами. Послідовник Фройда К.Г.Юнг розглядає мистецтво як символічне відображення форм колективного безсвідомого, первообразів або архетипів. Митець же не може бути творцем, а лише медіумом, засобом вираження архетипів, що линуть із колективного безсвідомого. Для фройдистів витвір мистецтва – це предмет психіатричної діагностики. Послідовник К.Г.Юнга Герберт Рід піддається критиці Р.Арнхеймом, який заперечує наявність у дитячій образотворчості архетипів сексуального характеру. Р.Арнхейм вважає, що діти в своїх малюнках віддають перевагу колу внаслідок психологічному закону сприйняття, за яким символи кола, хреста, наприклад, сприймаються людиною найпростіше і відображають основні види людського досвіду через основні образотворчі форми.

На думку Арнхейма, візуальне сприйняття в своїй структурі являє собою чуттєвий аналог інтелектуального пізнання. Отже, як на перцептивному, так і на інтелектуальному рівнях діють однакові механізми, а такі терміни, як «поняття», «судження», «логіка», «абстракція», «розрахунок» мають застосовуватися для аналізу та опису чуттєвого пізнання [9].

Арнхейм користується методологією гештальт-психології, яка доводить, що сприйняття має цілісний характер і будується на основі створення цілісних структур, гештальтів. «Кожен акт прийняття являє собою візуальне судження», яке є «необхідним та безпосереднім інгредієнтом самого акту сприйняття» [9, с.81]. «Художній твір є судженням про сутність дійсності... Витвір мистецтва є необхідним і остаточним розв'язанням проблеми, він вчить, як організувати точну модель з даними характеристиками», оскільки мистецтво – це «прагнення до досягнення рівноваги, гармонії, порядку, єдності» [9, с.87].

Р.Арнхейм досліджує категорії синергетики, щоб описати процес естетичної комунікації, виділяючи в ній процеси ускладнення та спрощення, порядку та хаосу, еквілібриуму, ентропії та гармонії [10]. Разом із дещо філософськими роздумами на тему порядку та безладу, гармонії та дисгармонії в сучасному світі та ролі митця в соціальній комунікації Арнхейм вказує на проблему відповідальності за сучасний дисгармонійний процес комунікації, в якому діють потужні стимули, здатні викликати у людини відповідні реакції та чуттєвий досвід, які користуються формою мистецтва, але змістовно не породжують структури, порядку, гармонії, а навпаки, є ознакою безладу. Інтерпретуючи думки Арнхейма, можна навіть припустити, що ціннісний еkleктизм, ускладненість сучасного світу, утруднюють або навіть унеможливають естетичну комунікацію як стимульовану митцем «заради мистецтва», водночас породжують кон'юнктуру, яка стимулює комунікацію, що посилює безлад. Саме в релігійних та політичних символах виявляється, на думку Арнхейма, така тенденція – стимуляція певної реакції, орієнтована на формування чуттєвого досвіду реципієнта та відповідних поведінкових реакцій. Згадаймо, наприклад, феномен кітч, який поширений у сучасній політичній комунікації. Кітч як стиль політичної діяльності грає на почуттях публіки та використовує уже перевірене, не створюючи нове, наприклад, ідеї, ідеологію, світогляд і т.д., стимулюючи певні емоційні та поведінкові реакції.

У той же час, поширена думка видатного філософа М.Хайдеггера, який у своєму інтерв'ю журналу «Шпігель» наголошує на надзвичайно великому значенні мистецтва в сучасному дисгармонічному світі. Мистецтву, а саме – поезії він відводить роль

передвісника, і в певному розумінні, структуратору свідомості у майбутньому гармонічному впорядкуванні [11].

Отже, політична естетика в своїй предметній сфері охоплює ряд теоретичних та практичних феноменів та процесів, які виникають на перетині політичної та естетичної сфер людського буття. Серед представлених у цій статті проблем політичної естетики слід виокремити дві найбільш актуальні, на нашу думку:

По-перше, теоретичну проблему, яка належить до проблем політичної філософії. Завданням політичної естетики як політико-філософської дисципліни, яке жодна з наукових дисциплін дотепер не змогла вирішити, постає проблема аксіологічних аспектів використання естетичних засобів у політичній комунікації.

По-друге, теоретично-прикладна проблема інтерпретації та результативності естетико-політичного повідомлення відносить нас до праксеологічного виміру політичної естетики. В процесі політичної комунікації використовуються естетичні засоби для підсилення емоційного ефекту та стимулювання необхідної адресату повідомлення реакції. Комунікативні аспекти естетики досліджені лише в загальній перспективі за використанням семіотичного, лінгвістичного, синергетичного, структурного та інших методів. Але процес розшифровки повідомлень політичної комунікації, які, як правило, несуть естетичну функцію та потенціал, залишається складним для розуміння і потребує подальшої розробки та відповідних теоретичних інтерпретацій. Навіть створюючи політичне повідомлення і закладаючи в нього певні символічні (естетичні) коди, адресат не може цілком передбачити результат дії цього повідомлення, а саме – який смисл з наявних у символі буде інтерпретований у наведеному контексті.

---

1. Менингхаус В. Цена красоты: польза и вред от ее обожания/ В. Менингхаус // Логос. – 2009. – № 4–5. – С. 177–185.

2. Инишев И. Что такое современная эстетическая теория?/ И.Инишев // Альманах Res Cogitans. – 2008. – № 4.

3. Иванов В.Л. «Метафизика» Баумгартена в традиции немецкой школьной философии XVII в./ В.Л. Иванов // EINA1: Проблемы философии и теологии. – 2012. – №1. – С. 108–140.

4. Маклюэн Г.М. Понимание Медиа/ Г.М. Маклюэн. – М.: 2003. – С. 11.
5. Кокуш М.Ю. Структурный анализ эстетико-политической коммуникации тема диссертации и автореферата по ВАК 09.00.04, кандидат филологических наук/ М.Ю. Кокуш. – М., 2011. – 242 с.
6. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию/ У. Эко. – ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.
7. Рид Г. Значение искусства (Фрагмент) / Г. Рид // Современная западноевропейская и американская эстетика /Пер.с англ. С.А. Дзикевича. – М, 2002. – С. 186 – 205.
8. Гомбрих Э. История искусства/ Э. Гомбрих. – М.,1998. – 369 с.
9. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие (сокр. пер. с англ. В.Н. Самохина, общ. ред. и вст. ст. В.П. Шестакова)/ Р. Арнхейм. – Москва: Прогресс, 1974.
10. Arnheim R. Entropy and Art. An Essay on Disorder and Order. – University Of California Press, Berkeley/ R. Arnheim. – Los Angeles – London, 1971. – 39 p.
11. Хайдеггер Мартин. Только Бог сможет еще нас спасти/ Мартин Хайдеггер// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.heidegger.ru/shpigel.php>

Владислав Ковалевський

ПОРЯДОК ДЕННИЙ: ТЕОРІЯ І МЕТОД СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

У запропонованій статті розглядається сутність «порядку денного» як теорії і методу структурування політичної реальності. Розглядаються основні функції, методологічні особливості, критерії цього наукового підходу. Описана та реалізована на конкретних даних схема аналізу, яка є корисною для виявлення гуманітарних технологій, що використовуються під час роботи в інформаційному просторі.

Ключові слова: *порядок денний, політична реальність, ЗМІ, комунікація, маніпуляція суспільною свідомістю*

V. Kovalevskyi. The agenda: theory and method of structuring of political reality. *The proposed article the essence of «agenda» as a theory and a method of structuring political reality. In this article describes the main function methodological features, criteria of the*

scientific approach. Described and implemented for specific data analysis scheme, which is helpful to identify humanitarian technologies which used in the information space.

Key words: *agenda, the political reality, media, communication, manipulation of public opinion*

Складність та неоднозначність політичної ситуації у сучасній Україні спонукає дослідників до пошуку нових інтерпретаційних моделей та пояснювальних матриць. Однією з таких матриць є схеми, що представлені новітніми підходами медіадосліджень. Саме вони сьогодні намагаються пояснити ті складні процеси, що відбуваються у політичному полі навколо здобуття та реалізації влади. Можливості, перспективи та обмеження цих підходів сьогодні ще не до кінця визначені, оскільки з розвитком інформаційного суспільства їхня інституалізація триває. Але значний евристичний потенціал у поясненні сучасної політичної реальності є незаперечним, що підтверджується відповідними західними дослідженнями.

Швидкоплинність сучасних політичних процесів є підставою для постійного вдосконалення теоретико-методологічної бази як досліджень, так і їх подальшого впровадження. Тому не можна просто екстраполювати наявні ефективні західні моделі, зразки та концепції для пояснення тих процесів, що відбуваються у сучасній Україні. Це дає підстави дослідникам не просто описувати наявні ефективні інтерпретаційні моделі, але й вдосконалювати їх відповідно до локальних часових та просторових вимог. Це стосується й такої цікавої та корисної теорії, як «встановлення порядку денного». В цьому контексті основне завдання статті вбачається у визначенні структури самого підходу. У такий спосіб визначимо структуру процесу, який, відбуваючись фактично, у віртуальному просторі здійснює реальний вплив на вибір людини. Це дуже важливо, адже далі демонструватимуться моделі процесів, які є ефективні, які працюють і мають реальні наслідки та результати, здійснюють вплив тощо. І все це незважаючи на те, яка інформація циркулює в межах цих процесів, що в черговий раз підтверджує тезу про важливість саме структури. Певна дихотомія вказаних процесів, яка полягає у тому, що встановлення порядку денного відбувається з боку влади

та з боку інших суб'єктів, які сьогодні можуть цілком розглядатися теж як владні актори (наприклад, корпорації). В цьому плані цікавим видається розставлення акцентів в описі сучасних інформаційних процесів за допомогою методу встановлення порядку денного.

Наголосимо, що в сучасній Україні дослідницька увага до цього підходу недостатня. Окремі частини теорії використовуються у роботах Ю.Левенця, В.Кулика, Л. Нагорної, Г. Почепцова, авторських напрацюваннях та дослідженнях[1]. Здебільшого ці підходи описуються у межах неакадемічних, більш практичних напрямках – зв'язках з громадськістю (PR), зв'язках з урядовими організаціями (GR), політичного консалтингу тощо. Однак у західній науці ці напрями фактично не розділяються, а доповнюють один одного.

Варто наголосити, що порядок денний, як феномен, існував завжди. Достатньо вдало його описували та інтерпретували різні теорії, починаючи з загальних теорій повідомлень (фізика, кібернетика) до «теорії магічної кулі» та «теорії встановлення порядку денного». Саме остання, на думку автора, на сьогодні є найбільш евристичною, вдалою та адекватною для пояснення відповідних процесів. Вдалою для свого часу вона була тому, що з'явилася тоді, коли став незаперечним вплив засобів масової інформації. З'явилися підходи визначення важливості та захоплення уваги. Теорія «встановлення порядку денного» прийшла на заміну «теорії магічної кулі» наприкінці 1968 року на підставі польового емпіричного дослідження електорату, який не визначився з вибором. Сутність опитування зводилася до того, щоб визначити ключові теми та повідомлення, важливі для виборця у зіставленні з наявним тоді медіаконтентом. Як уже наголошувалося, сьогодні цю теорію потрібно вдосконалювати та адаптувати, провести певну ревізію, чим, власне, автор і займається. У витоків цих підходів знаходяться класики теорії пропаганди – Г. Лассвелл, У.Ліпманн, Дж.Дьюї. Ці автори запропонували методи для дослідницької формалізації інформаційного простору та інструментів для роботи з ним.

У найширшому плані порядок денний – це набір актуальних для суб'єктів питань, які потребують обговорення. Теорія, яка описує ці процеси, була в загальних рисах запропонована американсь-

кими дослідниками [2] медіавідносин у 1972 році. Вона ґрунтується на таких постулатах:

1. Новинний порядок денний визначає публічний порядок денний (новина про подію визначає її обговорення).

2. Ми звертаємося до ЗМІ для того, що зрозуміти, на чому нам потрібно зосередити свою увагу (фокусування уваги для визначення, що важливого відбувається навколо).

3. Медіа не говорять нам, ЩО думати, вони кажуть нам, ПРО ЩО думати (розставлення акцентів).

4. Нарешті (і це не було в оригінальному тексті авторів, але є квінтесенцією сучасності) – тепер медіа вже кажуть нам, що робити.

Автор у своєму дослідженні дотримується думки про можливість використання концепту «порядок денний» як теорії та методу. Порядок денний як теорія відповідає на головне питання – як впливають новини (новинна комунікація, новинний дискурс) на політичний вибір людини. Звідси зрозуміло, що теорія фокусується на таких аспектах:

- виборчі кампанії;
- встановлення чітких причинно-наслідкових зв'язків між порядком денним ЗМІ та публічним порядком денним;
- кількісні виміри репрезентації політичного вибору.

А порядок денний як метод становить собою спосіб, яким відбувається структурування реальності (у першу чергу суб'єктивної, але яка скидається на об'єктивну). Метод встановлення порядку денного є одним з головних медіаінструментів сучасності, будуючись на тематизації та збудженні інформаційного простору. Далі ми про це ще будемо говорити більш детально. Функціями цього методу є: формування певного відношення до тієї чи іншої проблеми, питання; створення резонансу щодо окремих проблем (з метою побудови дій); зсув фокусу уваги від одних питань до інших.

Звісно, що обговорюючи технологічні процедури, не можна оминути питання стосовно того, хто є суб'єктом встановлення порядку денного? Найбільш чіткими критеріями визначення суб'єкта цього процесу є можливості доступу до ресурсів та потенціал поширення. Отже, до суб'єктів встановлення порядку денного належать:

- головні редактори (фактично, гейткіпери, які можуть рецензувати матеріал навіть після журналістів);

- власники медіа;
- групи впливу / інтересів (стейкхолдери);
- політики (їхні політичні консультанти та PR-групи);
- новинні події (коли події такого рівня, що створюють необхідну лінійну перспективу – фокус уваги)

Найбільше питань виникає щодо останнього пункту, оскільки спочатку здається, що порушено принцип конкретної суб'єктності (ставлення до конкретної людини чи групи осіб). Однак це не зовсім так. Звісно, вказані суб'єкти мають чітку індивідуальну прив'язку, окрім останнього. Однак «новинні події» – це окремий суб'єкт, де неважливий конкретний автор. Це подія, яка сама може задавати рамки її інтерпретації та поширення. Зрозуміло, що інші вказані суб'єкти можуть намагатися її нівелювати, але це не завжди можливо, оскільки існують чутки, альтернативні канали. Вплив такої події не завжди можна вирахувати статистично, отже, ми маємо її включати до переліку суб'єктів формування порядку денного.

Постає логічне питання щодо практик та методів формування порядку денного. На сьогодні відомі такі практики його формування та реалізації:

- дискурсивна (громадськість),
- адміністративна (державна та корпоративна),
- псевдодискурсивна (прихована адміністративна).

У разі дискурсивного формування на порядок денний виносяться найбільш актуальні для громадськості питання, які виникли у ході обговорення. В адміністративній практиці застосовуються методи нав'язування з боку осіб, які можуть здійснювати вплив (власники, представники влади тощо). Псевдодискурсивна практика є сьогодні найбільш поширеною у світі, особливо у країнах, де відсутні сталі політичні традиції (це стосується, у першу чергу, й України). Ця практика дозволяє визначати теми, пріоритети, ранжувати події, водночас приховуючи реальні цілі (замовників).

Що стосується методів, то тут ситуація більш зрозуміла, оскільки може використовуватися все, що є ефективним. Наприклад, дедалі популярнішими стають підходи психології і навіть психотерапії, нейролінгвістичного програмування, ігротехніки тощо.

Одними з найбільш ефективних методів встановлення порядку денного є:

- створення рамки (чіткі обмеження, поля з власними правилами),
- перевизначення (подія або по-іншому називається, або відбувається боротьба інтерпретацій),
- референція в інший час (подія зіставляється з сьогоднішнім, вчорашніми чи майбутніми подіями),
- розмиття (створення додаткових тем і категорій, які розвивають основну).

Звісно, вказаний перелік не є вичерпним. Це велика тема, яка потребує окремого розгляду, але вже ці методи дозволяють зрозуміти розмаїтість та широту наявних підходів.

На аналітичному та діяльнісному рівнях робота з порядком денним відбувається за такими напрямками:

1. Аналіз текстів (репрезентація думок).
2. Аналіз поведінки (оперативна робота – репрезентація дій).
3. Руморологія (практика функціонування чуток).
4. Активні заходи (стабілізація, просування, дискредитація іміджів).

Джерелами такого аналізу, відповідно, будуть: центральні та регіональні ЗМІ, опитування громадської думки, безпосереднє спостереження (з виокремленням та аналізом чуток). Питання щодо формалізації безпосереднього спостереження вирішується методом оцифрування даних. З погляду вдосконалення техніки проведення відповідних досліджень, будь-які данні варто перевести у текст і, відповідно, цифрову форму, що дасть змогу за допомогою комп'ютерів аналізувати великі масиви інформації.

Методів таких досліджень достатньо багато. Окрім загальних описових та аналітичних, це, у першу чергу, контент-аналіз (кількісний та якісний), івент-аналіз та категоризація. Зрозуміло, що все це робиться на відкритих джерелах. Наразі це головний метод роботи навіть сучасної розвідки, де понад 98% інформації здобувається саме з відкритих джерел.

Отже, в ході запропонованої програми дослідження постає важливе гносеологічне питання – як описати реальність людини.

Автор є представником інтеракціонізму, а одним з основних принципів цього наукового напрямку є те, що людина реагує не на сам об'єкт, а на свої уявлення про нього. Йдеться про матрицю світосприйняття, а точніше, механізм селекції інформації та прийняття рішень. Це можливо завдяки аналізу кореляцій між достатньо великим переліком значимих категорій. На межі перетинання цих критеріїв і можливий відповідний ефективний вплив, що у всі часи цікаво було у першу чергу спецслужбам. Далі розглянемо дещо спрощену систему, яка базується на основі зіставлення та аналізу виявлених електоральних уподобань (виборів) та контенту найбільш рейтингових ЗМІ в Україні.

У ході дослідження були обрані три основні параметри:

- час (минулий, теперішній, майбутній),
- референція (інформативна, особистісна),
- критерій (цінності – сім'я, кар'єра, розвиток, імідж).

По-перше, людина постійно оперує часовими межами, що вона не приховує у комунікації. Тобто людина описує власну реальність найчастіше у категоріях минулого, теперішнього чи майбутнього часу. У кожної людини, можливо окрім тих, хто знає та володіє цими технологіями та інструментарієм та здатен регулювати їх у комунікації, ці речі є і вони виявляються досить швидко.

По-друге, що стосується референції, то людина завжди зіставляє побачене, почуте та відчуте з власними досвідом. Частіше на підсвідомому рівні. Перший варіант, який можливий – людина мала схожий досвід і тоді вона може або відкорегувати свою поведінку, що призведе до нових наслідків, або зробити так, як і минулого разу, що, вочевидь, призведе до тих самих наслідків, що були тоді. Більш складний другий варіант – людина не мала відповідного досвіду, але, і тут найцікавіше, їй хтось сказав, вона щось чула, вона щось подумала. Це і є інформативна референція (вона лежить в основі формування фобій) – та, яка не належить до досвіду цієї людини, але входить до її картини світу. В свою чергу, особистісна референція, логічно, формується з власного досвіду.

По-третє, критерій – це цінності. Якщо людина на перше місце ставить сім'ю, то вона буде свідомо або підсвідомо підтримувати ці цінності та тягнутися до них в інших людях чи шукати їх прояви

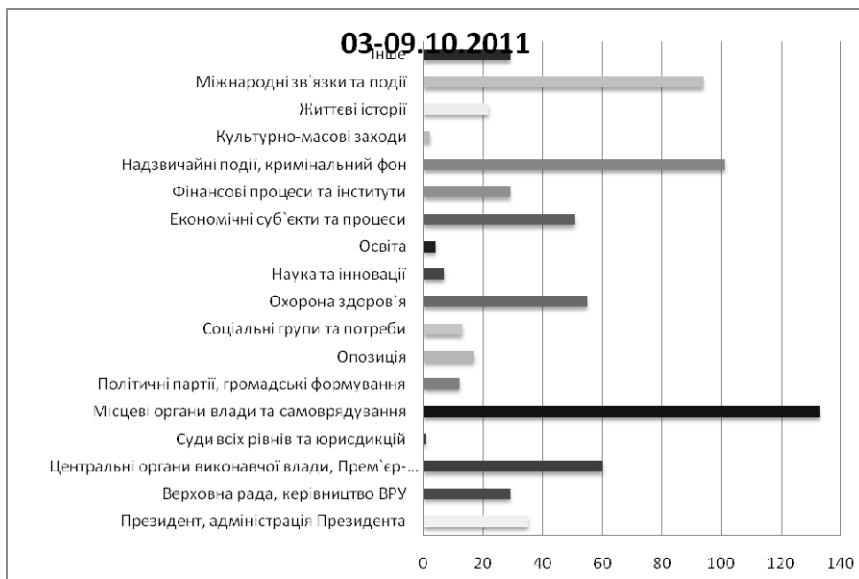
у певних діях. Тут все зрозуміло, це працює і з цим працюють. Зокрема, професійні райтери. Водночас, тут є певна пастка. Свого часу Карл Юнг описав її у так званому архетипі тіні. Це не є предметом нашого дослідження, але якщо коротко, то мається на увазі, що якщо людина сьогодні має один імідж чи статус, то колись вона мала пройти свого часу через його протилежність. Якщо цього не було – сьогодні наявні особистісні конфлікти та певні відхилення. Це цікава тема, але наразі залишимо її соціальним психологам. Нам же потрібно лише пам'ятати про цю похибку, яка інколи може суттєво впливати на результати дослідження (це проявляється на малих цифрах, але на великих це буде непомітним).

Отже, зрозуміло, що всі люди на глибокому рівні фільтрують інформацію відповідно до цих параметрів з подальшим прийняттям на їх основі рішень. Створений трикутник накладається на соціальні групи – і таким чином готова матриця ефективної інформаційної роботи. Саме таким способом формується схема ефективного формування порядку денного. В ній формується трикутник світосприйняття, який має проявлятися у всіх текстах, що спрямовані на вирішення тих завдань, які ставлять перед собою замовники чи кваліфіковані виконавці.

Нарешті, перейдемо від теорії до практики. Тут буде трохи простіше. Вихідні дані аналізу наступні. Методом випадкового відбору була обрана Вінницька область (27 районів, 6 міст обласного підпорядкування, 1 637 229 населення та 1 301 819 виборців станом на 30.09.2011 відповідно до Державного реєстру). Для аналізу був взятий тиждень з 03 – 09 жовтня 2011 р.

Почнемо з родієвого аналізу. Рубрикатор за всіма новинами в країні за цей час наведемо на Діаграмі 1. Важливим є наявність значного масиву інформації в тій чи іншій рубриці. Тут ми бачимо, що на першому місці розміщені події місцевих органів влади та самоврядування. Насправді, це опис регіонального життя. Далі – надзвичайні події, кримінальний фон (це важливий показник, на якому ми ще зупинимося далі). Міжнародні події – забігаючи наперед, пояснимо, що це ситуативне підняття рейтингу наповненості цієї рубрики. Це пов'язано з міжнародним візитом глави держави.

Діаграма 1

Ключовими темами інформаційного простору в цей час були такі:

1. Обговорення суду над Ю.Тимошенко (висловлювання європейських політиків).
2. Суд над Ю.Луценком (головні повідомлення – «суд не захотів йти проти прокуратури» і в суді «свідкам говорять, про що говорити»).
3. Газові питання.
4. Обговорення законопроекту про вибори
5. Питання соціальних пільг
6. Плани святкування Покрови.

Основні резонансні події, індекс цитування яких виходив за межі тенденції, – «закриття справи педофілів»; «паркан навколо Ради», події навколо кортежу Азарова – охорона з кортежу (пізніше виявиться, що насправді – Литвина) відбиває дзеркало в автомобіля кореспондентів ТВІ, що стає основою для відповідного сюжету і новин в Інтернеті. В державних органах нічого цікавого або

масового не відбувається. Президент цього тижня пробує вирішувати проблеми з Росією в межах економічного співробітництва, їздить у Грецію та зустрічає закордонні делегації. Серед основних масових акцій – під Верховною Радою мітинг фермерів та землевласників, які протестують проти земельної реформи та вимагають скасування мита на експорт зернових. Головний меседж – виробництво зернових стає дедалі більш не вигідним. Як видно, інформаційний простір достатньо насичений та хаотичний, жодна з найбільш рейтингових тем додатково неявно підтримується.

Про що пишуть найбільш рейтингові ЗМІ в цей тиждень? Найбільш резонансними темами, що обговорювалися ЗМІ на цьому тижні, були: візит в Україну прем'єр-міністра В'єтнаму Нгуєн Тан Зунга; візит Президента України до Греції; відкриття у Києві НСК «Олімпійський».

Важлива тенденція, виявлена на цьому тижні – нагнітання страху. До найбільш резонансних подій можна віднести такі:

- знешкодження ОПГ у місті Одеса;
- звинувачення в торгівлі зброєю працівників УМВС міста Харкова;
- вбивство начальника Калитнянського селищного відділу внутрішніх справ (Київська обл.);
- сплановане побиття міліціонерів дванадцятьма молодиками (Київська обл.);
- спричинення тяжких тілесних ушкоджень співробітнику УМВС міста Житомира.

Зазначені елементи є технологічним ланцюжком стратегії маніпуляції або впровадження непопулярних заходів, пов'язаних з міліцією (наприклад, збільшення фінансування чи кадрові ротації). Цікаво, що згідно з даними телефонного опитування «Безпека в Україні», проведеного Інститутом Горшеніна [3] з 8 по 10 жовтня, 60,1% українців бояться фізичного насильства. 45,8% бояться хуліганства, 45,3% – крадіжок. Водночас, більше половини опитаних (56,2%) ніколи не були потерпілими внаслідок злочинних дій.

Більшість громадян України (75,2%) визнають, що в їх місті є місця, які вони намагаються уникати – щоб не стати жертвою насильства. Це вкрай цікавий аспект, оскільки тут чіткий вияв фор-

мування інформативної референції, що ми описували раніше. Нагадаємо, що це лежить в основі формування фобії і є одним з елементів маніпуляції суспільною свідомістю з політичними цілями.

Перейдемо до контент-аналізу текстів. Цього тижня було й достатньо позитивних категорій, наприклад – відкриття кільцевої електрички в Києві. Тобто виявлена раніше технологія нагнітання страху не була до кінця пророблена виконавцями. Водночас, три категорії з першої десятки найбільш рейтингових мають негативний підтекст, це – «бандит», «вбивство», «злочинець». Повідомлення з цими словами стосуються вбивства міліціонера у Деснянському районі Києва, скандальної акції МВС в Одесі, суду над Пукачем тощо. І цей аспект яскраво пов'язаний з виявленою раніше тенденцією на нагнітання тривожності у суспільстві.

Що стосується місцевих ЗМІ, то на цьому рівні рубрикатор новин дещо відмінний від загальноукраїнського. Основною рубрикою для місцевих ЗМІ в цей час є тематика, пов'язана з надзвичайними пригодами та кримінальним фоном. Зрозуміло, що найбільш популярними темами є місцеві питання. Декілька достатньо показових сюжетів: «У Вінниці шукають вбивцю міліціонерів»; «П'яний водій збив 9-річного школяра»; «Вінничани стали більше купувати валюти»; «У Вінницькій області дільничий підстрелив крадія банку»; «Вінничан дурять аферисти, які представляються податківцями»; «У Вінницькій області батько порізав доньку». І знову простежується виявлена раніше технологія. Зрозуміло, що ЗМІ – це у першу чергу бізнес-проекти, які мають йти за уподобаннями аудиторії, але вказана технологія є політичною і не пов'язана з економічною складовою діяльності ЗМІ, оскільки може їй навіть суперечити.

Що стосується найбільш рейтингових політиків, то цього тижня в області перші місця тримали Ю. Тимошенко та В. Янукович. Саме у такій послідовності. Це пояснюється не тільки більш високим рейтингом Ю.Тимошенко на цій території, але й відсутністю інтересу з боку правлячої партії (владної еліти) до неї. Скоріш за все, інформаційна ставка робиться на власні (ядро) соціальні групи, тобто базовий електорат східних та південних областей.

У напрямі руморології вдалося виявити, що головні чутки в області були пов'язані з урізанням соціальних пілг. Наразі тенденція до

зростання соціальної напруги виявлена лише у межах щільних груп інтересів (тих, кого це стосується безпосередньо – пільговики).

Контент-аналіз новин в області за цей час показує, що найбільш популярною категорією є «міліція». Однак ця категорія здебільшого використовується без дієслів, що спонукають до дій. Тобто інформаційна робота проведена не дуже якісно. Основні пов'язані дієслова – «розповідали», «повідомили». Наступна категорія – «Вінниця», головне дієслово – «реставрувати». Далі «дитина». Тут трохи складніше, оскільки сусідніми словами здебільшого виступають «пригода» та «безпека». Хоча є й позитивні тенденції – дієслово «розмалювати» пов'язане з поодинокими новинами про популяризацію серед дітей правил дорожнього руху. Це загальна картина регіонального інформаційного простору.

Ще сюди можна додати (це ще більш глибинний рівень контент-аналізу), що в середньому переважна більшість опрацьованих новинних текстів на понад 50% складається з іменників. Це є номіналізацією (тобто занадто загальні категорії, які містять однозначне трактування) – ефективність цього тексту нульова або не прогнозована. А середня кількість слів у реченні близько 12. Це вже свідчення перевантаження і подальшого розслаблення у реципієнтів інформації, в які відтепер можна вкладати різні, у тому числі й деструктивні, смисли.

Нарешті, що в цей час відбувається на території. Голова Вінницької обласної державної адміністрації перебуває у відпустці, що пояснює малу кількість суто позитивних та іміджевих статей про владу. Тиждень характеризується активними діями численних громадських організацій. В цей час Асоціація фермерів Вінниччини відряджує 120 представників до Києва і спостерігаються поодинокі акції протесту, пов'язані з пільгами афганцям (м. Тульчин). Розвивається національно-культурне життя – Вінницький козацький полк ім. І. Богуна проводить акцію до вшанування Якова Шепеля – борця за українську державність, повстанського отамана національно-визвольних змагань 18–20-х років ХХ століття. Тривають різні заходи до 68-ї річниці створення Української повстанської армії. Тобто інформаційний простір скидається на розпорошений та поліваріативний.

Звернемо увагу на кореляції. Що стосується рубрикатора – кримінальний фон на центральному рівні чітко корелюється з інформацією місцевих ЗМІ. Далі – інформація щодо подій і чуток теж має перетинання (урізання соціальних пільг, у першу чергу). Водночас, тексти достатньо слабкі, і якщо накладати на матрицю соціальних груп, про що йшлося раніше, їхня ефективність буде мінімальною. Тепер, що стосується негативу. Для формування відчуття страху (взагалі формування певного переконання) для багатьох людей достатньо від трьох до семи джерел (повторень). Якщо додати, наприклад, чутки, то таким способом готується простір для маніпуляцій чи свідомого керування.

Отже, у підсумку головний висновок – наявний сьогодні в інформаційному просторі порядок денний нав'язується, часто є відірваним від життя, тобто слабо корелюється з подіями на території. Крім цього, наведені дані свідчать про неефективну роботу суб'єктів з ключовими темами у регіональній пресі (тут можна обговорювати питання саботажу або якості української журналістики тощо). Слід констатувати відсутність системної роботи зі зворотним зв'язком (а це неодмінна умова ефективного управління). В таких умовах потрібно або вирішувати реальні питання (стратегічна перевага), або зсувати фокус уваги на інші більш важливі події (тактична перевага). Нарешті, відзначимо поступове зростання ентропії (негативізація, зростання невдоволення, протестних настроїв у достатньо замкнутій системі, коли немає виходу для цієї ентропійної енергії). Головний ризик від цього – пропустити точку біфуркації («точку кипіння»), оскільки сьогодні моніторинг ЗМІ не відображає реальної ситуації, тож потрібні інші моніторингові інструменти (у першу чергу, це, наприклад, моніторинг неформальних комунікацій). І це навіть не соціологія, оскільки в соціологічних дослідженнях часто може діяти ефект «спіралі тиші», коли громадяни думають одне, говорять інше, роблять третє.

Представлений короткий аналіз є лише загальною схемою використання порядку денного як теорії і методу структурування політичної реальності. Похибка вказаної моделі може бути пов'язана лише з перевантаженням даними з незбігом з вагою того чи іншого джерела, але для великих чисел це не має значення. З цим

пов'язані конкретні гуманітарні технології, інструменти роботи з мисленням та психікою, які створюють реальність людини. Це фундамент або певний фільтр, який дозволяє виявити закономірність і констатувати, що це суспільство (яке ми аналізуємо) – вже навіть не суспільство ризику, це суспільство кризи, де відхилення від рівноваги стають новою нормою, що стає основою для нових технологій управління дійсністю. І тепер важливим є адекватне розуміння тих процесів, що відбуваються, та їх відповідна оцінка з різних боків – з погляду суспільства, влади (держави чи керуючих осіб), корпорацій (власників медіа) тощо. І це, на думку автора, є одним з головних прикладних завдань, що нині стоять перед політологами-аналітиками, експертами і науковцями.

---

1. Ковалевський В.О. Інформаційна взаємодія у політико-владному полі великого міста / В.О. Ковалевський. – К.: ППіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 221с.

2. McCombs M., Shaw D. The agenda-setting function of mass media / M. McCombs, D. Shaw // *Public Opinion Quarterly*. – 1972. – 36 (2). – P. 176–187.

3. «Безопасность в Украине» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/researches/95_bezopasnost_v_ukraine.html

IV. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Анатолій Подольський

ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ, СВІДЧЕННЯ, УВІЧНЕННЯ. СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Стаття Подольського Анатолія Юхимовича присвячена проблемам сучасної зарубіжної історіографії, що розглядає та аналізує різні аспекти історії Голокосту на теренах України. В статті також зроблено спробу порівняти рівень та перспективи досліджень цієї теми зарубіжними та вітчизняними істориками та політологами.

Ключові слова: єврейський народ, історія Голокосту, Україна, Друга світова війна, історіографія

A. Podolskyi. Holocaust in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. *Attempt of the thinking of the modern historiography. Article of the Anatolii Podolskyii, which devoted problems of the modern development of the Western historiography about Holocaust History in Ukraine. Author attempt to analyze last publications Western scholars about fate of the Jewish People during World War Two. Beside this at the paper by A. Podolskyi analyzing modern Ukrainian historical publications about Holocaust History in Ukraine.*

Key words: Jewish People, Holocaust, History, Ukraine, World War Tw, historiography

У цій статті спробую розглянути останні академічні ґрунтовні розробки і публікації європейських та американських істориків, політологів, що студіюють історію Голокосту на теренах України, та сформулювати певні узагальнення щодо розвитку зарубіжної гуманітарної науки в царині досліджень цієї проблематики. Разом з цим намагатимусь проаналізувати і порівняти досягнення українських науковців, що працюють в царині вивчення історії Голокосту.

Зробити мені це буде важливо та цікаво на прикладі колективної монографії наших західних колег: «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення», українське видання якої наразі готується видавництвом «Дух і літера». Загалом, ця книжка вперше побачила світ англійською мовою п'ять років тому завдяки наполегливій праці Рея Брендона та Венді Лауер і цілого колективу авторів [1], які є відомими західними істориками та знаними фахівцями в царині історії Голокосту на теренах Східної Європи і, зокрема, України. Книжка насправді є збірником наукових праць, присвячених різним та важливим аспектам долі українських євреїв за часів нацистської окупації теренів України. Як зазначають у передмові до першого оригінального видання наукові редактори збірника, темою книжки є Голокост в Україні, намагання комплексного дослідження цієї проблематики з боку західної історіографії (європейської та американської), чого раніше фактично не траплялося в академічних студіях з історії Голокосту.

Ідея написання текстів для такої колективної монографії виникла в 1999 році під час Літньої дослідницької школи з Holocaust Studies в Меморіальному Музею Голокосту в Вашингтоні (важливо відзначити, що під егідою саме цієї всесвітньовідомої наукової інституції в останнє десятиріччя публікується більшість праць західних істориків з теми Голокосту в Україні – *А.П.*), знадобився час для пошуку авторів і кропіткої роботи з ними та їхніми текстами, переклад частини матеріалів з німецької. Врешті-решт, 2008 року збірник був виданий. Авторами книжки є дослідники історії Східної Європи, Другої світової війни та Голокосту передовсім з Німеччини та Сполучених Штатів Америки, а також з Нідерландів та Великобританії, всього десять авторів. Головною загальною рисою майже всіх авторів книжки є багаторічна (принаймні з початку чи з середини 90-х років минулого століття – *А.П.*) професійна та фахова зацікавленість історією України часів її окупації Третім Райхом, історією та обставинами тотального вбивства українських євреїв під час Голокосту. Про це яскраво свідчать їх наукові праці, присвячені німецькій окупації та Голокосту на українських землях, що з'явилися в останнє десятиріччя [2]. Скажімо, в дослідженнях та наукових розвідках про окупаційну політику та злочини націонал-соціалістів і Голокост на східноєвропейських територіях Дітера Поля,

Тімоті Снайдера, Андрея Ангріка Україна посідає центральне місце. В працях Франка Гольчевського та Мартіна Діна, що студіюють міжетнічні взаємини та проблематику колабораціонізму періоду Голокосту, українські сюжети часто-густо домінують. Для Венді Лауер та Карела Беркгофа дослідження історії нацистської окупації та долі євреїв у роки війни в Україні є взагалі головною темою, фокусом їх наукової роботи. Також слід зазначити, що автори книжки працюють з джерелами українською, російською, польською, румунською мовами, що, звісно, робить рівень досліджень ґрунтовнішим. У збірнику, крім західних істориків, присутній також один історик з України. Це харківський дослідник Олександр Круглов. Його дослідження присвячені кількості єврейських втрат на теренах України в добу Голокосту, на всіх окупованих українських територіях, розділених на різні зони окупації гітлерівським режимом. Його внесок у збірник матеріалів представників західної історичної науки про Голокост в Україні допомагає реалізації ідеї наукових редакторів книжки про створення більш-менш повної картини про події з історії трагічної долі євреїв за часів нацистської окупації на теренах всієї України, в її сучасних кордонах.

Головною метою книжки «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» – її редакторів і авторського колективу – на мою думку, є дати цілісну картину та уявлення про перебіг історії Голокосту на українських теренах, що входять сьогодні в сучасну державу Україна, поновити чи, швидше, встановити термін «Голокост в Україні» для історичної науки. Цей термін до повалення Берлінського муру та розпаду Радянського Союзу існував у західній історіографії дуже фрагментарно і тільки для позначення подій стосовно східних та центральних українських областей (за нацистським поділом: Райхскомісаріат Україна та території німецької військової адміністрації), а в українській радянській історіографії й годі було казати про такий термін. Для абсолютної більшості українських радянських істориків, що вивчали події війни та окупаційний режим, просто не існувало такого терміна, як і не існувало жажливої та трагічної історії брутального вбивства близько півтора мільйона їх співвітчизників – українських євреїв. З середини 90-х років минулого століття історична наука в Україні та за її межами поступово почала досліджувати особливості історії Голокосту в Україні й формувати у

свідомості, передовсім, українського суспільства, а також в Європі та світі, що Голокост українського єврейства – це невід’ємна частина історії України та європейської історії ХХ століття. У Вступі до цієї книжки Рей Брендон на Венді Лауер справедливо відзначають, що незалежно від державної належності чи нацистського територіально-адміністративного поділу і на теренах Східної Галичини, Закарпаття, Буковини, Західної Волині, і в східних, центральних, південних областях України головна лінія людських взаємин періоду Голокосту в екстремальних, небезпечних умовах для життя, створених нацистською владою, проходила між українцями та євреями, і сьогодні всі ці землі становлять державу Україна. Ми не уникнемо, і не варто цього робити, історичних порівнянь перебігу подій Голокосту на теренах Трансністрії та Північної Буковини з Румунією, в Східній Галичині з Польщею, на території Закарпаття з Угорщиною чи дій айнзацгруп СС та Вермахту в Райхскомісаріаті Україна (РКУ) і зоні німецької військової адміністрації з переслідуванням та загибеллю євреїв в інших радянських регіонах: Білорусі, Росії, Литви, Латвії... Такі наукові компаративні студії тільки збагатять наше розуміння історії Голокосту в Україні, про що йдеться в книжці.

Наукові матеріали збірника хронологічно охоплюють події життя єврейських громад на українських землях та взаємини євреїв з неєвреями до подій Другої світової війни та німецької окупації, в період окупації та Голокосту, післявоєнну ситуацію. В статтях Тімоті Снайдера (розділ II «Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921–1945 рр.») і Франка Гольчевського (розділ III «Відтінки сірості: рефлексії на тему єврейсько-українських та німецько-українських стосунків у Галичині») йдеться про історію євреїв та їх взаємин з українцями та поляками до війни, що є надто важливим та полегшує розуміння читачами особливостей Голокосту та різної поведінки людей у період окупації в цих регіонах. Матеріал Омера Бартова (розділ X «Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини») присвячений в основному питанню збереження культурної спадщини євреїв та пам’яті про Голокост на теренах сучасної Західної України, викликам сьогодення щодо єврейської минувшини цього регіону України. Переважна ж більшість текстів книжки присвячена історії Голокосту і подіям 1941–1944 років,

нацистській окупації різних регіонів України. Географічно матеріали збірника охоплюють території центральних областей України, а також Західної Волині, що були під контролем РКУ (цим регіонам присвячені розділи, що написані Д. Полем, Т. Снайдером, А. Ангриком, В. Лауер, М. Діном, К. Беркгофом), східні українські землі під управлінням Вермахту (розділ Д. Поля та частково А. Ангрика), південні терени, що були частиною Трансністрії (розділ Д. Делетанта) та Східна Галичина (розділи Ф. Гольчевського та О. Бартова).

Вагомим і цінним у текстах цієї книжки є те, що вони дають нам пізнати та зрозуміти, з одного боку, як діяли під час Голокосту всі інституції Третього Райху (підрозділи СС, Вермахт, поліція, цивільна, військова адміністрації тощо), яке місце в їх обов'язковій співпраці належало вбивству єврейських чоловіків, жінок, дітей та як вони залучали до цієї злочинної, антилюдської та незбагненої співпраці неєврейське місцеве населення окупованих українських теренів, чи був вибір у тих чи у тих. З другого боку, маємо приклади на матеріалах збірника вражаючих свідчень очевидців та тих, хто пережив Голокост. Завдяки поєднанню величезного обсягу джерел багатьма мовами, як архівних документів, матеріалів судових процесів, так і різноманітних свідчень (це стосується всіх розділів книжки – *А.П.*) автори збірника надають читачеві певну загальну та водночас дуже деталізовану історію Голокосту в Україні. Важливо трохи написати про внесок в історіографію цього видання. Незважаючи на те, що оригінальний, перший вихід книжки відбувся 2008 року, за цей час, що минув, вона абсолютно не втратила своєї актуальності для істориків, що досліджують проблематику Голокосту в Східній Європі та в Україні. Український переклад «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» дуже важливий, тому що відкриває для дослідників теми з України, котрим був недоступний англomовний варіант книжки, багато серйозних матеріалів та напрямів для досліджень. Проте треба враховувати, що рівень української історіографії з історії Голокосту за період після виходу книжки (2008–2013 роки) піднявся на новий щабель та з'явилося багато праць, які автори збірника, зрозуміло, не мали можливості використати в своїх текстах. Ідеться частково про деякі нові регіональні дослідження з історії Голокосту в Україні, а також переклад та публікацію спогадів тих, хто пережив Голокост

на українських теренах [3]. Знову-таки маю наголосити, що українським історикам, авторам та упорядникам цих нових книжок української історичної науки про Голокост не вистачало текстів і матеріалів цього збірника. Це ще раз свідчить про актуальність появи українського видання книжки. Також в останні декілька років в українському гуманітарному просторі з'явилися загальні фундаментальні історичні праці, як-то енциклопедії, ґрунтовні колективні монографії чи університетські підручники з історії геноцидів, де були включені цілі розділи, присвячені історії Голокосту в Україні [4]. Думаю, що це можна відзначити як нову позитивну тенденцію у ставленні до теми Голокосту з боку сучасної української історіографії.

І, нарешті, одне з головних досягнень у вивченні та осмисленні історії Голокосту в Україні в останні п'ять років, з мого, суб'єктивного, погляду, є поява українських перекладів книжок західних істориків, присвячених темі Голокосту та її різним аспектам. І не дивно, що в першу чергу це українські видання наукових праць авторів цього збірника [5]. Також позитивним явищем в Україні для тих науковців, які студіюють різні аспекти та питання історії Голокосту, став періодичний (два рази на рік – *A.II.*) фаховий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», що його видає Український центр вивчення історії Голокосту [6]. Ще одна важлива тенденція останніх років – це публікація доповідей і тез конференцій та круглих столів за участю західних та українських дослідників з драгливих питань історії Другої світової війни, історії геноцидів та Голокосту на теренах України [7].

Таким чином, на моє глибоке переконання, вихід у світ українського перекладу книжки «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» є надто очікуваним та важливим для українських гуманітаріїв, дослідників та викладачів, які працюють у царині вивчення історії Голокосту в Україні. Книжка, безсумнівно, буде спонукати до нових досліджень цілої низки сюжетів та аспектів цієї теми, про які написали у своєму Вступі редактори цього ґрунтового збірника, і, врешті-решт сприятиме формуванню культури пам'яті про Голокост у сучасному українському суспільстві, в усіх його прошарках, як органічної частини історії України періоду Другої світової війни та ХХ століття загалом.

1. The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Ray Brandon and Wendy Lower eds. (Bloomington: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008)

2. Див., напр.: Pohl D., Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens (München: Oldenbourg, 1997); Berkhoff K.C., «Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids, Part II», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 45 (1997), № 2, pp.299–304; Angrick A., Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943 (Hamburg: Hamburger Edition, 2003); Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005); Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2004); Bartov O., *Erased:*

Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present Day Ukraine (Princeton: Princeton University Press, 2007)

3. Див., напр.: Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Кисва восени 1941 р. // *Український історичний журнал*. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–97.; Євстаф'єва Т.О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України // *Архіви України*. – 2011. – № 5. – С. 137–158.; Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012; Радченко Юрій. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2011. – № 2 (10). – С. 46–87.; Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012; Дойч, Міна. Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост / Пер. з англ. А. Півлишин. – К.: *Дух і літера*, 2011; Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. – Вып. 4. – Днепропетровск: Центр «Ткума», 2011; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Пер. з англ. – Львів: Свічадо, 2007; Ковба Ж. Останній рабин Львова Єзекііль Левін. – Львів – Київ: *Дух і літера*; Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», 2009.

4. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). – Львів: Літопис, 2012; Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009; *Політична енциклопедія України*. – К.: Парламентське видавництво, 2012; *Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2 кн.* – К.: Наукова думка, 2011.

5. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010; Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть

в Україні під нацистською владою / Пер. з англ. – К.: Критика, 2011; Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010; Снайдер Т. Криваві землі. – К.: Грані, 2011; Наймарк Н. Геноциди Сталіна. – К.: Видавництво НАУКМА, 2011; Мочарський К. Бесіди з катом / Пер. з польськ. – Чернівці: Книги – XXI, 2009; Безансон А. Лихо століття. – К.: Пульсари, 2009.

6. Науковий часопис Українського центру вивчення історії Голокосту «Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі». – К.: Зовнішторгвидав, 2005 – 2011. – № 1-10.

7. Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012 та ін.

Олег Козерод

СУЧАСНА ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ЄВРОПИ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ (НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ)

Стаття є першим комплексним дослідженням, присвяченим проблемам та викликам, які стоять перед сучасною єврейською громадою Європи, в тому числі перед британським єврейством. Стаття містить аналіз основних проблем, пов'язаних з боротьбою з антисемітизмом, збереженням єврейської культурної спадщини та процесу організації благодійної допомоги у 2013 році. У підсумку сформульовані основні висновки щодо процесу розвитку основних інститутів сучасної британської єврейської громади.

Ключові слова: єврейська, Європа, громада, Велика Британія, антисемітизм, культура

Kozierod O. Modern Jewish Community of Europe: the main problems and challenges (for example Great Britain). Article is the first comprehensive research of the problems and challenges of Modern Jewish Community of Europe, considered the most important facts about development of British Jewishness. It also includes analysis of the fight with Anti-Semitism, preservation of Jewish Heritage and charity work in UK in 2013. As a result there are conclusion are formulated on

the basic problems of process of development of main institutions of Modern British Jewish Community.

Key words: Jewish, Europe, Community, United Kingdom, Anti-Semitism, Culture

Єврейська громада Великої Британії є однією з найбільших у Європі та таких, що динамічно розвивається. На сьогодні 300-тисячна єврейське населення має можливість безперешкодно розвивати єврейську культуру в своїй країні та підтримувати відродження єврейського життя у інших країнах Європи, які пережили Голокост та звільнилися від комуністичного минулого. Громада має унікальний досвід розвитку інститутів самоврядування та співробітництва зі владними структурами, який може бути корисним для інших країн континенту.

На сьогодні у Об'єднаному Королівстві діють декілька структур, які, зокрема, допомагають у розвитку релігійного та общинного життя та розв'язанні соціальних проблем членів єврейських громад Східної Європи, у тому числі України. Серед них такі відомі структури, як Jewish Chernobyl Children Committee (Єврейський Чорнобильський дитячий комітет), British Friends of Community of Lvov (Британські друзі громади Львова), Campaign for Soviet Jewry (Кампанія на підтримку радянських євреїв), World ORT (Світовий ОРТ) та World Jewish Relief (Всесвітня єврейська допомога у Європі) та інші. Найбільш впливовими структурами, які організують соціальну допомогу, є Всесвітня єврейська допомога, Об'єднані синагоги, Об'єднана єврейська допомога Ізраїлю та Об'єднана талмудична асоціація [1].

Об'єктом нашого дослідження є наявні на сьогодні серед єврейської громади Великої Британії проблеми та виклики і шляхи їх подолання. Предметом дослідження є ставлення європейської громадськості до ситуації навколо проблем антисемітизму, розвитку релігійних громад у період економічної кризи, ісламського тероризму та безпеки єврейської громади. *Метою дослідження* є виявлення та аналіз на основі матеріалів європейської преси, літератури та документальних джерел характерних особливостей процесу розвитку єврейської громади Великої Британії в сучасний період.

Питання розвитку єврейських організацій Великої Британії, у тому числі благодійних, порушувалося останнім часом у деяких роботах сучасних дослідників. Так, різні аспекти роботи благодійних організацій, спрямованої на підтримку єврейських зарубіжних громад, висвітлені у монографії Кейт Кан-Харіс та Бена Гідлі. «Турбулентні часи: сучасна єврейська громада Великої Британії». Робота містить аналіз сучасного британського єврейства, програм допомоги східноєвропейським євреям, починаючи з 1990-х років. Автори аналізують стратегію безпеки, яка була основним напрямом розвитку громади, концепцію нового антисемітизму, різні загрози з боку терористичних та ксенофобських формувань, які є викликом для життя усіх єврейських громад Європи [2].

Правовим аспектам розвитку благодійних організацій Великої Британії та інших країн Європи присвячена робота Милса Макгрегора-Лоундеса та Керри О'Халлорана. Дослідники порівнюють реформи в сфері благодійності у деяких країнах світу, зокрема Великої Британії, Австралії, Нової Зеландії і Сінгапуру та доходять висновку, що найбільш ефективною є система оподаткування, коли держава дозволяє громадянам спрямовувати свої податки на благодійні проекти за власним бажанням. Вони також підкреслюють, що потрібно розширити сферу благодійності за рахунок введення понять соціального капіталу, соціального інтерпрінерізму і благодійних ресурсів громадянського суспільства [3].

У енциклопедичному виданні «150 єврейських організацій Великої Британії» розглянуто особливості діяльності єврейських структур та основні види заходів, організованих цими структурами для допомоги єврейським громадам Східної Європи і, зокрема, України [4].

Великим випробуванням для єврейської громади Європи в цілому та Великої Британії зокрема стала фінансово-економічна криза, яка вплинула на усю сферу благодійності та життя громади загалом. Багато громад та синагог переживають складні часи та закриваються після десятиріч безперервної роботи.

Так, уже кілька років єврейська громада Бредфорда намагається врятувати міську синагогу від закриття та продажу. На сьогодні з міста виїхали практично усі євреї, в громаді залишилося лише 30 чол., внески членів громади вже давно не покривають витрат на експлуатацію будівлі і проведення общинних заходів.

Синагога була побудована в 1880 році і вже потребує реконструкції. У цій ситуації несподівано для членів громади на допомогу прийшла мусульманська громада міста – кілька ісламських організацій міста об'єдналися і взяли на себе зобов'язання врятувати будівлю синагоги, а також виділили 2 тисячі фунтів для лагодження даху будівлі. Як підкреслив голова єврейської громади Руді Лівор, спочатку його підтримували мусульмани, які проживають по сусідству, які були незадоволені перспективою перетворення синагоги в ресторан. Після цього знайомі порадили йому звернутися в комітет з надання допомоги при мусульманській громаді, який і виділив кошти на підтримку громади. Як наслідок, почалося плідне співробітництво з досить великою організацією Об'єднання мечетей Бредфорда. Як підкреслив секретар Об'єднання мечетей Бредфорда Зульфія Карім: «Я сподіваюся, що історія такого співробітництва на місцевому рівні надихатиме на взаєморозуміння в умовах загальної напруженості між єврейською та мусульманською громадами у світі... Єврейська громада Бредфорда існує понад 100 років ... Мене так вразила архітектура та історія синагоги, що ми не могли дозволити цьому руйнуванню» [5].

У зв'язку з фінансовою кризою в країні закриваються та руйнуються історичні об'єкти, пов'язані з єврейської спадщиною Великої Британії. Так, зокрема, одна з будівель у центрі Ліверпуля, пов'язаних з російсько-єврейською історією Великобританії, може бути знесена найближчим часом за рішенням місцевої влади. Це може статися незважаючи на те, що будівлю кошерного м'ясного магазину «Галкофф» внесено до списку архітектурних об'єктів «Англійської спадщини», які мають унікальну історичну цінність. Цей магазин був центром єврейського життя Північного Заходу Великобританії, він протягом ХХ сторіччя поставляв кошерне м'ясо не тільки місцевій громаді, а й багатьом суднам, що заходили в порт Ліверпуля, в тому числі і на сумнозвісний «Титанік». У 1979 році магазин розорився і був закритий. Починаючи з 2009 року історична будівля магазину знаходиться під загрозою знесення, на його місці планується побудувати один з кампусів Ліверпульської школи тропічної медицини. Знесенню перешкоджають експерти в галузі архітектури, адже, як зазначається в «Англійській спадщині»: «Будівля унікальна... і є красномовним

відображенням єврейської ідентичності Ліверпуля». Магазин був відкритий в 1907 році емігрантом з Росії Персі Галкоффом, у ньому застосовувалися передові технології. Так, вважається, це була перша м'ясна лавка Великобританії, в якій з'явився холодильник. На сьогодні син засновника бізнесу – 75-річний Івор Галкофф, який буквально виріс у цьому магазині, намагається врятувати історичну будівлю від зносу. Як підкреслив сам Івор Галкофф : «Уся наша сім'я неймовірно пишається нашою спадщиною... Мій дід купив магазин за 667 фунтів у 1907 році, і у мене зберігається до цих пір первинний договір про купівлю-продаж ... Це частина культурної спадщини єврейського Ліверпуля» [6].

Деякі єврейські організації вже закриті. Так, один із центрів єврейського студентського життя в Манчестері – «Гілель Хаус» припинив своє існування у липні 2013 року у зв'язку з браком фінансування. «Гілель Хаус» був відкритий в 1959 році завдяки зусиллям кількох єврейських організацій міста. Це був гуртожиток для студентів вузів Манчестера, які хотіли отримувати кошерне харчування й брати активну участь у виконанні релігійних заповідей. В останні роки в «Гілель Хаусі» було 30 кімнат для проживання студентів, з яких більшість пустували. Цього року в гуртожитку жило лише 8 студентів. Як зазначав глава Манчестерського Комітету «Гілеля» 85-річний доктор Сідней Байгель: «Будівля щораз менше і менше використовувалася для потреб єврейської спільноти. Я вклав більше 50 років свого життя в нього і дуже розчарований тим, що справа дійшла до цього». Згідно з останніми статистичними даними, кількість єврейських студентів у Манчестері постійно знижується. Так, за останнє десятиліття воно знизилося з 1000 до 400 в цьому році. Найближчим часом будівлю «Гілель Хаусу» буде продано [7].

Ці факти свідчать про досить складні часи у житті британського єврейства, яке переживає, разом з іншими громадами Європи, період кризи. Слід зазначити, що будівлі релігійних громад не продавали навіть у періоди найважчих випробувань періоду ХХ століття. Але члени громади, в цілому, не втрачають оптимізму та не припиняють програми допомоги євреям Східної Європи та інших регіонів світу.

Однією з найважливіших для сучасної єврейської громади Об'єднаного Королівства є проблема антисемітизму. У боротьбі з цим явищем владі Великої Британії та приватним охоронним структурам вдалося досягти великих успіхів. Так, у першій половині 2013 року вперше за багато років був зафіксований найнижчий рівень антисемітизму. Кількість антисемітських інцидентів у Великобританії знизилася на третину, порівняно з першою половиною 2012 року. Нині про це стало відомо після публікації даних Community Security Trust – організації, що опікується охороною єврейських общинних об'єктів по всій країні. Всього за період з січня по кінець червня цього року була зареєстровано 219 випадків проявів антисемітизму. Цей показник на 30 відсотків нижчий, ніж за такий самий період минулого року, і найнижчий з 2003 року. З 219 зареєстрованих випадків 29 було кваліфіковано як «насильницькі напади на ґрунті антисемітизму». Решта – здебільшого пошкодження власності, графіті і словесні образи, а також антисемітські повідомлення в соціальних медіа. Рівень антисемітизму впав по всій країні, крім Манчестера, де спостерігалось невелике зростання – 81 інцидент, порівняно з 79 – торік. Як, зокрема, підкреслив представник CST Марк Гарднер: «Будь-яке зменшення кількості антисемітських інцидентів можна вітати, однак ми завжди насторожено ставимося до короткострокових тенденцій, оскільки знаємо, що про численні злочини, скоєні на ґрунті ненависті, не повідомляється» [8].

Незважаючи на оптимістичну статистику, в країні загострилася проблема антисемітизму на футбольних полях. У зв'язку з тим, що в ситуації великого скупчення людей важко реєструвати такі випадки, громадські організації розробили спеціальні технічні пристрої до фіксування подібних злочинів. Так, з 2013 року футбольні вболівальники матимуть можливість повідомити про прояви расизму та антисемітизму завдяки новому додатку до смартфона, розробленому фахівцями організації Kick It Out, що займається боротьбою з проявами такого явища. Додаток було розроблено за підтримки фахівців британського відділення організації «Макабі» і Community Security Trust. Додаток дозволить громадянам, які знаходяться на трибунах стадіонів або на вулицях, анонімно повідомляти про прояви расизму, антисемітизму та ксенофобії.

Додаток є безкоштовним для iPhone і Android і допоможе уболівальникам, яким досить-таки набридли прояви цих ганебних явищ на стадіонах країни, повідомляти про них у відповідні органи. Так, згідно з опитуванням 5400 британських уболівальників, яке провели експерти організації Kick It Out, з'ясувалося, що 31 відсоток з них мав можливість коли-небудь спостерігати расистські прояви на стадіонах. Як, зокрема, зазначав директор КІО Роїзін Вуд: «Більшість любителів футболу розповіли фахівцям Kick It Out про те, що вони хочуть реальних дій для позбавлення від дискримінації на всіх рівнях... Ці нові інструменти допоможуть любителям гри, клубам і відповідним органам виявляти випадки дискримінаційної поведінки». Також у рамках співпраці Kick It Out і Асоціації професіональних футболістів будуть розроблені програми, завдяки яким про випадки расизму та ксенофобії зможуть повідомляти в поліцію навіть футболісти, які перебувають на полі [9].

Незважаючи на це, в країні є ще декілька питань з цього приводу, щодо яких точиться суспільна дискусія. Так, протягом 2013 року в країні проходять дебати з приводу того, чи можна називати євреїв образливим для більшості членів громади словом «жид» (Yid). Протягом року більшість єврейських організацій спільно з іншими громадським об'єднаннями, зокрема, Футбольною Асоціацією країни, дійшли висновку, що вживання цього слова потрібно заборонити. Але в середині вересня з'явилася заява прем'єр-міністра Девіда Кемерона, який зазначив, що вболівальники, які вживають слово «жид» на британських стадіонах у рамках скандування речівок, мають на це право. Така заява політика з'явилася вже після того, як Футбольна Асоціація, по суті, вирішила це питання, суворо заборонивши уболівальникам будь-яких клубів, включаючи «Тоттенхем Хотспур», вживати це слово. Лише за тиждень до заяви прем'єр-міністра керівництво Футбольної Асоціації країни оприлюднило спеціальну заяву, яке було розроблено фахівцями з питання антисемітизму та расової і релігійної ненависті, в якій чітко зазначилося, що використання слова Yid («жид») на стадіонах буде каратися аж до кримінальної відповідальності.

Заява була підтримана Радою депутатів британських євреїв та громад Охоронним фондом, що займається боротьбою з антисемітизмом і нападами на ґрунті релігійної та расової ненависті на

території Великобританії. Реакція FA була зумовлена цілою низкою інцидентів і витівок уболівальників, у тому числі, коли прихильники «Вест Хема» в ході матчу з «Тоттенхем Хотспур» видавали шипіння на трибунах, що символізує загибель євреїв у газових камерах. І ось Девід Кемерон знову підкинув дров у вогонь, зазначивши, що не можна притягати до відповідальності таких уболівальників, поки вони не будуть вживати слово «жид» на ґрунті релігійної чи расової ненависті. Як розвиватиметься громадська дискусія з цього питання, покаже час [10].

Велику увагу влада приділяє боротьбі з виданням анисемітських книжок. Спеціальні органи проводять моніторинг бібліотечних фондів, причому не тільки на англійській, а й інших мовах. Так, зокрема, у серпні 2013 року у британській бібліотечній мережі впродовж тижня були знайдені два примірники книги антисемітського змісту мовою урду. Книга пакистанського письменника Куайсара Саліма за назвою «Буря» («The Storm») була опублікована у видавництві «Карачі медіа Графікс». На обкладинці зазначеного роману зображена Зірка Давида, в самій книзі розповідається про єврейського правителя вигаданої країни Джудіани, яка прагне до світового панування. Очевидно, автор мав на увазі Державу Ізраїль. Британські фахівці з питання антисемітизму виявили лише два примірники роману у бібліотеці Willesden Green в Бренті на північному заході Лондона і бібліотеці Tooting на півдні Лондона, але відразу повідомили про це поліції і преси. Книга мала і англійську назву – «Чингісхан 21-го століття» містила коротку анотацію. Як підкреслив експерт, який прочитав усю книгу на урду: «Якщо хтось відчуває ненависть до євреїв, він може додатково використовувати книгу, щоб сказати: «Бачте, я був правий щодо єврейської змови. Автор книги доводить це». Віце-президент Ради депутатів британських євреїв Джонатан Аркуш зазначив: «Те, що така книга знайдена в британській публічній бібліотеці, є вкрай тривожним фактом. Ми звернемося до бібліотек з вимогою вилучити цю книгу негайно». Як, зокрема, підкреслив глава Антидифамації Ліги Орен Сігал: «Ця книжка абсолютно антисемітська. Вона відтворює антисемітські теорії змови. Слова та ідеї, які можна знайти на сторінках книги, дуже небезпечні і можуть викликати екстремізм». Примірники книги були закуплені районними бібліотеками у постачальника літератури на урду – книжкового центру в Бредфорд [11].

Незважаючи на це, за останній рік в країні досягнуто великих успіхів у боротьбі з антисемітизмом як явищем. Зокрема, був висланий з країни ісламський проповідник Абу Катада, який публічно закликав до вбивства членів єврейської громади. Восьмирічна сага з видворення ісламського діяча, який закликав до проведення терористичних актів і вбивств на ґрунті ненависті, обійшлася британським платникам податків у 2 мільйони фунтів. У червні 2013 року одна з проповідей стала останньою для Катади у Об'єднаному Королівстві, якого передали владі Йорданії під обіцянку гуманного ставлення до нього з боку слідчих органів. Катада приїхав у країну в 1993 році як політичний біженець з Йорданії, отримав британський паспорт і працював у мечеті Фінчлі в Лондоні, закликаючи на проповідях до знищення євреїв і «невірних» інших національностей. Адвокати проповідника, якого вважали правою рукою Усами бін Ладена в Європі, довгі роки грали на відмінності британської та європейської правових норм, що стосуються прав людини. У підсумку, депортація Абу Катади стала можливою після того, як британський уряд підписав спеціальну угоду з Йорданією щодо того, що йому не загрожують тортури в цій країні [12].

Керівництво Великої Британії також виступило з великим політичним зверненням – боротьба з антисемітизмом у всьому світі. Ще у 2009 році з цією метою була складена та підписана Лондонська декларація щодо боротьби з антисемітизмом, до якої приєдналися представники еліт різних країн й, зокрема, парламентарії [13]. Так, голова Міжпарламентської коаліції у справі боротьби з антисемітизмом член британського парламенту Джонн Манн висловив подяку політикам Австралії, які активно підтримали Лондонську Декларацію з боротьби з антисемітизмом. Після того, як у квітні декларацію підписала прем'єр-міністром Австралії Джулія Гіллард, протягом травня більше 100 австралійських парламентаріїв поставили свої підписи під документом. Тепер Джон Манн сподівається, що такий приклад наслідуватимуть політики інших країн. «Ми захоплені від підтримки з боку австралійського уряду і парламентаріїв від різних партій. Ми сподіваємося, що ця новина з Австралії буде заохочувати колег в інших частинах світу наслідувати їхній приклад», – наголосив Манн. На сьогодні під документом поставили підписи чотириста чоловік з більш ніж

шістдесяті країн світу, у тому числі 50 представників Канади, 18 – Великобританії, 6 – Ізраїлю та 2 – США. Серед них – такі відомі політики, як Гордон Браун, Девід Кемерон, Стівен Харпер і Джулія Гілллард. Документ закликає «викрити і ізолювати політичних суб'єктів, які підбурюють до ненависті, спрямованої проти євреїв та єврейської Держави Ізраїль. У ньому також підтверджується визначення антисемітизму, дане в 2005 році Європейським центром моніторингу расизму та ксенофобії, згідно з яким деякі випадки в бік Держави Ізраїль можуть кваліфікуватися як антисемітські [14].

При цьому проблему самої єврейської громади Великої Британії у важкі часи економічної кризи вирішили розв'язувати на найвищому рівні. Так, початок роботи британського Парламенту восени 2013 року ознаменувався урочистим засіданням, присвяченим створенню Міжфракційної групи на підтримку британського єврейства. Нова група буде займатися англо-єврейськими взаєминами і регулювати всі пов'язані з ними питання. У ході першого засідання був обраний голова та його заступники, а також окреслені основні напрями роботи об'єднання. Як відзначив у спеціальному листі член Парламенту від округу Хендон Метью Офффорд, що відповідає за формування групи, вона не дублюватиме роботу інших груп, у тому числі Міжфракційної групи у справі боротьби з антисемітизмом, створеної в 2005 році, а розв'язуватиме питання, пов'язані з життям єврейської громади країни.

Створення цієї групи планувалося ще влітку, проте депутати вирішили дочекатися приїзду з літніх канікул членів Палати лордів і зробити це за наявності повного складу Парламенту. Як зазначають експерти, ознаменування початку роботи британського Парламенту створенням такої групи дає велику надію на те, що інтереси членів єврейської громади країни цього року будуть враховуватися повною мірою і це поліпшить ситуацію з розвитком мультикультуралізму в Сполученому Королівстві. Ідея створення подібних об'єднань є позитивною для міжнаціональних відносин й, можливо, її підхоплять у парламентах інших країн Євросоюзу, в тому числі у Східній Європі. На сьогодні свою участь у цій групі підтвердили 45 депутатів Парламенту [15].

Проблемами єврейської в Великобританії громади займається не тільки законодавча, але й виконавча влада. Зокрема, керів-

ництво Міністерства освіти змінило свою позицію щодо викладання іврит у початкових школах. Раніше чиновники на чолі з міністром Майклом Гоув підготували спеціальний список іноземних мов, які можуть викладатися в початковій школі як невід'ємна частина державної навчальної програми. До нього увійшли лише італійська, іспанська, французька, китайська, латинська і давньогрецька мови. Керівництво Ради депутатів британських євреїв, організації, що об'єднує єврейські общинні структури країни, висловило рішучий протест проти цього рішення і список був анульований. У нові плани міністерства входить створення двох списків мов, які будуть викладатися за рахунок державного бюджету – сучасних і давніх. Таким чином, будь-який учень зможе обрати дві мови для навчання. Увійде іврит в список давніх чи його занесуть до списку сучасних мов – покаже найближче майбутнє. З приводу деталей національного навчального плану на найближчий час перед єврейськими школярами на початку цього навчального року вже виступали міністр Гоув і прем'єр-міністр країни Девід Кемерон, який спеціально завітав до єврейської школи у Хендоні на півночі Лондона [16].

При цьому Міністерство культури країни опікується проблемою збереження єврейської культури. Так, зокрема, завдяки зусиллям голови відомства у 2013 році вдалося відстояти єврейські гобелени, які становили частину єврейської культурної спадщини країни. Рідкісні шовкові гобелени зі зображенням Єрусалимського храму залишаться у Великобританії завдяки зусиллям Міністерства культури і анонімного покупця. Сім гобеленів на шовку 18-го століття, зроблених в Італії чи Голландії, належали приватному британському власнику протягом 50 років. У березні цього року вони були виставлені на продаж за ініціативи нового власника, однак міністр культури Ед Вейзен втрутився і заблокував продаж гобеленів, пояснивши це тим, що «вони мають велике значення для вивчення єврейського ритуального мистецтва». Заборона на продаж закінчилася в травні, проте вона була продовжена до серпня і, нарешті, 20 серпня стало відомо, що анонімний британський покупець викупив гобелени за 120 тисяч фунтів і тепер вони будуть виставлені на загальний огляд та залишаться частиною британської культурної спадщини [17].

Слід зазначити, що сучасна єврейська громада Європи є однією з найчисельніших у світі та найбільш захищених у правовому сенсі. Найвне законодавство країн Європейського Союзу дозволяє захищати права національних меншин та безперешкодно розвивати культуру, мову, національну свідомість єврейського народу. На сьогодні права національних меншин гарантуються політичним керівництвом країн ЄС, зокрема, Великої Британії, які опікуються повсякденним життям єврейської громади країни та допомагають у розв'язанні основних проблем та подоланні викликів, які постають перед єврейською громадою. Але підтримка влади не розв'язує усіх проблем, зокрема, тероризму, який націлений саме проти членів єврейської громади, антисемітизму, расизму тощо. Вивчення досвіду роботи органів влади Великої Британії є на сьогодні дуже актуальним для сучасних східно-європейських партнерів ЄС, зокрема України. Запровадження деяких, найбільш вдалих, заходів щодо боротьби з антисемітизмом, захисту культурної спадщини, охорони релігійних об'єктів є важливим кроком для сучасної України, яка тільки починає свій шлях до Об'єднаної Європи, маючи для цього усі можливості та відповідний рівень міжнаціональної та міжрелігійної толерантності.

-
1. Еврейская благотворительность в Великобритании // Jewish News. – 6 травня 2011. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://jn.com.ua/Diaspora/uk_0605.html
  2. Turbulent times: the British Jewish community today by Keith Kahn-Harris, Ben Gidley. – London: Continuum Collections, 2010. – 248 pp.
  3. Modernising Charity Law: Recent Developments and Future Directions by Myles McGregor-Lowndes, Kerry O'Halloran. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2010. – 296 pp.
  4. Козерод О.В. 150 еврейских организаций Великобритании. Путеводитель/ О.В. Козерод. – К.: Бланксервис, 2006. – 182 с.
  5. Мусульманская община Бредфорда поможет спасти городскую синагогу от закрытия // Газета «Достижения». – 2013. – 20 марта. – С.3.
  6. Butcher's heritage site is under threat of the chop // Jewish Chronicle. – 2013. – 12 Auhust. – P.4.
  7. Манчестерский «Гилель Хаус» будет закрыт // Газета «Достижения». – 2013. – 14 июля. – С.4.
  8. В Британии зафиксирован самый низкий уровень антисемитизма за прошедшие 10 лет // Газета «Достижения». – 2013. – 25 июля. – С.5.

9. Smart way for football fans to report racism // Jewish Chronicle. – 2013. – 29 May. – P.4.
10. David Cameron: Yid is not speech when it's Spurs // Jewish Chronicle. – 2013. – 18 September. – P.5.
11. Two copies of an anti-Semitic book were found stocked in the library network// The Era newspaper. – 2013. – 15 August. – P.11.
12. Abu Quatada deportation treaty approved by UK // The Guardian. – 2013. – 21 June. – P.12.
13. The London Declaration on Combating Antisemitism // Inter-parliamentary Coalition for Combating Antisemitism. – 2009. – 17 February. – P.6.
14. UK chair of coalition into combating anti-Semitism hails Australian support // J-Wire. – 2013. – 22 May. – P.6.
15. Члены британского Парламента начнут заниматься проблемами еврейской общины // Газета «Достижения». – 2013. – 12 сентября. – С.4.
16. Правительство Великобритании озабочено судьбой иврита в начальной школе // Газета «Достижения». – 2013. – 9 июля. – С.3.
17. Министр культуры Великобритании остоял еврейские гобелены // Газета «Достижения». – 2013. – 23 августа. – С. 4.

Микола Горелов

ГЛУХИЙ КУТ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПРОЦЕСУ

У статті тезово аналізуються процеси, які в цивілізаційному плані впливали на долі України і Росії після ухвалення 1654 року Переяславського договору. Робиться висновок, що в сучасних умовах Переяславський процес зайшов у глухий кут і його відновлення можливе лише на докорінно інших цивілізаційних засадах.

Ключові слова: *Переяславський процес, цивілізаційний розвиток, євроінтеграція, імперська ідеологія, економічний шантаж, торговельні війни.*

M. Horiylov. Obtuse angle of Pereyaslavsky process. *This article analyzes the processes that in civilizational terms affected on the fate of Ukraine and Russia after the conclusion in 1654 Pereyaslavsky contract. It is concluded that in the present conditions Pereyaslavsky process stalled and his recovery is only possible on the basis of radically other civilizational foundations.*

Key words: *Pereyaslavsky process, civilizational development, European integration, imperial ideology, economic blackmail, trade wars.*

Переяславський процес, який офіційно розпочався 360 років тому, позначився не тільки на цивілізаційних долях України та Росії, але й став подією всесвітньо-історичного значення. На Сході Європи виникла величезна слов'янська імперія, Московія перетворилася на Росію. Остання в імперські та радянські часи стала світовою надпотоугою, що значно впливала на цивілізаційні процеси не тільки в своєму регіоні, а й в усьому світі. Ідеологічною передумовою приєднання до Московії була православна віра. В ті часи це був найвагоміший аргумент на користь зробленого вибору.

На нашу думку, Б. Хмельницький зробив правильний вибір, обравши за протектора Московію. Це дозволило Україні не тільки звільнитися з-під польського панування, але й зберегти у надрах імперії, а згодом і Радянського Союзу, українську націю, одержати країну в її сучасних кордонах.

Відомий український письменник і громадський діяч П.Куліш ще 1864 року писав: «Странно, что умные люди воображают, что будто бы Россия находится накануне своего разрушения и что Украина готова выступить на политическое поприще во имя либеральных начал своей народности, тогда как потребны целые века невзгод и смут для разрушения того, что сложилось веками и выпробовано столькими испытаниями. Что же касается Украины, я не вижу для нее другой участи, как – сделаться игрищем соседних наций» [1].

До середини минулого століття вихід України зі складу Російської наддержави скінчився б саме так – вона була б пошматована сусідами й навіки втратила б надію стати повноцінною цивілізацією і державою.

Українська і російська цивілізації в рамках однієї держави активно взаємодіяли в культурному плані. Як зазначав російський філософ М.Трубецкой, «на рубежі XVII–XVIII століть відбулася українізація великорусської духовної культури, різниця між західноросійською і московською редакціями російської культури було упразднено шляхом викоренення московської редакції, і російська культура стала єдиною... Ця єдина російська культура післяпетровського періоду була західноросійською – українською за своїм походженням, але російська державність була за своїм походженням великорусською, а тому і центр культури повинен був переместитися з України в Великоросію. В результаті

и получилось, что эта культура стала не специфически великорусской, не специфически украинской, а общерусской» [2].

Загальноруською ця культура була, звичайно, в розумінні східнослов'янсько-православної, суттєво прозахідної з петровських часів, тобто культурою не національною, навіть не просто імперською, а цивілізаційного плану (що, зрозуміло, передбачає і її етнічний вимір) [3].

Упродовж тривалого часу Україна була складовою Російської імперії, і на її землях відбувалися події та проходили процеси, притаманні всій країні. Зокрема, це була русифікація та перехід значної частини української еліти на службу до нових господарів. Нові умови існування призвели до появи нової ідеології, т.зв. «малоросійської ментальності». Одночасно це був і початок національного українського відродження, коли з'явилася українська ідея, але й розпочалися репресії проти її носіїв. Скінчився цей етап розвалом самої імперії і формуванням нової цивілізаційної ситуації. Україна вийшла на новий пік становлення своєї державності.

Поява Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однією з яких була українська, певною мірою відродила імперську структуру. Але прослідковуються і позитивні моменти в тогочасних глобальних процесах – у межах однієї республіки почали перебувати практично всі території, де проживали українці.

За своє «визрівання» в імперському, а згодом радянському «інкубаторі» українці заплатили жахливу ціну у мільйони безневинних жертв. Проте цілком має рацію професор С.Кульчицький, коли зазначає: «Ми бачили, скільки горя і нещастя випало на долю України після її втягнення в силове поле імперії. Однак звинувачувати в цьому російський народ не доводиться... У росіян як в імперської нації не існувало правових, економічних або соціальних привілеїв, що їх мали панівні нації західних колоніальних імперій. Неможливо обтяжувати росіян й злочинами ленінсько-сталінської доби. Певна річ, вони постраждали від терору тоталітарної держави незрівнянно менше, ніж українці. Проте масовидність терору (неологізм, запроваджений В.Леніним) завжди визначався невеликою (до того ж багатонаціональною) купкою комуністичних вождів. Завдяки специфіці встановленого ними політичного ладу вожді не звіряли своїх дій з побажаннями поневоленого державою суспільства...

Українська політична нація не може консолідуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу. Врешті-решт, в історії існує об'єктивна істина, яку треба поважати за всіх умов» [4].

Як уже згадувалося вище, об'єднання України в її сучасних кордонах завершилося в рамках СРСР приєднанням до неї Криму, що у часі майже збіглося із закінченням сталінської епохи. Відтоді один із найбільших слов'янських народів дістав можливість, хоча й спотворену специфікою радянської політичної системи, розвиватися за законами локальних цивілізацій окремих країн. Звичайно, УРСР не можливо ідентифікувати з повноцінною державою, але факт створення «критичної маси», яка (навіть за законами фізики) мала, врешті-решт, призвести до автоматичного поділу радянської імперії, став реальністю з усіма наслідками, що з нього випливали.

1991 рік (час, коли розпався СРСР) увійшов в історію як завершення розпочатого в 1917 р. експерименту. Нежиттєздатність системи, яка протягом семи десятиліть у формі СРСР була фактично спадкоємицею колишньої царської імперії, породила більше проблем, ніж виявилася спроможною розв'язати.

У пострадянський період Переяславський процес набув нових рис. На першому етапі кожна незалежна держава (в тому числі й Російська Федерація) розв'язували свої проблеми, пов'язані із переходом до іншого державного устрою. Коли ж до влади в Росії прийшов нинішній режим, вона почала проявляти неоімперські амбіції. Причому амбіції ці абсолютно не підкріплені ідеологічною складовою. Пояснити, заради якої ідеї українські олігархи мають підкоритися московським, Кремль не в змозі. Однак і відпускати Україну в цивілізацію європейську він не погоджується, бо без неї проект нового «збирання земель» є нежиттєздатним. Імперська ідеологія і надалі залишається наріжним каменем зовнішньої політики Москви. На її вади свого часу вказував ще Д.Донцов. Зокрема, у брошурі «Культура привітвізму», виданій 1918 року в Черкасах, він слушно критикував вади російського політичного менталітету й цивілізації взагалі, притаманні внаслідок історичних умов розвитку й іншим слов'янським народам колишньої Російської імперії, підкреслював його антидемократизм і непослідовність.

«Рівність рабів перед сильним володарем і паном, – писав Донцов, – уходила за рівноправність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед вульгарно думаючої маси. До того прилучалася нова легенда – про Росію – носительку політичного і суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, неукермованій суспільності, природний вибух незадоволення у деспотично правленім краю – бралось за прояву колосальної духовної енергії, безладне шамотання зламаною деспотичною хворобою організму – за ознаку його відпорности й великої життєвої сили. На Заході, з його усталеним порядком, кожна праця для його перебудови мусила пристосовуватися до залізних прав суспільного розвою, котрі диктували навіть її характер і тематику. В Росії сі права не обов'язували бодай для соціальних реформаторів, котрими там зачинають бути від гімназійальної лави. Там мріялося про раптовий скок з царства кнута в царство свободи, там два рази по два могло бути не так, як в «гнілім» Заході, чотири, аж часом три, але часом зате й п'ять і навіть десять! У газардовій психіці слов'янина взагалі, а українця зосібно, що не звикла шукати рятунку лише у власній силі (сим займаються «педанти» німці), Росія представлялася ще недавно країною мрій, а може, й землею обітованною. Дикість і некультурність там тягли до себе дикі і некультурні елементи тут» [5]. Сучасність повністю підтверджує цю влучну характеристику, а останнє президентське «рокерування» в Росії і зовсім нагадує часи Івана Грозного, коли він на деякий час «призначив» царем і великим князем татарського князька Симеона Бекбулатовича...

Імперія (а нею великою мірою і надалі залишається Російська Федерація) не може вести з сусідами рівноправний діалог – і в цьому її прокляття. Тому, навіть втративши колишню могутність, вона намагається диктувати свою волю, використовуючи при цьому навіть такі незугарні речі, як економічний шантаж та торговельні війни. В Україні вже ніхто не задається питанням – а навіщо, власне, це Кремлю? Дії Москви логічні, виходячи з логіки посилення імперії за будь-яку ціну. Однак залишається важливе запитання: а що буде в кінці війни?

Якщо гіпотетично уявити собі навіть ситуацію, що Україну вдалося поставити у безвихідний стан, що бюджет провалено,

гривня впала. При цьому населення прекрасно буде розуміти, чийми стараннями це зроблено. І в цьому випадку, «вповзаючи» в Митний союз, уже не тільки Західна, а й Східна Україна ставитиметься до такого союзу як до окупації. Невже Москві потрібен «союзник», у якого після почуття приниження виникне бажання помститися? Примусом неможливо добитися любові, тому що примус до любові – це згвалтування. За таких умов Переяславський процес на сучасному етапі зайшов у глухий кут.

Як справедливо зазначає член-кореспондент НАН України М. Михальченко, Україна є однією з регіональних цивілізацій «другого» ешелону і не намагається стати глобальною наддержавою. Для цього в неї немає підстав. Пройшовши складний шлях становлення, вона бачить свій розвиток на шляхах євроінтеграції і мирного співіснування, звільнення від синдрому країни, що управляється ззовні. Головним завданням її інститутів є створення гармонійної системи матеріально-технологічного, природного, національно-демографічного, культурно-релігійного компонентів суспільства. Форми організації економіки, політики, культурно-духовного життя в Україні поки що недосконалі, але вони не виходять за рамки загальноцивілізаційних норм розвитку.

Українська регіональна цивілізація не хоче бути продовжувачкою традицій Російської та радянської імперій. Вона шукатиме собі місце рівної серед рівних країн Євросоюзу, але буде залишатися країною для своїх громадян [6].

Що ж стосується Переяславського процесу, то його відновлення можливе лише за умови, якщо Росія серйозно стане на рейки євроінтеграції й позбудеться синдрому своєї «окремішності». Їй ніколи вже не стати «третім Римом», а в сім'ї європейських держав два братні народи матимуть всі можливості найтісніших і продуктивних міжнаціональних зв'язків. Звичайно, така «ідилія» видається фантастикою, але, перефразовуючи Лесю Українку, «без надії – сподіваємось».

-
1. ІРЦНБ. Ф.1. – №28803.
  2. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык/ Н.С. Трубецкой.– М., 1995. – С. 367.

3. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации/ Ю.В. Павленко. – К., 2004. – С.478.
4. Кульчицький Станіслав. Три Переяслави / Станіслав Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2002 – 31 серпня.
5. Донцов Д. Культура примітивізму / Д.Донцов. – Черкаси, 1918. – С.8.
6. Михальченко Николай. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. – К., 2013. – С.337.

Шпак Віктор

ОСОБЛИВОСТІ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ У 1990–2000 РР.

У статті автор аналізує становлення малого підприємництва в Україні у період переходу від планової до ринкової економіки. Зроблено порівняльний аналіз розвитку і місця малого бізнесу в Україні і за кордоном. Узагальнюються теоретичні і практичні засади підприємницької діяльності, здобутки та прогалини у цій роботі.

Ключові слова: *малий бізнес, інновація, економіка, середній клас, громадянське суспільство.*

V. Shpak. Peculiarities of Small Business in Ukraine and abroad in 1990-2000. *In the article author analyzes the development of small business in Ukraine during the transition from a centrally planned to market economy. Made a comparative analysis of the development and places of small businesses in Ukraine and abroad. Summarized the theoretical and practical foundations of entrepreneurship, achievements and gaps in this work.*

Key words: *small business, innovation, the economy, the middle class, civil society.*

Мале підприємництво має свою давню історію, але особливого розвитку воно досягло в останні десятиліття минулого тисячоліття. Про це свідчить досвід промислово розвинутих країн, таких, як США, Велика Британія, Німеччина, Японія, Франція, Італія, в економіці яких йому належить значне, а за низкою показників і провідне місце. Тут на долю малого бізнесу припадає лівова

частка підприємств, майже половина виробництва валового національного продукту, він виступає роботодавцем для понад 50 % працездатного населення. На початку 90-х Україна, обравши ринковий шлях розвитку, показала «зелене світло» розвитку підприємницької ініціативи.

Дослідження процесів розвитку малого бізнесу є особливо актуальним для країн перехідної економіки і сьогодні, коли економічні і соціальні проблеми далі загострюються. Досліджуючи його, важливо розглянути всі процеси, що відбувалися в історичній послідовності та порівняно зі станом справ в інших країнах світу. Саме це дає змогу дослідити проблему всебічно і системно.

Актуальність цього питання підтверджує практика розвинених країн світу, де малий бізнес робить вагомий внесок не тільки в економічне процвітання країн, а і в гармонізацію соціальних відносин у суспільстві.

Питання розвитку малого бізнесу знайшли відображення в дослідженнях А. Барановського, М. Білика, З. Варналія, Л. Воротиної, І. Ганечко, Ю. Єханурова, О. Жука, О. Кузьміна, Н. Лесик, Д. Ляпіна, С. Реверчука, Н. Савки, Н. Кубай, О. Титаренко, В. Черняка, Ю. Юрченко, інших відомих вітчизняних науковців та економістів. Серед досліджень західної наукової думки, присвячених підприємництву, насамперед відзначимо праці П. Бернса, Й. Ворста, П. Друкера, П. Ровантлоу, Д. Сторея, П. Хейне, Г. Хостінга, Й. Шумпетера.

У статті автор ставить за мету проаналізувати критерії визначення малого бізнесу, з'ясувати його переваги та недоліки, дослідити його розвиток та значущість в Україні та інших країнах світу, зробити висновки щодо доцільності його впровадження в країнах з перехідною економікою.

Однією з важливих проблем економічної теорії, якій приділяється особлива увага науковців упродовж останніх двох десятиліть у зв'язку з різким збільшенням кількості малих підприємств в економічно розвинених країнах, є визначення критеріїв малого бізнесу.

Як показує практика, кожна країна користується власним набором визначень, який відповідає її економічній системі та особливостям розвитку підприємництва. За оцінками експертів Світового банку, є близько 50 визначень малого бізнесу.

Початково, для характеристики було введено його кількісні показники – чисельність зайнятих; обсяг виторгу (обігу); балансова вартість активів тощо. І на сьогодні вони є найбільш поширеними. Законодавство більшості країн передбачає використання кількох подібних характеристик, залежно від сфери діяльності підприємств чи інших вагомих факторів. Але, хоч ці критерії зручні через точність, будучи тільки абсолютними величинами, вони не можуть враховувати усіх особливостей малого підприємництва. У зв'язку з цим в економічній науці використовуються також якісні характеристики.

У розвинутих країнах головними критеріями виступає кількість персоналу та обсяг річного обороту [1, с. 29–43]. У світовій практиці всі підприємства з кількістю працюючих до 500 чоловік зараховують до категорії малих та середніх підприємств. Наприклад, у США малим вважається підприємство з кількістю персоналу 500 чоловік, хоч процес визначення критеріїв триває з моменту, коли вперше було порушене питання про статус та роль малого бізнесу в економіці, а на урядовому рівні обговорення оптимальних характеристик МП триває з 1953 року, після прийняття федерального закону про малий бізнес, і триває до сьогодні [2 с. 6]. У країнах Європи критерії визначення МП дещо інші. Наприклад, у Німеччині та Франції малим підприємством вважається компанія з працюючим персоналом до 50 чоловік. В Італії використовується розподіл на мікропідприємства (до 20 чоловік працюючих) та малі підприємства (до 100 чоловік) [3, с. 6]. У країнах Центральної та Східної Європи ці характеристики становлять від 30 до 50 чоловік [4, с. 13]. Врешті-решт, для удосконалення наявних визначень Європейський Союз розробив шкалу критеріїв МП за кількістю працюючих: мікропідприємства – 1–9; мале підприємство – 10–99; середнє – 100–499; велике – понад 500 [5, с. 36].

У інших країнах, наприклад, у Японії для класифікації підприємства як малого визначено штат працюючих – до 300 робітників (у промисловості, будівництві, транспорті); до 100 чоловік (оптова торгівля); 50 (роздрібна торгівля) або капітал більше 100 млн ієн (близько 790 тис. \$), а для підприємств торгівлі – не більше від 10 млн ієн [6, с. 28]. У Південній Кореї критеріями МП визначено кількість працівників, суму активів та обсяг річних продаж. В Індії, відповідно, – кількість працівників та рівень використання енергії [7, с. 5]. У Росії Законом «Про державну підтримку малого підприємництва в

Російській Федерації» встановлено критерії за кількістю працівників: промисловість, будівництво, транспорт – 100; сільське господарство – 60; науково-технічна сфера – 60; оптова торгівля – 50; роздрібна торгівля, побутове обслуговування – 30; інші галузі – 50 [8, с. 5].

Отже, як бачимо, поділ на малі, середні та великі підприємства є дещо умовний, залежить від тих критеріїв, якими користуються. Кожна країна користується власним набором, який відповідає її економічній системі та особливостями розвитку підприємницького сектору.

Значимість малих та середніх підприємств у різних країнах можна зрозуміти з наступної таблиці (дані на 2000 рік) [9, с. 48]:

Країни	К-сть МСП (тис)	К-сть МСП на 1000 жителів	Працюють МСП (млн чол)	Частка МСП у загальній кількості працюючих (%)	Частка МСП у ВВП(%)
Великобританія	2630	46	13,6	49	50–53
Німеччина	2290	37	18,5	46	50–52
Італія	3920	68	16,8	73	57–60
Франція	1980	35	15,2	54	55–62
США	19300	74.2	70,2	54	50–52
Японія	6450	49.6	39,5	78	52–55
Росія	844	5.65	8,3	13	10–11
Україна	217	4.4	1,7	6	6–7

Таким чином, чітке і обґрунтоване визначення критеріїв малого та середнього бізнесу для країни має дуже важливе значення, адже на основі цих характеристик уряди розробляють головні напрями соціально-економічної політики, визначають, власне, суб'єктів державної підтримки малого бізнесу. Наприклад, аналіз фактичної середньострокової кількості працюючих на малих підприємствах України станом на початок 1996 р. показав, що в середньому в цьому секторі працювало 11 осіб (у промисловості – 17; будівництві – 20; науці і науковому обслуговуванні – 10; транспорті – 14; побутовому обслуговуванні – 11; торгівлі – 8) [10, с. 6]. Однак наявні критерії визначення МП, які містилися в Законі України «Про підприємництво в Україні», не відповідали існуючим реаліям. Для промисловості та будівництва

визначалася кількість персоналу до 200 осіб, для науки і науково-технічного обслуговування – до 100 осіб, інших галузей виробничої сфери – до 50, невиробничої – до 25, роздрібної торгівлі, відповідно, до 15 осіб. Як наслідок, вітчизняні та міжнародні структури, які працювали у сфері малого бізнесу або займалися його підтримкою, змушені були і здебільшого використовували на практиці власні критерії, відмінні від прийнятих законодавчо. У зв'язку з цим Указом Президента України «Про державну підтримку малого підприємництва» було введено нові критерії, які передбачали виділення мікропідприємств – з працюючим персоналом до 10 чоловік та обсягом річної реалізації продукції (послуг) на суму – до 250 тис. грн, а також малих підприємств (до 50 осіб працюючих та річний виторг – до 1 млн грн). У 2000 році середня кількість працюючих на МП становила 7-8 осіб.

Загалом, дискусійність багатьох теоретичних аспектів розвитку підприємництва очевидна. Проте, водночас, вона є зрозумілою, закономірною і має під собою об'єктивне підґрунтя. Адже підприємництво – не величина-константа, а перш за все економічне явище. В окремих країнах на характер його функціонування впливатимуть і загальні особливості соціально-економічного розвитку, і специфіка економічної моделі, які, в свою чергу, визначаються ментальністю народу, формуються еволюційно, під впливом тих чи інших факторів економічного розвитку. З іншого боку, світовий досвід переконливо доводить, що повноцінне функціонування ринкової економіки неможливе без розвинутих секторів як великого, так і малого та середнього бізнесу.

На відміну від великих підприємств, МП, крім малих розмірів, відрізняються обмеженими фінансовими ресурсами, широким асортиментом продукції та послуг, ціновою політикою, зорієнтованою, як правило, лише на собівартісні показники, відсутністю контролю над ринком, залежністю від конкуренції та станом ринку і т. ін. Проте ці структури мають можливість дуже гнучко реагувати на зміни попиту, змінювати організаційну структуру, використовувати переваги командної праці, оперативно приймати рішення. Безумовно, ситуація на МП дуже багато залежить від особистих якостей власника (керівника). На питання, чому існують різномасштабні господарські структури – підприємства, на наш погляд, дуже влучно дає відповідь Дж. Волтон, пояснюючи це наявністю різномас-

штабних економічних завдань: «основою їх існування (малого підприємства) є діяльність, яка не може бути ефективною у великомасштабній діяльності економічної організації» [11, с. 131]. І дійсно, на практиці традиційною сферою діяльності МП виступає оптова та роздрібна торгівля, громадське харчування, будівництво, виробництво товарів народного споживання, побутове та інші види обслуговування тощо, де яскраво простежуються гнучкість малого бізнесу та інші його переваги над великим. Отже, саме в цьому полягає одна з багатьох функцій малого підприємництва – ефективно забезпечення гармонійного розвитку економічної структури у цілому.

У світовій практиці більшість малих компаній так чи інакше пов'язана з великим бізнесом, а розширення співпраці малих, середніх та великих підприємств – характерна тенденція сучасного розвитку економіки. Переважна більшість малих та середніх підприємств працює «під замовлення великої компанії». Тобто йдеться про так звані «сателітів» – малих підприємств, підпорядкованих у своїй діяльності великим підприємствам, які, в свою чергу, поділяються на дилерів (реалізаторів продукції великих фірм) та субпідрядників (виробників продукції для великих фірм). Отже, таким чином децентралізується виробничий процес, окремі його фази передаються МП на основі субконтрактів. Наприклад, з 50 тис. постачальників концерну «Сіменс» дві третини – малі та середні фірми [12, с. 114]. Найпоширенішою сучасною формою інтеграції великого і малого бізнесу виступає франчайзинг. Така форма дозволяє МП функціонувати як окрема незалежна одиниця, але за обумовленими правилами. «Франчайзі», як правило, отримує право на виробництво продукції під маркою «Франчайзора», його ноу-хау, зобов'язується дотримуватися встановлених стандартів на виробництво і реалізацію товарів (послуг). Наприклад, у США за останні 30 років таких фірм зросло на 41 %, а сума від продажу – майже в 6 разів. Подібна тенденція спостерігається і в інших країнах Заходу.

Водночас, окрім наявності у суспільстві конкретних економічних завдань – потенційної передумови розвитку малого підприємництва, його реальне становище визначається низкою різнобічних факторів, які так чи інакше можуть гальмувати чи стимулювати цей процес. До одних з найважливіших економісти здебільшого відносять фінансово-економічні та якість державної під-

тримки підприємництва за всіма напрямками. Як показує історія, нова хвиля малого підприємництва охопила передусім США, потім поширилася на Західну Європу, Японію, ряд індустріальних країн. Одними з найважливіших причин піднесення підприємницької діяльності на якісно новий рівень стали: зняття накопичених за кілька десятиліть адміністративно-законодавчих обмежень (дерегулювання), активізація політики податкового та фінансового стимулювання підприємництва, нова урядова лінія щодо міжфірмових зв'язків (заохочення науково-виробничої кооперації, відкриття національних господарств для проникнення іноземного бізнесу і т.ін.), податкова й адміністративна реформи – усе це відкрило малому бізнесу нові галузі й можливості застосування підприємницької ініціативи. І не лише для малих компаній нині існують сприятливі можливості розвитку на всіх етапах їх життєвого циклу, а й у світі великого бізнесу бурхливо розвивається стратегічне управління, що має підприємницький характер [13, с. 29–30].

Посилена інформатизація суспільного життя дає поштовх зростанню малих фірм з надання бізнесових та інформаційних послуг (особливо комп'ютерних). Вона супроводжується появою нових галузей з вузькоспеціалізованим виробничим процесом, який може бути забезпечений лише на підприємствах невеликих розмірів. Загалом, НТП вимагає постійного оновлення номенклатури, що оптимально можливе на підприємствах, здатних динамічно міняти технологію чи її параметри. Спостерігається поступове переміщення попиту від реальних товарів до різних послуг, появляються нові послуги і потреби в них – бізнес-консультування, інформаційне (комп'ютерне) забезпечення, нові види побутового обслуговування, медичні, освітні та соціальні послуги, що завжди було традиційним полем діяльності малих підприємств.

У 80-х – першій половині 90-х рр. слідом за Великобританією у більш ніж 100 країнах світу було приватизовано понад 100 тис. державних підприємств, не враховуючи сотні тис. дрібних магазинів, компаній сфери послуг та сільськогосподарських ферм. У Західній Європі цей процес особливо активно відбувається у Франції, Німеччині, Австрії, Італії, Швеції, Греції, Португалії, Іспанії тощо [12, с. 115]. Нині приватизація, особливо мала, стала одним з головних чинників становлення та зростання малого бізнесу в Центральній та

Східній Європі. Останні півтора-два десятиліття свідчать про найвищу в історії розвинутих країн підготовленість та орієнтованість на сучасні форми малого бізнесу. З кінця 70-х років у розвинутих країнах почала розгортатися могутня мережа підприємницької освіти, пропаганди малого бізнесу.

Піднесення малого бізнесу найінтенсивніше відбувалося в галузях новітніх техніко-технологічних зрушень, пов'язаних з інноваційною діяльністю й інформаційними технологіями. У цілому, з кінця 80-х років у розвинутих країнах чітко простежується швидке зростання ринку венчурного капіталу, зростаюча диверсифікація фінансових інститутів, що розширює можливості фінансування нового виду, венчурного бізнесу. Так, за даними «Наукових індикаторів», що публікуються Національним дослідницьким бюро США, малі фірми за 20 років створили в 4 рази більше науково-технічних нововведень на один долар, витрачений на науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, ніж великі фірми. При цьому витрати спеціалістів на малих інноваційних фірмах удвічі менші, а в розрахунку на 1 працівника – виробляють у 4 рази більше нововведень, ніж великі корпорації [14, с. 4]. Важливим моментом виступає розвиток інформаційної інфраструктури малого бізнесу шляхом розширення доступу громадян та організацій до інформації у державних органах, зміцнення патентно-ліцензійної системи, розвиток мережі банків даних. Спостерігається поява і швидке розгалуження мережі організацій, що, власне, спеціалізуються на продукуванні нового бізнесу (інкубатори, інноваційні центри) та обслуговуванні ринкової інфраструктури.

Малий бізнес виступає важливим чинником реформування і демократизації у перехідних економіках. Дослідники відзначають його провідну роль у побудові ринкового господарства та підвищенні життєвого рівня населення. Водночас, малий бізнес виступає вагомим чинником структурної перебудови господарства, розвитку нових його галузей, школою підприємництва, яка дає навички ефективного менеджменту, формує творців нового бізнесу і нових ідей, служить запорукою успіху в процесі демократизації суспільства у цілому. Розвиваючи цивілізовану конкуренцію і, загалом, сприяючи якісному зростанню технологічного рівня в ході трансформації суспільно-економічних систем, малий бізнес засвідчив

про свою важливу соціальну роль, виступивши джерелом зайнятості для вивільненої під час реструктуризації неефективних національних економік. Наприклад, у Чехії на середину 1990-х рр. близько 23 % працездатного населення було зареєстровано підприємцями, а загалом, одна його третина працювала в секторі малого бізнесу [15, с. 2].

Малий бізнес може дати поштовх розвитку нових форм господарювання, наприклад, лізингу та франчайзингу, адже малі підприємства є традиційними їх учасниками та суб'єктами. Хоч, зокрема, франчайзинг ще залишається новим явищем для перехідної економіки, оскільки його повноцінний розвиток можливий за достатньої стабільності та сформованості ринку. У країнах Центральної та Східної Європи малий бізнес продемонстрував свою важливу роль у подоланні кризових явищ, насамперед у припиненні падіння ВВП та забезпечення його зростання. Наприклад, з 1989 по 1994 рр. у Польщі частка приватного сектору у ВВП зросла з 25 % до 55 %, в Угорщині – з 7 % до 55 %, у Чехії – з 0,5 % до 60 % [16, с. 59].

Під час структурної перебудови, коли вражаючими темпами скорочувалося державне виробництво, приватне підприємництво виступило єдиною зростаючою сферою економік Центральної та Східної Європи. Так, з 1990 по 1994 рр. його відсоток, наприклад, у Чехії зріс із 12,3 до 54,9. З кількох тисяч у 1990 р. їх чисельність збільшилася до 1 млн уже на початок 1995 р. Паралельно, спостерігається небувале зростання підприємців – з 17 тис. чол. у 1990 р. до 124 тис. у 1991 р. і до 980 тис. у 1993 р. Однак, у цілому, слід вказати також і на окремі аспекти малого бізнесу, в яких він програє, порівняно з великими компаніями. Так, обсяг бізнесу лімітує можливості МП розширюватися чи здійснювати інвестиції. У зв'язку з цим для реалізації інноваційних ідей фірми змушені часто продавати свою справу великим підприємствам.

МП часто неспроможні через відсутність достатніх ресурсів (фінансових, матеріальних, людських) вирішувати масштабні технічні завдання. У сфері малого бізнесу активніше проявляється нестійкість у кризових ситуаціях. Наприклад, у США 65 % підприємств з працюючим персоналом до 20 осіб зникає в перші чотири роки існування, а кожна четверта фірма – банкрутує на першому році діяльності. Через десять років на ринку залишається не більше 5 % МП.

Для порівняння, у сфері великого бізнесу цей показник становить лише 37 % [15, с.2]. Однак при цьому варто зазначити, що розорені підприємства не зникають безслідно, їх капітал здебільшого спрямовується в інші сфери діяльності.

Дещо програє мале підприємництво і в соціальному відношенні. Наприклад, в економічно розвинутих країнах на МП дещо нижчий рівень зарплатні, менше фінансове забезпечення, суми страхування у зв'язку з хворобою, значно нижчий рівень захисту виробничих інтересів через профспілки і тощо. Так, порівняльні дані щодо малих і великих фірм США у процентному відношенні показують, що робітники, які отримують зарплатню у розмірі, меншому ніж 5 доларів за годину, становлять 59 % проти 38 %, наявність пенсійного забезпечення, відповідно, становить 29 проти 85, страхування через хворобу – 46 проти 84, членів профспілок – 9 проти 30 % [10, с. 44].

Можна зробити висновок, що, незважаючи на певні недоліки, мале підприємництво дедалі більше стає домінуючим у світі. Однак умови становлення малого бізнесу в Україні характеризуються досить несприятливими моментами. Україна за кількістю малих господарських суб'єктів катастрофічно відстає не лише від економічно розвинутих країн, але й від більшості країн з перехідною економікою.

Вивчення зарубіжного досвіду показує, що успіх у розвитку малого підприємництва безпосередньо залежить від всесторонньої і стабільної державної підтримки.

---

1. Зяблюк Н. Г. Государство и малый бизнес США / Н. Г. Зяблюк. – М.: Наука, 1987. – 175 с.

2. Евенко Д. Мелкий бизнес в Западной Европе / Д. Евенко – М.: АН СССР, 1991. – 98 с.

3. Иванова Н. Ю. Малый инновационный бизнес в странах развитой рыночной экономики / Н.Ю. Иванова // Российский экономический журнал. – 1995. – № 12. – С. 76–81.

4. Storey D. Understanding the Small Business Sector / D. Storey – London: Boutledge, 1995. – P. 13.

5. Малий бізнес у світі та в Україні // Економіка України. – 1995. – № 7. – С. 33–39.

6. Капинос Р. Малый бизнес в мировой экономике и экономике Украины/ Р. Капинос // Бизнес-информ. – 1995. – № 27-28. – С. 28–33.

7. Иванова Н. Все об акционерных обществах России / Н. Иванова, В. Склярский И. Склярская. и др. – М.: Экономика и финансы, 1996. – 528 с.
8. Варналій З. Моніторинг малого підприємництва України (економічні та правові аспекти) / З. Варналій, А. Лукашенко – К.: Ін-т приватного права і підприємництва, 1998. – С. 64
9. Шпак В. Розвиток малого підприємництва в Україні (на прикладі Української видавничо-поліграфічної компанії «Експрес – Об'ява») : наук. вид. / В. Шпак. – К.: МАУП, 2003. – 128 с.
10. Реверчук С. Анатомія малого бізнесу / С. Реверчук, М. Крупка – Львів: Діалог, 1996. – 96 с.
11. Иорданская Э. Н. Мелкие и средние предприятия в Германии / Э. Н. Иорданская // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 9. – С. 130–138.
12. Черниш О. В. Міжнародний досвід підтримки й розвитку малого бізнесу/ О. В. Черниш // Фінанси України. – 1999. – № 1. – С. 113–118.
13. Виноградов В. А. Приватизация: опыт Франции на фоне глобальных тенденций / В. А. Виноградов // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 10. – С. 29–39.
14. Defillippi R. Small Business Development in the Czech Republic / R. Defillippi // Review of Business. – 1995. – № 3. – P. 3–8.
15. Півнев Є. Зовсім маленький бізнес/ Є. Півнев // Закон і бізнес. – 1996. – № 51. – С. 2–9.
16. Савченко В. Е. Феномен предпринимательства (экспериментальный спецкурс) // Российский экономический журнал. – 1995. – № 10. – С. 56–62.

Ігор Ткаченко

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ВЗАЄМИН УКРАЇНИ З ЧЕСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ

У статті подано огляд двосторонніх відносин України з Чеською Республікою, починаючи з X ст. Відображено історичні контакти чеських та українських земель у різні історичні епохи, взаємовплив і проникнення двох народів у суспільній, культурній, науковій сферах.

Ключові слова: *відносини Чехії й України, торговельно-економічні, політичні, культурні, наукові зв'язки країн.*

I. Tkachenko. Historical retrospective review of relation between Ukraine and Czech Republic. In the article was given a review of

bilateral relations of Ukraine and Czech Republic since X ct. Historical contacts of Czech and Ukrainian lands in different historical ages, interference and diffusion of two nations in social, cultural and scientific spheres were reflected.

Key words: *relations of Czech and Ukraine, trade and economic, political, cultural, scientific connections of the countries.*

Історія взаємин народів України та Чехії охоплює проміжок у понад тисячоліття, від перших контактів за доби середньовічної Русі до сьогодення, і має хорошу динаміку й історичну перспективу. Про цей факт ще в 1921 р. наголошував у промові «Погляд на історію українсько-чеських відносин від X до XX в.» [6] на честь інаугурації Українського вільного університету у Празі його ректор Олександр Колесса. Іншим, не менш важливим позитивним фактором у відносинах двох держав і народів є те, що за понад тисячоліття між українським і чеським народами, на відміну від, наприклад, польсько-українських взаємин, практично не було жодних конфліктів і цивілізаційних суперечностей.

Питання розвитку українсько-чеського співробітництва, проблематика центральноєвропейського регіону в цілому, незважаючи на досить значний масив публікацій, на сьогодні все ще не представлені належним чином в українській історіографії [5, с. 51]. Разом з тим, слід відзначити, що до питання концептуального аналіз українсько-чеських стосунків у 20-х рр XX ст. зверталися такі дослідники, як І. Брик [1] та О. Колесса [6]. Серед сучасних дослідників можна згадати О. Вагнера [2], С. Віднянського [4], С. Мотрук [9;10], С. Устича [16;17], П. Черника [18] та ін., у працях яких відображено українсько-чеські відносини від найдавніших часів до сьогодення.

Історія українсько-чеських стосунків має глибоке історичне коріння і простягається в далеке минуле. І якщо безпосередні дипломатичні стосунки між Україною та новоутвореною Чеською Республікою були встановлені у січні 1993 року, то торговельно-економічні, політичні, культурні та династичні зв'язки були започатковані ще за доби Київської Русі та Великої Моравії. Відомо, що через Київ пролягали транзитні торговельні шляхи зі Сходу до Західної Європи. Один з таких проходив через територію Русі в напрямку до чеських земель, що засвідчують арабські письменники X ст. [7, с.370].

Ймовірно, тоді ж були започатковані перші торговельні контакти, які значно посилилися в X–XI ст. Під час правління Володимира Святославовича обидві держави контактували безпосередньо. У політичній сфері ці взаємини мали прояв у династичних контактах та військових договорах. Так, відомо, що князь Володимир був одружений з чешкою, а чеські вояки брали активну участь у князівських міжусобицях за доби Давньої Русі.

Хоча О. Колесса, виголошуючи інаугураційну промову на честь перенесення Українського вільного університету з Відня до Праги у 1921 р., стверджував, що жодних значних військових конфліктів між Україною та Чехословаччиною не було [6, с. 3], слід зазначити, що у «Повісті минулих літ» (близько 1076 р.) знаходимо запис про те, що князь Володимир Всеволодович (Мономах) здійснив похід проти чехів, допомагаючи своїм союзникам полякам. З літопису Мономаха довідуємося, що чеський похід тривав чотири місяці, а руські дружини досягли Чеського лісу неподалік Глогови [14, с. 127]. Однак не менш важливим є те, що цей конфлікт був лише епізодом у загалом позитивних стосунках обох сторін. Спірні питання між ними, як свідчать давньоруські літописи, учасники конфлікту урегульовували в основному мирним шляхом.

Тих далеких часів сягають коріння українсько-чеських культурних взаємин. Це пояснюється наявністю у обох народів міцних православно-слов'янських традицій. Прийняте чехами під впливом Кирила та Мефодія християнство провадилося на початку за зразком візантійського обряду (Чехія обрала шлях римо-католицької церкви з X ст.) і з кінця IX ст. швидко поширилося на нинішні українські землі.

Досить глибокими були контакти чеських земель з Галицько-Волинським князівством. З середини XIII ст. спостерігається зростання кількості чеського населення, наприклад, у Львові. Відомо також, що у другій пол. XIV ст. правителем Галицької Русі був чеський князь Владислав Опольський, а чеський князь Пржемисл Оттокар II був одружений з донькою галицького князя Ростислава Михайловича Кунгутою [15].

Апогеем чесько-українських відносин у середньовічну добу стало те, що тисячі вихідців з України взяли участь у національно-визвольній боротьбі чеського народу XV ст. на боці чеських таборитів.

Після їх поразки багато чехів, послідовників Яна Гуса, поселилися в Україні, привнісши до неї пропаганду своєї науки, ідейні та культурні впливи. Особливо вони були помітними у діяльності міських братств і загалом у культурному й громадському житті України.

У наступні часи розвиток стосунків між українцями та чехами то посилювався, то послаблювався. Це залежало не стільки від намірів сторін, скільки від зовнішніх чинників – зокрема, це втрата обома народами своєї незалежності: чехами після поразки у битві біля Білої Гори у 1620 р., українцями – після ліквідації Правобережного гетьманства у 1676 р. [7, с. 373]. У період між цими подіями зафіксовано суттєву еміграцію чеського населення на українські землі, що мало неабиякі позитивні наслідки для стосунків українців із чехами – багато емігрантів брали участь у Національно-визвольній війні українського народу сер. XVII ст., а одним із перших чехів, які залишили визначний слід в історії України, став гетьман і автор першої української конституції Пилип Орлик.

Якісно новим етапом у розвитку українсько-чеських взаємин став період національного відродження слов'янських народів (кінець XVIII – сер. XIX ст.). Провідні чеські діячі того часу виявляли великий інтерес до історії, фольклору, літератури та життя українського народу, частина якого з другої половини XVIII ст. опинилася у складі однієї з чехами держави – європейської імперії Габсбургів. У свою чергу, активними пропагандистами кращих надбань чеської культури в Україні були представники «Руської трійці» – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький.

У 1848 р. у Празі під час «європейської весни народів» відбувся Слов'янський з'їзд, на якому уперше на міжнародний форум було винесене так зване «українське питання». Українська тематика стала в цей період близькою для творчості найвідоміших чеських письменників. Серед них виділимо драму «Мазепа» Й.В. Фріча, роман В. Бенеша-Тршебінського «Мартин Пушкар», поезії К. Гавлічка-Боровського тощо [16, с. 15].

О. Колесса у своєму дослідженні [6] значну увагу приділив ролі представників чеського національного відродження у розвитку українсько-чеських взаємин, назвавши серед інших імена Й. Добровського, Ф.Л. Челаковського, Я. Коллара, Ф. Палацького, П.Й. Шафарика та інших чеських «будителів». Зупинявся він і на постатях

чехів, які тривалий час жили в Галичині (К. Зап, Я.П. Коубек, В. Дундер, Ф. Ржегорж, Л. Рітгерсберг та ін.) і підтримували дружні стосунки з українськими діячами, що сприяло, на його думку, розвитку і зміцненню українсько-чеських контактів [6, с. 11].

Особливе місце в українсько-чеських стосунках належить поемі «Єретик» Т. Шевченка, одному з кращих творів світової літератури про видатного чеського діяча і патріота Яна Гуса, який став яскравим виявом українсько-чеських взаємин, слов'янської ідеології та духовної єдності народів [8, с. 115].

Поряд з інтенсивними літературними у XIX ст., особливо у другій його половині, були налагоджені досить ґрунтовні зв'язки між представниками української та чеської науки. Відомий чеський дослідник-етнограф Франтішек Ржегорж (1857–1899) присвятив своє життя науковим дослідженням побуту і культури українського народу на Галичині, а чех за походженням Вікентій Хвойка (1850–1914), для якого Київ став другою батьківщиною, став одним із засновників української археології та фундатором відомої київської археологічної школи [7, с. 374] і, опосередковано, мав вагомий вплив на київську наукову школу В. Антоновича та на М. Грушевського.

Уже у XIX ст. чехи знали, наприклад, не тільки твори Т. Шевченка та І. Франка, але й багатьох інших українських письменників. Натомість, українці в Галичині були ознайомлені з чеською літературою ще за часів Реформації, а в другій половині XIX ст. під впливом чеських колоністів, які колонізували майже всю територію України, постали такі українські організації, як «Пласт» і «Сокол», під впливом чеського «Сокола». Усі наведені факти (а загалом їх вистачить не на одну солідну монографію) засвідчують глибину і неперервність українсько-чеських політичних, культурних та наукових зв'язків від доби Русі до кінця XIX ст., коли протягом усього тисячолітнього періоду контакти між двома народами були безпосередніми і мали значний вплив на їх розвиток.

Кінець XIX – поч. XX ст. ознаменувалися новим піднесенням українсько-чеських контактів. Провідну роль у цьому процесі відіграли українські та чеські вчені, культурні та громадсько-політичні діячі. На початку XX ст. велику роль у розвитку взаємин відіграли стосунки українських та чеських політичних діячів, які мали змогу відстоювати свої інтереси в австрійському парламенті.

Загалом же час від кінця XIX ст. до початку Другої світової війни пройшов для українсько-чеських взаємин під провідним впливом першого президента Чехословаччини, відомого науковця та українофіла Т. Масарика. Інтенсивні контакти українських громадських діячів з Т. Масариком і його оточенням слід вести від 1882 р., коли він прибув до Праги до щойно створеного чеського університету і практично одразу вибився на провідні ролі серед чеських громадських діячів. Як відомо, Т. Масарик особисто знав М. Драгоманова, І. Франка, Є. Олесницького, М. Грушевського та ін., з ким він перетинався не лише у науковій, але і в суспільно-політичній сфері. Так, наприклад, у 1908 р. він, будучи професором Карлового університету у Празі, організував конгрес поступової слов'янської молоді, а також загальний з'їзд слов'ян (детально хід конгресу відображено на сторінках українських щоденних газет «Рада» та «Діло» за червень-липень 1908 р.). У тому ж році в австрійському парламенті він рішуче підтримав позицію депутатів-українців, які протестували проти спроб галицьких москвофілів Маркова та Глібовицького запровадити російську мову як офіційну для «руського» населення Галичини [11]. На українську студентську молодь великий вплив мали лекції Масарика, який читав їх, серед іншого, й для українців. Він підтримував україністику в Карловому університеті і був причетним до запрошення в університет на викладацьку роботу багатьох українських учених. З багатьма з-поміж українських діячів Масарик був знайомий, будучи депутатом австрійського парламенту. Усе це, безперечно, і стало запорукою тісної українсько-чеської співпраці у міжвоєнний період.

Під час Першої світової війни Масарик довелось провести деякий час у Києві, де він контролював діяльність чеських легіонерів і мав безпосередні зв'язки з керівництвом Української Центральної Ради в цілому та з М. Грушевським, С. Петлюрою та В. Винниченком зокрема. Саме тоді закладалися підвалини відносин офіційної політики Чехословаччини стосовно України та українського питання. Складний період утвердження держави чехів і словаків наклав свій відбиток на стосунки з Україною. Так, офіційна зовнішня політика Чехословаччини не підтримувала «українського сепаратизму» [18, с. 173], що, в принципі, можна вважати однією з причин поразки Української революції 1917–1920 рр. – коли Центральна Рада не мала змоги

відбитися від більшовицьких банд Муравйова, в Україні розміщувалося майже 50 тис. боєздатних чеських легіонерів. Хто знає – якби ці війська прийшли на допомогу українській державі, можливо, історія нашої країни пішла б у зовсім іншому руслі.

Те, що чеські легіонери виявилися байдужими до проблем української держави, є свідченням негативного ставлення до незалежності України, яке Т. Г. Масарик сформулював задовго до Першої світової війни – відокремлення України могло, на його думку, суттєво послабити Росію, що виступала як головна протидія німецькій експансії на Сході Європи [11]. А саме Німеччина була на той час головною перешкодою на шляху здобуття незалежності Чехословаччиною. Водночас Масарик, до його честі, на відміну від більшості проросійських чеських політиків, не повторював і не підтримував тверджень російських шовіністів про «штучний» характер української мови, українського народу та про те, що український національний рух було інспіровано австро-угорською і німецькою розвідками.

Така позиція Т. Г. Масарика сприяла тому, що у 1918 році, після проголошення Чехословацької та Західноукраїнської Народної Республіки внаслідок розпаду Австро-Угорської монархії, уряд Чехословаччини першим визнав нову державу і встановив з нею дипломатичні відносини. Таким чином, першу українську дипломатичну місію у Празі очолювали С. Смаль-Стоцький та Є. Левицький. На території ЗУНР, зі свого боку, перебували чеські дипломати [16, С. 15].

Загалом у 1917–1921рр., до остаточного утвердження Версальської системи повоєнного світу та входження більшості українських земель до складу СРСР та Польщі, широкі можливості та перспективи українсько-чеських зв'язків та економічного і культурного зближення, що були закладені напередодні і в перші роки після завершення Першої світової війни, виразно послабшали, а із появою СРСР поняття «Україна» та української держави як партнера і сусіда на довгі роки випало з геополітичної доктрини Чехословаччини [18, с. 174].

Натомість, українське питання для повоєнної Чехословаччини залишилося надзвичайно актуальним. Загалом період між двома світовими війнами можна без перебільшення вважати часом найбільш близького і дієвого співробітництва між українцями та

чехами в рамках Чехословацької держави. Десятки тисяч українських емігрантів, які були змушені залишити Батьківщину після приходу до влади більшовиків, скористалися гостинністю чехословацького уряду, отримавши від нього максимально широкі можливості для реалізації власних національних потреб [16, с. 15].

Як можна пересвідчитися, після буремних подій 1917–1921 рр. Чехословаччина була чи не єдиною країною світу, яка запропонувала біженцям з України допомогу на державному рівні. Прийняття біженців особисто сприяв перший президент Чехословаччини Т.Г. Масарик, який виявив себе справжнім другом українського народу. Рішення Ради Міністрів від 28 липня 1921 року уповноважило Міністерство закордонних справ ЧСР провести акцію за офіційною назвою «Російська акція допомоги», яка включала в себе не лише надання житла, але й здобуття молодими біженцями середньої та вищої освіти в ЧСР, а також працевлаштування в галузях, у яких емігранти були професіоналами у себе вдома. По суті, Масарик дозволив українським емігрантам вільно жити у Чехії [2].

Українці із вдячністю користувалися наданими їм преференціями. На переконання багатьох сучасників, у Чехословаччині для українських політичних емігрантів були створені найсприятливіші умови для проживання. Так, Л. Лукасевич згадував, що Прага у 20-х рр. ХХ ст. була містом космополітичним, у якому людина не почувалася прибульцем, а була рівноправним членом суспільства, що дозволяло забути про своє емігрантське походження [12, с. 17]. Саме Прага 20–30-х рр. ХХ ст. становила осередок наукового, культурного та громадсько-політичного життя, де об'єдналися кращі сили української інтелігенції [9, с. 44].

За підтримки урядових кіл Чехословаччини за безпосередньої участі відомих українських громадських діячів у 1920–1930 рр. ХХ ст. у цій країні були створені і успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, спілок та українських видавництв, які об'єднали провідні українські сили під патронатом чехословацького уряду і особисто президента Масарика [4, с. 321]. Серед багатьох організацій, які постали головним чином у Празі, слід згадати Український вільний університет (перенесений з Відня у 1921 р.), Український Високий педагогічний інститут ім. Драгоманова (з 1923 р.), Українська студія

пластичного мистецтва (заснована у 1922 р.), Музей визвольної боротьби України (з 1925 р.). У 1922 р. було створено Українську господарську академію в Подєбрадах, де навчалися як емігранти, так і студенти, що приїздили з Галичини та Закарпаття. Українські академічні установи та студенти користувалися фінансовою допомогою чехословацького уряду, а стипендії призначалися чесько-українським комітетом допомоги українським та білоруським студентам. Виключно активно в цей період працювали українські часописи та видавництва, серед яких слід відзначити газету «Prager presse» та українське видавництво Ю. Тищенка, яке розміщувалося на Вацлавській площі у Празі аж до 1945 р. [13, с. 7].

У цей період на перший план в українсько-чеських відносинах вийшла проблема українців, які опинилися у складі Чехословаччини внаслідок драматичних подій Першої світової війни і післявоєнного поділу світу. Йдеться насамперед про 400 тис. українців, що проживали на Закарпатті і які опинилися у складі молоді Чехословацької держави внаслідок рішення Паризької мирної конференції у 1919 р. Це був прецедент, адже жодного історичного підґрунтя для включення Закарпаття до Чехословацької держави у чехословацького уряду не було. І за період перебування у складі Чехословаччини слід констатувати, що Закарпаття перебувало у набагато кращому становищі, порівняно з іншими українськими землями – у 20–30-х рр. ХХ ст. Це був єдиний український регіон, у який чужинський уряд (Прага) вкладав більше коштів, ніж отримував звідти. Ані Варшаві, ані Бухаресту, ні, тим більше, Москві, таке навіть на думку не спадало [11].

З кінця 20-х рр. ХХ ст. політика чехословацького уряду щодо мігрантів почала зазнавати суттєвих змін. Уряд поволі згортав програми співробітництва з українськими установами. Це пояснювалося, з одного боку, впливом світової кризи та скороченням загальних видатків бюджету, а з іншого – зростанням впливу соціалістів, які традиційно орієнтувалися на російські культурно-історичні цінності і не бажали підтримувати українських «сепаратистів». Крім того, на підтримці українців негативно позначилися наслідки світової економічної кризи, внаслідок чого значно скоротилася фінансова допомога.

У 1934 р. між Чехословаччиною та СРСР було встановлено дипломатичні відносини, що ще більше ускладнило становище української політичної еміграції, особливо з погляду на її співробітництво з представниками нової німецької влади. Розчленування ж Чехословаччини внаслідок Мюнхенської змови 1938 р. фактично стало завершальним акордом в українсько-чеських взаєминах міжвоєнної доби. Залишається лише констатувати, що протягом цього часу Україна та українське питання посідали важливе місце у внутрішній і зовнішній політиці Чехословаччини. Ці зв'язки допомогли також відновленню у майбутньому чеській та українській державі налагодити плідне співробітництво на новому етапі розвитку.

За німецького протекторату Богемія і Моравія (1939–1945) більшість українських організацій було ліквідовано, а з приходом радянських військ у 1945 р. усяке організоване українське життя припинилося. У 1948 р. у Чехословаччині прийшов до влади тоталітарний прокомуністичний режим, внаслідок чого українсько-чеські міждержавні стосунки практично припинилися на понад 40 років. Більшість представників української політичної міграції, які ще проживали в країні незадовго і під час Другої світової війни, залишили Прагу і загалом Чехію; компактно українці (автохтонне населення) проживали у прикордонних районах на сході Словаччини.

З припиненням існування соціалістичного табору, розпадом СРСР для України і Чехословаччини постали нові можливості для самостійного обрання внутрішньої та зовнішньої політики, а відносини проголошених незалежних держав – Чехословаччини та України, набули виразно нового звучання в умовах трансформації кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. Чехословаччина у 1989 р., а Україна у 1991 р. відмовилися від побудови соціалістичного суспільства і стали на шлях розвитку демократичної держави із ринковою економікою, проголосивши одним із ключових зовнішньополітичних завдань входження до Європейського Союзу.

Новий етап суспільного розвитку в обох країнах відкрив нові широкі можливості для всебічного взаємовигідного співробітництва, взаємопов'язані спільними цілями в реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, спільними регіональними інтересами, існуванням української національної меншини в Чехії та чеської в – Україні. Зважаючи на те, що Чеська Республіка з 2004 р. є повно-

правним членом ЄС, її досвід також може стати важливим для України у реалізації її євроінтеграційних прагнень, що ще більше посилює практику кооперації та взаємовпливу України та Чехії.

---

1. Брик І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин / І. Брик // Українсько-руський архів. – НТШ, т. XV, – Л., 1921. – 169 с.

2. Вагнер О. Українці в Чехії: майже сто років національної історії. [Електронний ресурс] / О. Вагнер. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/ukrayintsi_v_chehiyi_mayzhe_sto_rokiv_natsionalnoyi_istoriyi.html

3. Відносини з країнами Центральної та Східної Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=223270222&cat_id

4. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). / С. Віднянський. – К., 1994. – 83 с.

5. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.

6. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX вв. / О. Колесса. – Прага, 1924.

7. Литвин В. Україна: Європа чи Євразія? / В. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 512 с.

8. Моторний О. Олександр Колесса й українсько-чеські взаємини міжвоєнного двадцятиліття / О. Моторний // Проблеми слов'язознавства. – Вип. 52. – С. 110–117.

9. Мотрук С. Громадсько-культурне життя чеських українців на початку ХХІ ст. С. Мотрук. – Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 43–53.

10. Мотрук С. Українська громада в Чехії: історія та сьогодення / С. Мотрук // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 38–48.

11. Підлуцький О. Томаш-Гарріг Масарик: «Нова людина» у «новій Європі» – [Електронний ресурс] / О. Підлуцький. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/tomashgarrig_masarik_nova_lyudina_u_noviy_evropi.html

12. Піскун В. Політичний вимір права перебування української еміграції в Чехословаччині (20-ті роки ХХ ст.). / В. Піскун – // Історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 17–33.

13. Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Ю. Тищенко (Сірий). – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1997. – 112 с.

14. Толочко П. Давньоруські літописи та літописці Х – ХІІІ ст. / П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2005. – 364 с.

15. Політичні відносини між Україною та Чехією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://czechia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-czechia/diplomacy>

16. Устич С. Україна–Чехія: партнерство, спрямоване у перспективу / С. Устич // Політика і час. – 2003. – № 11. – С. 14–23.

17. Устич С. У руслі успішного співробітництва / С. Устич // Політика і час. – 2001. – № 3. – С. 3–8.

18. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. / П. Черник // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 172–179.

Олена Палько

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ В ЕСТОНІЇ

У статті вивчено історичний досвід реалізації принципу національно-культурної автономії в Естонії на основі виділення та порівняння основних етапів, а саме – 1918–1939 рр. та у період незалежності з 1991 р. Визначено ключові проблеми етнонаціонального розвитку на сучасному етапі.

Ключові слова: культурно-національна автономія, етнонаціональний розвиток, національні меншини

O. Palko. Historical experience to introduce the concept of national cultural autonomy in Estonia. *This paper in historical perspective analyses the experience of Estonia to implement the concept of national cultural autonomy. This study is based on distinguishing and comparison of the main periods in its development that are 1918-1939 and since 1991. Key challenges and political perspectives are discussed.*

Key words: cultural national autonomy, ethnic and cultural development, national/ethnic minorities.

Для країн Балтії із загальним населенням у 7 млн чол., межовим географічним розташуванням і неоднозначним історичним минулим питання зміцнення національної ідентичності завжди стояло на політичному порядку денному. Гарантія забезпечення міжнаціонального діалогу визначалася однією із основних умов демократичного розвитку. Незважаючи на те, що населення цих країн у період незалежності (1918–1940) було переважно національно гомогенним

(частка представників титульної нації: Естонія 88,11% (1934), Латвія 76,97% (1935), Литва 84% (1923)), уже в 1920-х роках на законодавчому рівні було забезпечено права найбільш чисельних груп національних меншин, таких як шведи, німці, поляки, росіяни та євреї. Після входження балтійських республік до складу СРСР показники етнонаціонального розвитку цих країн значно змінилися, в основному у зв'язку зі спрямованою міграційною політикою Радянського Союзу. Таким чином, станом на 1989 р. чисельність представників титульної нації становила в Естонії 61,5%, у Латвії 52%, у Литві 80,24% [1]. Отже, зі здобуттям незалежності країни Балтії стикнулися з необхідністю пошуку нових підходів до розв'язання міжнаціональних суперечностей з метою розбудови національних держав.

У цій статті основна увага буде присвячена аналізу проблем етнонаціонального розвитку, з якими стикнулася Естонія після 1991 р. (наприклад, питання громадянства, двомовності, міграції), будуть проаналізовані основні підходи до реалізації принципу етнічної демократії, а також вивчено законодавчу базу з національного питання (зіставлення законодавчих актів 1920-х та 1990-х років). Особливого вивчення заслуговує проект реалізації принципу національно-культурної автономії для національних меншин.

Країни Балтії чи не вперше у повоєнній Європі спромоглися на законодавчому рівні реалізувати концепцію національно-культурної автономії. Серед передумов, які зумовили активізацію політики захисту національних меншин у 1920-х рр., можна виокремити наступні:

- 1) Вплив національних програм європейських соціал-демократичних партій. Як зазначалося у попередніх розділах, австромарксистська ідея персональної автономії знайшла особливе поширення в імперії, частиною якої до 1918 р. були країни Балтії. Соціал-демократи Естонії, Литви та Латвії у своїх політичних програмах обмежувалися вимогами національної автономії в межах перебудованої на демократичних засадах Російської імперії. З проголошенням незалежності ідея автономії залишилася провідним політичним принципом, що було відображено у Декларації незалежності Естонської республіки від 24 лютого 1918 р., яка обіцяла право автономії усім національним меншинам, та в інших нормативних документах;

2) Спрямований вплив представників національних меншин на державні органи влади з метою юридичного закріплення їх повноважень у формі персональної культурної автономії. Найбільш активною у цьому плані стала німецька меншина в Естонії, яка агітувала за юридичне оформлення персональної автономії, що було зумовлено їхнім дисперсним розселенням (згідно з переписом населення 1934 р., частка німців від загального населення Естонії становила 1,5%).

3) Геополітичні передумови, серед яких найважливішим було прагнення балтійських країн зайняти повноцінне місце на політичній карті повоєнної Європи, зокрема, шляхом набуття членства в Лізі Націй. Ця міжнародна організація ставила високі вимоги до країн-членів, серед яких, звісно, були і вимоги щодо реалізації прав національних меншин [14].

Закон Естонської Республіки про культурне самоуправління (автономію) національних меншин [3] був прийнятий 25 лютого 1925 р. для реалізації проголошеного ще у 1918 р. та затвердженого Конституцією 1920 р. принципу культурної автономії. Згідно з законом, право на національно-культурну автономію надавалося німецькій, російській, шведській та іншим спільнотам, чисельність яких перевищувала 3000 чол. Правом на самоуправління у межах національних автономій могли користуватися лише громадяни Естонії. Також у законі (ст. 31) було прописано можливість утворення автономії для естонців у тих адміністративних одиницях, у яких певна національна меншина становила більшість.

Завданням уповноважених державних органів було створення національних реєстрів представників окремих національних/етнічних груп. Після опублікування цих списків кожна особа мала право апелювати свою національну належність та право бути внесеною до іншого національного списку (Ст. 10). Це положення мало двояке значення. З одного боку, офіційна процедура укладання національних списків створювала перешкоди для тих, хто шляхом приписування себе до складу представників іншої національності прагнув скористатися певними привілеями. Але, з другого боку, така примусовість та однозначність створювала проблеми для тих, хто не мав бажання брати участь у житті спільноти (що передбачало також сплату спеціального податку), чи, наприклад, дітей зі змішаних шлюбів або для асимільованих із низькою національною ідентичністю осіб тощо.

Схема утворення національних автономій була такою: представники національних меншин через власних представників подавали відповідне прохання до уряду. Уряд уповноважував місцеві органи влади створити списки представників меншини та організувати вибори у Раду самоуправління. Вибори здійснювалися коштом державного бюджету. Обрана таким чином Рада національної спільноти набувала повноважень у сфері культурного розвитку національної спільноти строком на 4 роки (ст. 25).

Першою національною спільнотою, що скористалася правом на утворення культурної автономії, були німці. 1 листопада 1925 р. 11539 німців Естонії створили свою раду з питань культури в межах національно-культурної автономії. У 1926 р. про свої права заявила єврейська громада [10]. Активність німецької та єврейської спільнот була зумовлена перш за все їхнім дисперсним розташуванням на території Естонії, що позбавляло їх можливості користуватися привілеями територіальної автономії, закріпленої Конституцією країни, як, наприклад, шведська та російська спільноти, які компактно проживали на прикордонних територіях. Також певну роль відіграв і економічний чинник: утворення культурної автономії передбачало певні фінансові зобов'язання, – вимога, яка стала на перешкоді останніх до закріплення своїх прав [11, с. 393–394].

Спірним залишається питання, чому представники найбільшої за чисельністю російської національної меншини не спромоглися утворити власну автономію. Серед основних причин можна назвати кілька. Перш за все, значна кількість представників російської національної спільноти, яка компактно проживала на території Принаров'я та Печорського повіту, за Конституцією Естонської республіки уже мали певні привілеї, серед яких право користуватися російською мовою як другою офіційною у діловодстві, також російська мова викладання у класах із переважною більшістю учнів російського походження [15]. Серед інших причин можуть бути названі також розрізненість у поглядах серед російської інтелігенції та політичної еліти; бідність, неосвіченість та низький рівень національної свідомості основної маси російського населення [16] тощо. Російська спільнота в Естонії лише у 1937 р. зробила спробу заявити своє право на автономію, але ця вимога не була схвалена естонським урядом [5].

Незважаючи на демократичність цього закону як для 1925 р., реалізація деяких статей закону на практиці призводила до конфліктних ситуацій. Так, наприклад, було заборонено представнику однієї національної меншини брати будь-яку участь у діяльності інституцій (у тому числі шкіл) іншої меншини [6, с. 46]. Така ситуація була зумовлена тим, що визначення національності після внесення особи до реєстру вважалось остаточним, як і належність цієї особи до компетенції окремої національної автономії (включно із фінансовими зобов'язаннями).

Реалізація цього закону також виявила неоднорідність та соціальне розшарування населення Естонії. Перевагами цього закону, як свідчить історія, скористалися переважно представники «багатих» національних спільнот німців та євреїв, які використали надану можливість для організації свого культурного розвитку, засновуючи театри, видавництва, літературні організації, школи тощо. Представники шведської та російської груп, переважно нижчого соціального класу, не змогли скористатися уповні з переваг зазначеного закону.

У 1940 р. з початком радянської окупації закон скасували та відновили лише у 1993 р. До принципу національної автономії повернулися зі здобуттям незалежності у 1991 р. Серед чинників, які по-новому актуалізували необхідність урегулювання міжетнічних протиріч у країнах Балтії, визначимо:

1) Гетерогенність національного складу населення як результат спрямованої політики Радянського Союзу. Перепис населення 1989 р. показав, що естонці та латвійці, з урахуванням соціальних параметрів, певною мірою самі стали меншістю у своїх країнах [13, с. 96]. Якщо населення сільських районів було здебільшого національно гомогенним, то національний склад містян був досить строкатим: у Естонії, наприклад, 87% представників національних меншин проживали у найбільших містах із пропорцією у 53% естонців та 45% російськомовних росіян [14].

2) Історичні та політичні умови формування міжнаціональних відносин між новими незалежними державами (російське питання): заперечення статусу спадкоємця СРСР, що дозволяло апелювати до державотворчих процесів довоєнного часу, трактування радянського періоду як окупації і, відповідно, відмова визнати

значну частину переважно російськомовного населення громадянами цих країн. Особливо гостро це стосувалося російської меншини, яка становила в Естонії 30% у 1989 р. Таким чином, значна частина населення країн, яка емігрувала у радянський період, визначалися нелегальними поселенцями, визначення прав яких тепер стало політичним викликом для національних урядів. Законодавчий процес урегулювання цих дражливих питань стосувався трьох головних сфер: питання громадянства, мови та освіти.

В Естонії питання про надання статусу громадянина особам, переважно російського походження, що емігрували на територію країни за часів радянської окупації, було винесено на національний референдум. 28 червня 1992 р. 54% тим, хто взяв участь у голосуванні, відмовили у автоматичному набутті громадянства неестонцям [12, с. 141]. Ця сама тенденція знайшла своє відображення у Законі про громадянство 1992 р. (відновлення Закону 1938 р., новий Закон про громадянство прийнятий у 1995 р.) Естонія, яка оголосила про своє наступництво щодо Естонської Республіки 1918–1940 рр., надала статусу громадянина усім, хто проживав на її території до 1940 р. та їх нащадкам. Стосовно інших осіб, було визначено 2-річний термін проживання на території незалежної Естонії та однорічний термін натуралізації. Це стосувалося як новоприбульців, так і тих неестонців, що іммігрували до країни в радянський період.

Така політика естонського уряду, основні позиції національної політики якого було згодом затверджено у Законі про іноземців 1993 р., наштовхнулася на гостру реакцію російської меншини. Як доказ необхідності враховувати їхні інтереси, 16–17 липня 1993 р. у м. Нарва було проведено референдум щодо автономії [12, с. 142]. Ця подія, хоч і не справила якогось визначного впливу на подальшу політику Естонської Республіки, вказала на потенційну загрозу для новоствореної держави. Низка законів була переглянута, у тому числі Закон про іноземців, Закон про місцеві вибори, було сформовано круглий стіл для представників національних меншим при президентові Естонської Республіки тощо.

Політика у галузі захисту національної мови багато у чому була суголосною політиці у галузі шкільництва. Національною мовою було визначено естонську, усім іншим мовам було надано

статусу «іноземної». Незважаючи на те, що на територіях компактного проживання національних меншин останнім гарантувалася можливість на адміністративному рівні користуватися іншою, ніж державна, мовою, офіційною мовою комунікації із державними інституціями визначалася лише державна мова. Знання державної мови є обов'язковим для усіх посадовців як загальнодержавного, так і локального рівнів. Така сама однонаціональна політика впроваджувалася у сфері освіти.

3) Демографічний фактор: реалізація принципу «етнічної демократії» як захисний механізм для нечисленних національностей. Естонці, латвійці та литовці є представниками одних із найменших національних груп, які мають власну державу. Цей чинник поряд із загальними тенденціями скорочення природного відтворення, а також еміграційними процесами ставлять держави Балтії під загрозою зникнення, що, у свою чергу, спричинює прийняття законів на захист своїх національних інтересів.

Естонське законодавство про культурно-національну автономію від 1993 р. ґрунтувалося на конституційному праві національних меншин «створювати в інтересах національної культури органи самоуправління на умовах та у порядку, закріпленому Законом про культурну автономію національних меншин» (Ст.50), а також на традиціях Закону від 1925 р. Новий закон багато у чому повторював основні історичні принципи та положення, хоча юридичний зміст категорій було значним чином видозмінено.

Новий закон, порівняно з попереднім, має більш узагальнений характер, пропонуючи визначення поняття «національної меншини» (Ст.1), «культурної автономії національної меншини», «культурного самоуправління національної меншини» (Ст.2).

Під національною меншиною у цьому Законі розуміються громадяни Естонії, що проживають на території держави, мають давні, стійкі та постійні зв'язки з Естонією, відрізняються від естонців своєю етнічною належністю, особливостями культури, релігією та мовою, а також керуються прагненням загальними зусиллями зберегти свої традиції, релігію, мову, що виступають основою для їх спільної ідентичності (Ст.1).

Культурна автономія національної меншини визначається як право осіб, що становлять національну меншину, на створення

культурних самоуправлінь з метою реалізації гарантованих їм Конституцією прав у культурній сфері (Ст.2). Право на культурне самоуправління надається на тих самих підставах, що і у Законі 1925 р., представникам німецької, російської, шведської, єврейської меншини, а також іншим меншинам, чисельність яких перевищує 3 тис. чол. Закон 1993 р. зберіг право на культурне самоуправління лише за громадянами Естонської Республіки (що автоматично позбавляє права, наприклад, брати участь у виборах до національних самоуправлінь близько 60% росіян, 70% українців, 75% білорусів, що не є громадянами держави [14]), хоча надало їм право участі у роботі цих автономій (ст.6).

Змін порівняно з попереднім законом зазнало також положення про список членів національної меншини. Якщо Законом 1925 р. передбачалася централізована система утворення національних реєстрів, то Закон 1993 р. передає це право повністю національним спільнотам на основі персонального волевиявлення. Закон також не виключає можливості переходу із однієї культурної автономії в іншу, тобто формальну зміну особою своєї національної належності.

Законом 1993 р. передбачається обмеження державного втручання у діяльність самоуправлінь (щодо організації меншин), звужуються можливості держави щодо розпуску національних автономій (Ст. 14 Закону 1925 р. надавала державі право на власний розсуд втручатися у роботу автономій). Таким чином, Уряд Естонської Республіки може розпустити національну автономію, якщо: кількість її членів стала меншою ніж 3000 осіб; у виборах два рази поспіль був відсутній список виборців або менше половини зареєстрованих виборців взяли участь у виборах; за пропозицією Ради з питань культури (Ст.28).

Основними цілями діяльності культурного самоуправління національних меншин визначаються: організація процесу навчання рідною мовою та контроль за використанням призначеного для цього майна, відкриття закладів культури національних меншин, а також організація національних культурних заходів, заснування фондів, стипендій та премій для розвитку культури та освіти національних меншин та присудження цих стипендій та премій (Ст.5).

Дослідники вказують, що, незважаючи на чіткість у формуванні повноважень національних автономій, обсяг їх істотно скоротився [6, с. 21]. Національні самоуправління були позбавлені владно-розпорядчих функцій щодо інституцій, створених автономіями. Перш за все це стосувалося закладів освіти. Якщо за законом 1925 р. школи національних меншин передавалися у розпорядження автономій, то за новим законом їм було надано право лише на створення приватних шкіл. Виключення державних шкіл із повноважень автономій означало також декларативність положення про фінансування діяльності самоуправлінь як з боку держави, так і необхідність оподаткування членів національних автономій з метою забезпечення їх діяльності (Ст. 27 ч. 1 передбачає, що фінансування автономій відбувається за рахунок відрахувань із державного бюджету, цільових виплат із місцевих бюджетів, членських внесків та субсидій від міжнародних організацій). Таким чином, позбавлення автономій можливостей реалізації своїх прав, а також фінансових зобов'язань з боку держави зводило культурні самоуправління до статусу громадських організацій.

У 2006 р. було оголошено про намір створення російського самоуправління [9]. Водночас, в Естонії налічується більше сотні громадських організацій національних меншин, які здійснюють активну діяльність у сфері культури та національної освіти. Постає питання, чому ідея національної культурної автономії не набула популярності та не знайшла реального втілення в республіці. Спробуємо визначити основні причини того, чому концепція, підходить до реалізації якої у 1920-х рр. стали доказом зрілості естонського суспільства, у 2000-х рр. стали ще одним доказом популізму державної політики в національному питанні. Отже, серед основних причин виділимо такі:

1) Недосконалість Закону про культурну автономію національних спільнот від 1993 р., який, з одного боку, пропонує чіткі визначення основних понять та процедуру реалізації культурних інтересів спільнот, а також передбачає розширення повноважень національних спільнот у галузі культури, але, з другого, унеможливує їх реалізацію через скорочення механізмів реального впливу на державну політику у галузі освіти чи мови.

2) Відсутність механізмів та процедур, передбачених Законом про культурну автономію національних спільнот від 1993 р., для повноцінної реалізації цієї концепції. Для реалізації закону необхідним є прийняття цілої низки підзаконних актів, що було зроблено лише на початку 2000-х рр. Необхідні законодавчі акти для створення автономій були прийняті лише у 2003 р. (у жовтні 1996 р. було прийнято «Порядок утворення та використання національних списків національних меншин», а у травні 2003 р. «Положення про вибори у раду з питань культури національної меншини»).

3) Потреба у доопрацюванні закону відповідно до вимог часу, що було визначено, наприклад, Консультативним комітетом з питань Рамкової Конвенції про захист національних меншин (2001 р.) [4, с. 18]. Явним доказом відсталості Закону 1993 р. була його ексклюзивність, що гарантувало можливість реалізації культурних прав та повноцінну участь у житті національних спільнот лише для громадян Республіки Естонія. Це, у поєднанні із конфліктом навколо питання громадянства на початку 1990-х р., а також жорсткими процедурами набуття цього статусу позбавляло більшість представників національних спільнот впливу на формування державної політики у національному питанні.

4) Політичні складові навколо процесу реалізації Закону про культурну автономію національних спільнот, особливо що стосується реалізації права російської національної меншини.

Уперше про наміри створення автономії російської меншини було оголошено у 1996 р. [8, с. 108], але через брак механізмів та законодавчих актів намір залишився суто декларативним. У 2006 р. було оголошено про намір створення російської культурної автономії та надіслано заявку до Міністерства культури щодо дозволу формувати списки російської меншини з подальшим проведенням виборів до Ради самоуправління. Замість надання такого права, естонські урядовці розпочали довготривалу переписку із представниками ініціативної групи з вимогами уточнення наданої інформації [7]. Тим часом, внаслідок виборів у 2007 р. Російська Партія Естонії, політична сила, яка виступала за утворення автономії, набрала всього 0,2% голосів (1084 голоси), що стало доказом реальної підтримки російського вектора серед естонських громадян. Таким чином, російська меншина, найчисельніша меншина

в Естонії, так і не змогла подолати усі юридичні бар'єри для формування своєї спільноти.

Отже, Закон про культурну автономію національних меншин не виконав тієї функції, яка була закладена у нього, а саме – не сприяв активізації національного життя в республіці. Понад те, його декларативність уповні виявилася у неспроможності естонського уряду знайти баланс між політикою на зміцнення національної держави на основі концепції етнічної демократії та прагненням дотримуватися демократичних процедур гарантії прав вільного розвитку національних спільнот. Як результат, «правовий зміст культурної автономії не відповідав покладеним на неї надіям та не виправдовував ані передбачені законом преференції, ані обмеження» [8, с. 107].

Незважаючи на ряд недоліків та труднощі із впровадженням Закону про культурну автономію в межах Естонської Республіки, варто зауважити, що жодна інша з республік Балтії не спромоглася на законодавчому рівні забезпечити механізм реалізації інтересів та прав національних меншин. Кожна з республік після 1991 р. стикнулася із необхідністю забезпечення міжнаціональної взаємодії та вільного культурного розвитку національних меншин. Ідея культурної автономії розглядалася як один із найкращих варіантів вирішення поставлених завдань.

---

1. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=8

2. Закон о культурной автономии национального меньшинства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: от 26. 10. 1993 http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=27193/V%E4hemusrahv_uste+kultuuriautonomia.pdf

3. Закон Республики Эстония о культурной автономии национальных меньшинств (12 февраля 1925 г.) // Национально-культурные автономии и объединения. Историография. Политика. Практика. Антология. – Т. III. – М., 1995. – С. 46–52.

4. Мнение по Эстонии, принятое 14 сентября 2001 г. Консультативным комитетом по Рамочной Конвенции по защите национальных меньшинств // Выполнение Эстонией Рамочной Конвенции по защите национальных меньшинств. Сборник документов. – Таллин: Центр информации по правам человека, 2002.

5. Никифоров И. Национально-культурная автономия в Эстонии: повторение пройденного / И. Никифоров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://npest.wordpress.com/2008/11/24/avtonom/>

6. Осипов А. Национально-культурная автономия: Идея и реализация. Эстонский опыт / А. Осипов, И. Никифоров. – Таллин, 2008. – 69 с.

7. Полещук В. Русская национально-культурная автономия в Эстонии: причины провала / В. Полещук [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://baltija.eu/news/read/26930>

8. Современная европейская этнократия: Нарушение прав национальных меньшинств в Эстонии и Латвии / Бузаев В.В., Никифоров И.В.; Предисл. Жданок Т.А.; Под ред. М.В. Демурина, В.В. Симиндея. Фонд «Историческая память». – Москва, 2009. – 260 с.

9. Черепанов С. Русская культурная автономия в Эстонии – на самом деле / С. Черепанов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eursa.eu/node/853>

10. Шор Т. Культурная автономия евреев в Эстонии: подготовка и проведение 1925–1927 / Т. Шор [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eja.pri.ee/history/kultuuraut.pdf> p.2

11. Hiden J., Smith D. J., Looking beyond the Nation State: A Baltic Vision for National Minorities between the Wars *Journal of Contemporary History* July. – 2006. – Vol. 41. – No. 3. – P. – 387–399.

12. Kionka R., Vetik R. Estonia and the Estonians in The Nationalities Question in the Post-Soviet States [Graham Smith]. – Longman, 1996.

13. Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities [Graham Smith, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr, Edward Allworth]. – Cambridge University Press, 1998

14. Németh Á., Léphaft Á., Ethnic Structure and Minority Rights in the interwar and post-Soviet Estonia and Latvia: http://kv.sapientia.ro/data/miremir_pres/nemeth_lephaft.pdf

15. Smith, D. J. (2005) 'Non-territorial Cultural Autonomy as a Baltic Contribution to Europe between the Wars'. In: Smith, David J. (ed.) (2005) *The Baltic States and their Region* (Rodopi B. V. Amsterdam. – New York, NY).

16. Weiss-Wendt, A. 'Thanks to the Germans! Jewish Cultural Autonomy in Interwar Estonia,' *East European Jewish Affairs*. – 2008. – Vol. 38. – No. 1. – P. 89–104.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акаймова Анжела Валеріївна, доцент кафедри маркетингу Української академії бізнесу та підприємництва, к.і.н.

Андрійчук Тетяна Сергіївна, здобувач Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Балабан Ростислав Валерійович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ. н.

Бевз Тетяна Анатоліївна, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д.і.н.

Горелов Микола Євгенович, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, к.і.н.

Ковалевський Владислав Олегович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ.н.

Кочубей Лариса Олександрівна, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, д. політ. н.

Козерод Олег Віталійович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. і. н.

Кучеренко Ірина Миколаївна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ. н.

Майборода Олександр Микитович, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, д.і.н.

Мандебура Олеся Святославівна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. і. н.

Михальченко Микола Іванович, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. філос. н., проф., член-кореспондент НАН України.

Мироненко Петро Володимирович, директор Міжнародного інституту гуманітарних технологій, к.і.н.

Палько Олена Павлівна, аспірантка відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Подольський Анатолій Юхимович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. і. н.

Павко Анатолій Іванович, завідувач кафедри суспільних та гуманітарних наук Державного економіко-технологічного університету транспорту, д.і.н.

Полянська Вікторія Юрївна, докторант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, к. політ.н.

Пробийголова Наталія Володимирівна, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, к.політ.наук

Рафальський Олег Олексійович, науковий керівник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, д. і. н.

Рябчук Микола Юрійович, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Ткаченко Ігор Володимирович, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», к. і. н.

Чорний Олександр Олександрович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, к. філос. н.

Шевченко Олег Костянтинович, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. філос. н.

Шпак Віктор Іванович, професор кафедри журналістики Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, д. філос.н.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Інституту політичних
і етнопонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

2013/4(66) (липень-серпень)

Підписано до друку 25.11.2013 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 15,5
Тираж 300 прим. Зам. № 810

Видавець Інститут політичних і етнопонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20

Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.